

ЮЛДАШЕВА Н. Э.

**ҚЎШМА ОТЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-ПРАГМАТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ЮЛДАШЕВА НАРГИЗАХОН ЭРГАШБАЕВНА

**ҚЎШМА ОТЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-ПРАГМАТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ**

МОНОГРАФИЯ

Тошкент – 2022

КБК: 81.2Ингл
УДК: 81`367.2

Юлдашева Н. Э. Қўшма отларнинг функционал-прагматик хусусиятлари \ Монография. – Т.: «Университет», 2022. – 120 б.

Ушбу монография қўшма отларнинг функционал-прагматик хусусиятларига бағишланган. Қўшма отларнинг моделлари ишлаб чиқилиб, инглиз ва ўзбек тилларидаги изоморфик, алламорфик жиҳатлари аниқланган ҳамда тиллардаги уникал ва универсал хусусиятлари таҳлил қилинган.

Монография қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва таржимашунослик ихтисослиги билан шуғулланаётган тадқиқотчилар, профессор ўқитувчилари, докторантлар, магистрантлар, талабалар, малака ошириш курслари тингловчилари ҳамда олий ўқув юртларининг филология факультетларида тахсил олаётган талабалари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ирискулов М.Т филология фанлари номзоди, профессор

Такризчилар:

Ўсаров И.К филология фанлари номзоди, доцент
Абдуллаева Ш. Н. филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети Илмий-техникавий кенгашида (2022 йил 25 февралдаги № 2 сонли баёни) муҳокама қилинди ва очик нашр этишга тавсия этилди.

СЎЗ БОШИ

Жаҳон тилшунослигида сўз яшаш усуллари, қўшма отнинг тадқиқот парадигмасида лингвистик бирликларнинг алоқалари ва лингвистик парадигмаларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилишга бўлган эҳтиёж янада ошмоқда. Бунда амалга оширилаётган тадқиқотларнинг дунёдаги табиий тилларни ривожланиш жараёни билан бевосита боғлиқликда олиб борилиши алоҳида эътиборга моликдир. Шу сабабли «қўшма от» структурасини семантик моҳияти, қўшма отларнинг сўз бирикмасидан фарқли жиҳатларини таҳлилга тортиш ва ўрганиш амалий аҳамият касб этади.

Дунё тилшунослигида қўшма отлар тилларнинг мунтазам бойиб боришига хизмат қилаётган муҳим омиллардан бири саналади. Чунки табиий тилларнинг лексик, семантик, синтактик, морфологик, фразеологик, лингвомаданий, лингвопрагматик каби жиҳатлари бир-биридан турли даражада фарқ қилиши сабабли муайян лексик-семантик парадигманинг бир нечта тиллар таркибида ўзаро қиёслаб ёки чоғиштириб ўрганиш унинг ўзига хос хусусиятларини кенг очиб беради. Шу жиҳатдан, тилшуносликда қўшма отларнинг қардош бўлмаган инглиз ва ўзбек тиллари тизимида қиёсий-функционал тадқиқини замонавий тамойилларга таянган ҳолда ўрганиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, қўшма отларининг қиёсий-функционал хусусиятларини тилшуносликнинг сўнгги ютуқлари ва амалдаги илғор усулларида фойдаланган ҳолда илмий тадқиқ этиш заруриятини юзага келтиради.

Монографияда инглиз ва ўзбек тилларида икки, уч ёки ундан ортиқ ўзакли қўшма отлар деривацион моделларининг лексикографик статистикасини аниқлаш орқали уларнинг нутқда қўлланилиши, таркиби, функциялари, компонентлари сони каби аспектлардаги изоморфик ва алломорфик жиҳатлари очиб берилган. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларни сўз туркумларига нисбатан структурал турларга ажратиш орқали N+N (от+от) деривацион моделининг сермахсуллиги исботланган. Чоғиштирилаётган тилларда қўшма отларнинг прагматик жиҳатдан нутқий актни локутив, иллокутив ва перлокутив аспектларда мазмун ва референцияни ифодаловчи восита

сифатида намоён бўлиши далилланган. Қўшма отларда адресант ва адресатнинг шахсий, ижтимоий ва психологик хусусиятлари, замон ва макон омилларини ўзида акс эттирган ҳолда мулоқот вазиятидаги (контекст) инференция (натижа)ни ифодалаши каби лингвопрагматик жиҳатлари аниқланган.

Тадқиқотнинг объектини инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отлар ташкил қилади. Монографиянинг илмий аҳамияти инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отлар қиёсий-типологик тадқиқ этилган бўлиб, бу иш олий таълим муассасаларида, академик лицей ва касб хунар мактабларида «Инглиз тили назарий ва амалий грамматикаси, «Лексикология», «Умумий тилшунослик», «Тилшуносликка кириш» ҳамда «Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий типологияси» фанларида манба сифатида фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

I БОБ. ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИКДА ҚЎШМА СЎЗЛАР ТАДҚИҚИ

§ 1.1. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг назарий талқини

«Тил ғояларни ифодаловчи белгилар системасидир. У ўз табиатига кўра гарчи психик ҳодиса саналса-да, лекин том маънода фақат абстракциядан иборат эмас, балки жамият аъзолари хотирасидаги реалликдир»¹. Тил инсонларга Буюк Рух томонидан ато этилган мўъжиза, кўп қиррали, тенгсиз имконият сифатида жамиятга хизмат қилади. Жамиятдан айри тушган биронта табиий тил йўқ. Тилларнинг барчаси мулоқот эҳтиёжлари туфайли пайдо бўлади, такомилга эришади, эътибордан тушганлари инқирозга юз тутати. Инсонлар ўзлари яшаётган давр руҳига мос равишда дунёқарашили, яшаш муҳитини, фойдаланаётган нарсаларни, муносабатларни ўзгартириб боради. Шунга мувофиқ тарзда тилда ҳам мунтазам равишда ўзгаришлар содир бўлиб туради. Моҳиятан олиб қараганимизда, бу жараён тилнинг барча сатҳларида бирдек кечмайди. Тилдаги фонетик, грамматик ўзгаришлар минг йилликларнинг маҳсули саналади, бироқ мулоқот учун тайёрлилик, маъно жиҳатидан тўлақонлилик нуқтаи назарида тилдаги бутун беқарорликлар,

¹Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Труды по общему языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С.53.

сифат ва миқдор ўзгаришлари лексик сатҳ билан боғлиқ равишда содир бўлади. Тил соҳиблари муайян лексик бирликлар орқали ўзларининг рангин, бой ва қадимий тил ресурсларидан ҳамиша унумли ва ўринли фойдаланишга ҳаракат қилади. Бунда ҳам асосий таъкид лексема – сўзга берилади. Тилдаги мавжуд коммуникатив захира нуқтаи назаридан фонема, морфема, морфофонема, лексема, фразема, синтаксема ва текстемалар нисбатан мустақил бирликлар саналса-да, муайян нутқ акти учун етакчилик мавқеи сўзга тушаверади. Аммо, бу ўринда ҳамма нарсани сўз ҳал қилади, бошқа тил бирликлари унга «хизмат кўрсатади» деган фикрга келиш керак эмас. Нутқ жараёнида сўз асосий «мурват» вазифасини ўтайди, қолган тил бирликлари ҳам жараён ичида ўз вазифаларини тугал бажаради. Фонемасиз морфема, морфемасиз лексема, лексемасиз синтаксема бўлмайди, Мулоқот жараёнида бир бирликнинг ўрнини иккинчиси боса олмайди. Шу жиҳатлари туфайли тил унсурлари функционал жиҳатдан бетакрор бўлиб, иерархия қонунларига кўра кичик бирлик ўзидан каттароқ бирлик учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилади.

Ҳамма нарсани мулоқот жараёни, эҳтиёж ҳал қилади. Мана шу кемтикни тўлдириш учун тил мунтазам равишда, тадрижий ривожланиб, ички ресурсларини тўлдириб боради, эскирган бирликларни истеъмолдан чиқаради, уларнинг ўрнига янги ресурсларни яратади. Халқнинг яратувчанлиги, ижодкорлиги тил ресурсларини ҳосил қилишда яққол кўзга ташланади. Масалан, бугунги пандемия шароитида ўзбек тилида *коронавирус, COVID-19, жарроҳлик ниқоби, эпидемик занжир* каби янги лексик бирликлар пайдо бўлди, *инфекция, иммунология, вирусология, вирус, бемор, иситма, ниқоб, шифокор* каби сўзларнинг семантикасида туб ўзгаришлар содир бўлди. Юқорида билдирилган фикрлардан келиб чиқиб, биз ўз тадқиқотимизда тилнинг энг фаол, тез ўзгарувчан, эмоционал-услубий жиҳатдан бўёқдор, бетакрор бўлган асосий бирлиги – сўз(word) ва унинг ижтимоий, структурал-семантик, коммуникатив-функционал вазифаларига асосий эътиборни қаратишни лозим топдик.

Тилнинг асосий бирлиги, нутқ жараёнининг энг муҳим элементи сифатида сўзнинг лексик-семантик, грамматик, услубий қирралари, хусусиятлари беҳисоб. Сўзга мухтасар қилиб мукамал таъриф бериб бўлмайди. Илм-фан, техника юксак даражада тараққий этган ҳозирги даврда ҳам сўзнинг тўлиқ таърифи йўқ².

² Ҳожиёв А. Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981. – Б. 6.

Сўз устида энг қадимги ҳинд, юнон тилшуносларидан тортиб, то бугунги Америка дескриптив мактаби вакиллариғача барча бош қотиб келмоқда, лекин то ҳануз ягона фикрга келингани йўқ. Шунга асосланадиган бўлсак, сўзга қандайдир умумий ёки хос таъриф беришдан кўра унинг ўзига хос томонларини, бошқа тил бирликларидан фарқли белги-хусусиятларини аниқлаш муҳимроқдир. Фикримизни ойдинлаштириш мақсадида сўзга берилган қуйидаги таърифга эътиборни қаратайлик:

Сўз – бу энг кичик, синтактик функция бажара оладиган ва шу билан бирга морфологиянинг энг катта бирлигидир³.

Сўз фонетик жиҳатдан шаклланган бир бутунликдир; фонема ва морфемалар сўзнинг асосий бирликлари; сўзлар мустақил бирлик бўлиб, ўзмустақил урғусига эга⁴.

«Сўз» деганда, умуман, луғавий бирлик эмас, маълум бир (муайян) грамматик шаклдаги луғавий бирлик тушунилиши керак⁵.

Сўз – семантик, синтактик ва фонетик жиҳатдан (шаклан) бутун бўлган, нутқ жараёнида тайёр ҳолда қўлланадиган ва шу шаклда ҳамиша такрорланадиган лексик-грамматик бирликдир⁶.

Сўз – борлиқдаги ҳодиса ва нарсаларнинг маъносини ифода этувчи, грамматик жиҳатдан шаклланган ва жамият аъзолари томонидан нисбатан бир хил тушуниладиган товуш формасидан ифодаланган мустақил ва марказий тил бирлигидир⁷.

В.Гумбольдтнинг фикрича, одамлар сўзларни бир хил тушунишмайди, шунинг учун сўзларни «нисбатан бир хил» деб аташ лозимдир.

Ушбу фикрларни у ёки бу тарзда қўллаб-қувватлаган ҳолда, сўзга шундай таъриф бериш мумкин:

Сўз – яхлит бирлик бўлиб, ўзига ўхшаган бошқа бирликлардан нутқ жараёнида пауза билан ажралиб турадиган, ўз урғусига эга бўла оладиган бир ёки бирдан ортиқ фонемалардан ташкил топган, ўзининг грамматик шаклига, лексик-грамматик маъносига ва гапда синтактик вазифасига эга бўла оладиган тил бирлигидир.

³ Иванова И. П. др. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 4.

⁴ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б.92.

⁵ Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. – Б.18.

⁶ Маматов Н. Ўзбек тилида кўшма сўзлар. – Т.: Фан, 1982, – Б. 26.

⁷ Содиқов А.А. ва б. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – Б. 83.

Сўзнинг тилдаги ўрнини белгилашда, энг аввало, унинг шаклий жиҳатларига, жумладан, структурал томонларига эътибор бериш лозим. Соддалик, аниқлик, мухтасарлик тилнинг энг муҳим белгиси саналади. Аммо, оз шакллар орқали кўп маънони бериш, яъни тил унсурларини «шоҳлатиб», «тармоқлантириб», маънодаги яқинликларни сақлаб қолишга интилиш барча тилларга хос бўлган қонуниятдир.

Сўзнинг хусусиятларини батафсил билишда унинг структурал жиҳатлари алоҳида аҳамиятга эга. Сўз соҳа адабиётларида турлича таркибий турларга ажратилган. Масалан, «Ўзбек тили грамматикаси»⁸ да сўз содда ва қўшма турларга, «Ўзбек тилининг амалий грамматикаси»⁹ да эса содда, қўшма ва жуфт сўзларга ажратилади. Ушбу адабиётларда ясама сўзлар содда сўзларнинг бир қисми сифатида берилган. Шунга ўхшаш таснифни инглиз тили сўз структурасининг илмий жиҳатдан амалга оширилган таҳлилида ҳам учратиш мумкин. Инглиз тилидаги илмий адабиётларда сўз содда, ясама, қўшма, қўшма-ясама турларга бўлинган¹⁰. Бу фикрларни умумлаштирган ҳолда сўзни шундай турларга бўлиш мумкин:

Содда сўз: book, bread, water, китоб, нон, сув

Ясама сўз: teacher, worker, ўқитувчи, ишчи

Қўшма сўз: blackboard, bluebell, ошхона, мингдевона

Мураккаб сўз lookers-on, father-in-law, гултожихўроз

Мисоллардан кўриниб турганидек, сўзнинг бу турлари бир-биридан ўзаклари билан фарқланади, яъни содда сўзларда битта ўзак, ясама сўзларда ўзакка сўз ясовчи қўшимчалар қўшилган, қўшма ва мураккаб сўзлар эса икки ёки ундан ортиқ ўзаклардан ташкил топган

Демак, сўзнинг бундай турлари барча тиллар га хос бўлиб, улар типологик нуқтаи назаридан универсалиялар деб саналадилар¹¹, чунки биз кўриб ўтганимиздек, бирон-бир тил йўқки, унда сўзнинг юқоридаги структурал турлари бўлмасин. Тил универсалиялари сифатида белгиланган қонун-қоидалар барча тилларга хос бўлиши керак.

Тилнинг лексик тизими тараққиётининг энг муҳим омили бу бошқа тиллардан сўз ўзлаштиришдир.

⁸ Абдурахмонов Ғ.А., Шоабдурахмонов Ш.Ш., Ҳожиёв А.П. Ўзбек тили грамматикаси. 1 том. Морфология. – Т.: Фан, 1975. – Б. 69.

⁹ Абдурахмонов Х ва б. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 117.

¹⁰ Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е, перераб. М.: Флинта; Наука, 2012. – С. 105.

¹¹ Успенский Б.А. Проблема универсалии в языкознании. Новое в лингвистике. Вып. V. – М., 1970. – С.10.

Сўз яшанинг морфемалар билан иш кўриши сабабли унинг морфологияга алоқадорлиги тан олинган факт, лекин бундан қатъи назар уларнинг ҳар бири ўз вазифаси, текшириш объекти, методига эга бўлган соҳалар эканлиги айрим тилларда аниқ қайд этила бошланди. Масалан, француз тили сўз ясалишига бағишланган бир ишда қуйидагиларни ўқиймиз: «Сўз ясалиши грамматика билан, аниқроғи, сўзнинг морфемик таркиби муаммолари билан боғланган бўлса-да, ўрганиш объекти жиҳатидан ҳам, тадқиқ этиш методи жиҳатидан ҳам у морфологиядан фарқ қилади... Вазифасининг ҳар хиллиги сўзларни морфема ва сўз ясалишини таҳлил этиш йўллариининг принципиал фарқини белгилайди. Шунга кўра морфема ва сўз ясалиш таҳлилининг асосий бирликлари ҳам бошқа-бошқа бўлади»¹².

Бу қарашда гарчи сўзнинг морфологик ва морфемик анализи бир хил деб тушунилса ҳам, лекин морфология билан сўз яшанинг ўзича мустақил соҳалар эканлиги тўғри кўрсатилган.

Сўз яшаш кейинги вақтларгача тилшуносликнинг «Морфология» қисмида қараб келинган эди. Лекин тилшунослик назарияси тараққиёти уни тилшуносликнинг алоҳида соҳаси деб қарашни тақозо қилди. Шунга кўра, кейинги йилларда нашр қилинган адабиётларда «Сўз яшаш» тилшуносликнинг мустақил бир бўлими сифатида талқин қилина бошланди. Шу билан бирга грамматиканинг морфология ва синтаксис каби алоҳида бўлими деб таърифланадиган бўлди.

«Рус тили грамматикаси» («Русская грамматика»)¹³ да ҳам сўз ясалиши морфологияга киритилмайди, балки грамматиканинг морфология ва синтаксис каби алоҳида бўлими деб таърифланади.

Юқорида кўрилган ҳолатларни ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши ва у билан боғлиқ ҳодисаларнинг ёритилишида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, рус тилшунослиги ва унга оид адабиётлар таъсирида ўзбек тилшунослигида ҳам сўз ясалиши алоҳида соҳа сифатида морфологиядан ажратилди. Лекин бунда сўз ясалиши билан сўз шаклининг ясалиши бошқа-бошқа ҳодисалар эканлиги ҳисобга олинди, холос. Уларнинг ҳар бири, жумладан, сўз ясалиши алоҳида тизимни ташкил этиши асосланган ҳолда иш кўрилгани йўқ ва шундай бўлиши табиий эди. Чунки ўзбек тилшунослигида, ҳатто сўз ясалишига оид асосий тушунчалар, уларнинг

¹²Халифман Э.А., Макеева Т.С., Раевская О.В. Словообразование в современном французском языке. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 14.

¹³Шведова Н.Ю и др. Русская грамматика. Т.1., – М.: Наука, 1982. – С.122-451.

моҳияти, сўз ясалиш жараёни ва у билан боғлиқ ҳодисаларнинг моҳияти кабилар ёритилмаган эди¹⁴.

Сўз ясалишини морфологияга киритмасликка, ундан фарқли алоҳида соҳа сифатида ажратишга ҳеч қандай эътироз бўлиши мумкин эмас. Чунки морфология сўз туркумлари, бу туркумларга хос грамматик категориялар ва грамматик формаларни ўрганувчи соҳа деб тан олинар экан, сўз ясалишини бу бўлимга киритиш мумкин эмас¹⁵.

Сўз ясаш, умуман қандай усул, қандай восита билан бўлмасин, янги сўз ҳосил қилишдир. Тилдаги мавжуд сўзлар (ўзак) ни бириктириш йўли билан сўз ясаш янги сўз яратишдаги асосий усуллардан бири бўлиб, бу ҳодисани текшириш назарий ва амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Сўз ясалиши тилшунослик фанининг айрим бир бўлими, мустақил лингвистик соҳа, лекин у барибир морфологиянинг бўлими, чунки биз унинг морфологик кўриниши билан иш кўрамиз. Унинг қайси сўз туркумига оидлиги ва грамматик категориялари (агар бўлса) ни таҳлил қиламиз. Шу туфайли сўз соддами, кўшмами, мураккабми барибир биз унинг морфологик-синтактик табиатини очиб беришга ҳаракат қилишимиз керак. Сўз ясаш сўзларнинг ясалишини янги сўз ҳосил қилинишининг қонунқоидаларини, моделларини, воситаларини, шу билан боғлиқ ҳолда, сўзларнинг структурасини текширади. Сўз ясаш айна пайтда лексикологиянинг ҳам ўрганиш объектидир. Шу билан бирга сўзни лексикология ҳам, грамматика ҳам текширади. Лекин буларнинг сўздаги ўрганиш объектлари турличадир:

Сўзнинг англатадиган маъноси, бу маънонинг турлари, сўзнинг семантик турлари, келиб чиқиши, қўлланиш хусусиятлари, эмоционал-стилистик бўёғи ва ҳоказолар лексикологиянинг объектидир.

Сўзнинг грамматик томони эса унинг морфемалари (сўзнинг морфемаларга бўлиниши маъно билан бевосита боғлиқ), грамматик формаси ва грамматик маъноси, қайси лексик-грамматик категорияга кириши ва гапдаги ролини аниқлайди.

Сўз яшанинг бир неча йўллари мавжуд:

1. Аффикс ёрдами билан сўз ясаш, яъни аффиксация
2. Сўзларни қўшиб сўз ясаш ёки композиция
3. Конверсия
4. Товуш ўзгариши

¹⁴ Азим Ҳожиёв Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. – Т.: Ўқитувчи, 2007. – Б.4.

¹⁵ Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши. – Т.: Ўқитувчи, 1989. – Б.8

5. Редупликация

6. Аббревиация

Сўз ясалиши синхроник аспектга таянади. Аммо синхрония (замонавий) диахрония (тарихий) билан бевосита боғлиқ. Чунки ҳозирги кунги тараққиёт аввалги қонуниятларнинг натижасидир. Бундан келиб чиқадики, биз ўз ишимиз давомида диахронияга мурожаат қилмасдан иложимиз йўқ. Бизнинг илмий изланишларимиз тарихийлик билан нисбатан тўла англашилади.

Ҳозирги замон тилшунослигида сўз яшашнинг энг маҳсулдор, унумли усуллари аффиксация ва композиция (сўз қўшиш) йўлидир. Бу усуллар орқали ясама ва қўшма сўзлар ҳосил қилинади. Олиб борилган кузатишлар қолган сўз яшаш усулларининг булар каби маҳсулдор эмаслигини кўрсатди.

Композиция йўли билан сўз яшаш қўшма сўзлар яратиш бўлиб, бунда икки ёки ундан ортиқ сўзнинг қўшилиши янги лексик бирликни ҳосил қилади. Лекин қўшма сўзларни ташкил этувчи компонентлар ҳамма вақт ўзакка тенг бўлавермайди. Бу компонентлар ясама сўзлардан, баъзан эса сўз шаклидан иборат бўлиши мумкин: *тинчликсевар* (*тинч+лик+сев+ар*).

Икки ва ундан ортиқ асоснинг қўшилиши орқали от ҳосил қилиш **композиция усули билан от яшаш** дейилади. Композиция усули билан асосан қўшма отлар ясалади¹⁶.

Таъкидлаш жоизки, А.Ҳожиев 2007 йилда нашр эттирган китобида ўзбек тилида сўз яшашнинг асосий усуллари сирасидан композиция усулини чиқариб ташлайди, ўзбек тилидаги мавжуд қўшма сўзларнинг аксарияти композиция усули билан ясалмаганлигини таъкидлайди¹⁷. Аммо ўзбек тилининг мустақиллик даврини кузатишдан маълум бўлмоқдаки, бу тилда композиция усули билан янги сўзлар ҳосил қилиш фаол давом этмоқда¹⁸.

Компонентлари ўзак морфемага тенг бўлган қўшма сўзлар ўзбек тилида анчагина миқдорни ташкил этади: *атиргул, кўзойнак, гулдаста*.

Лекин бу сўзларни ҳам морфологик усул билан ясалган сўзлар дейиш мумкин эмас. Чунки ўзак ва янги сўз яшаш морфологиянинг ўрганиш объекти бўлган бирлик (морфологик бирлик) эмас.

¹⁶ Турсунов У. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.216.

¹⁷ Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиш тизими. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. – Б.8.

¹⁸ Холмухамедов Б. Ф. Ўзбек тилида лексемалашув. Филол. фан. бўй. фал. д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. – Б.11.

Сўз ясалиш жараёнини ўрганиш бир қанча муаммоларни ечиш билан бевосита боғлиқ. Бунинг учун, аввало, қўшма сўз нима, уни бошқа тил бирликларидан ажратувчи қандай хусусиятлари мавжудлиги тўғрисидаги саволларнинг туғилиши табиий, албатта.

Инглиз тилида қўшма сўзлар кенг тарқалган бўлиб, улар фикрни қисқа ва лўнда ифодалашда қулай восита ҳисобланади. Лекин қўшма сўзлар нутқда кенг қўлланилганига қарамасдан, назарий жиҳатдан ҳал қилинмаган талайгина муаммолар мавжуд. Қўшма сўзларнинг адъекват(тўлақонли) таърифи бу турдаги лексик бирликларни сўз бирикмалари ва ясама сўзлардан фарқлаган ҳолда бирин-кетин алоқага киришадиган барча хусусиятларига асосланиши лозим.

Инглиз тилида қўшма сўзлар эркин шакллар (freeforms)дан ташкил топади, яъни уларни қўшиб, ажратиб ёки чизиқча билан ёзилган ҳолатларини учратишимиз мумкин. Худди шу нарса уларни сўз бирикмасидан фарқлашни мураккаблаштиради. Шунинг учун қўшма сўзларни таърифлашда уларни тилдаги фарқларига алоҳида эътибор қаратиш керак бўлади. Ҳозирги замон тилшунослигида қўшма сўзларнинг табиатини очиб берувчи, у ҳақидаги ҳар хил муаммоларни бартараф этувчи турли хил таърифлар берилган.

Жумладан, И.В.Арнольднинг фикрича, «Қўшма сўзлар (compound words) деб икки ёки гоҳида уч ўзакдан ташкил топган ва гапда яхлит бирлик сифатида қўлланиувчи махсус лексик бирликка айтилади»¹⁹.

А.И.Смирницкий тилда содда, ясама ва қўшма сўзларни ажратиб, унда уларнинг ўзагига икки ёки ундан ортиқ негиз морфемалар киришлигини эътироф этади ва қўшма сўзларнинг турлари сифатида «black – eyed» каби қўшма ясама сўзларини ҳам ажратади²⁰.

О.Есперсен қўшма сўзларни қуйидагича таърифлайди: «Қўшма сўзлар икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлиб, яхлит бир сўз ёки бирлик сифатида қўллана оладиган тил воситаларидир»²¹.

Тилшунос олим Г. Марчанд «The term Compound» бобида ёзади: «Янги сўзларнинг пайдо бўлиши тил элементларининг аниқловчи/аниқланмиш муносабатларига асосланиб, синтагмани ташкил этиш орқали амалга оширилади. Мана шундай асосда икки ёки ундан ортиқ

¹⁹Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е, перераб. М.: Флинта; Наука, 2012. – С. 159-177.

²⁰Смирницкий А.И. Лексикология современного английского языка. – М.: Московский Государственный Университет, 1998. – С. 57-58.

²¹Jespersen O. A Modern English Grammar, part VI, – London., 2013. – С. 134.

сўзлар бир морфологик яхлит бирликка бирикса, биз қўшма сўзлар ҳақида гапира оламиз»²².

«A Grammar of Contemporary English» китоби муаллифлари Р.Квирк ва бошқалар қўшма сўзларга қуйидагича таъриф берадилар: «Қўшма сўз бу икки ёки ундан ортиқ асоснинг бирлигидир. Бундай «қўшма» сўзлар от (мн: *blood + test = bloodtest*), сифат (мн: *tax+free=taxfree*), ёки феъл (*spring + clean = springclean*) бўлиши мумкин»²³.

О.Д.Мешковнинг таъкидлашича: «Қўшма сўзлар бу сўз ясашиш назарияси ва амалиёти нуқтаи назаридан икки ва ундан ортиқ ўзакнинг бирикишидан ҳосил бўлган ва нутқ жараёнида бир бутунлигидан келиб чиққан ҳолда ажратилиб ишлатиладиган лексик бирликдир»²⁴.

«Словообразование в современном английском языке» китоби муаллифлари Е.Н.Бортничук, И.В.Василенко, Л.П.Постушенколарнинг фикрича, қўшма сўзлар икки ёки ундан ортиқ маъноли ўзаклардан ташкил топади ва улар тилда эркин формалар каби мустақил қўллана олади. Бу ўзаклар қўшилиши натижасида сўзни ташкил қилаётган компонентлар маъносидан бошқа янги маъно келиб чиқади. Масалан: *bed+room=bedroom*(*кровать+хона=ётоқхона*), *day+break=daybreak* (*кун+танаффус=кун чиқиши*)²⁵.

Е.А.Васильевскаянинг мураккаб сўзларга берган таърифи диққатга сазовордир. Унинг кўрсатишича, қўшма сўзлар маъно бирлиги ва сўз яшаш таркиби жиҳатидан ўзаро бириккан, шаклан бутун ҳолга келган, камида иккита мустақил компонентдан тузилган тил бирлигидир²⁶.

О.С.Ахманова томонидан берилган таъриф аниқ бўлиши билан бирга умумий характерга эгаллиги туфайли мураккаб сўзларнинг барча турини камраб олади. Мураккаб сўз таркибида аффикс бўлолмайдиган, сўзнинг негизи бўла оладиган морфемалардан энг ками иккитаси мавжуд бўлган... таркибли сўзлардир²⁷.

К.Л.Ряшенцев томонидан ҳам қўшма сўзларга мукамалроқ таъриф берилган: График (ёзув), семантик, интонацион ва грамматик (морфологик) жиҳатдан ўзаро бириккан икки ва ундан ортиқ морфемалардан иборат

²² H.Marchand. The Categories and Types... – Munchen. – 1969, С. 11.

²³ Quirk R. et al. A Grammar of Contemporary English. – London., 1973. – С. 1019.

²⁴ Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. – М.: Наука, 1976. – С. 176.

²⁵ Бортничук Е.Н. и др. Словообразование в современном английском языке. – Киев.: Вища. школа, 1988. – С. 127.

²⁶ Е.А.Васильевская. О русском словосложении. – М.: Учпедгиз, 1968. – С. 3.

²⁷ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – С.430.

бўлган, шаклан бутун (яхлит) лексик-грамматик бирлик қўшма сўз дейилади²⁸.

Ушбу мавзу юзасидан нафақат чет эл тилшунослари, балки ўзбек тилшунос олимлари ҳам самарали ишларни амалга оширмоқдалар. Хусусан, А.Ҳожиевнинг таърифича, таркибида бирдан ортиқ луғавий маъноли қисм бўлган сўз: белбоғ, отқулоқ, гултожихўроз, эрксевар, киноаппарат, ишлаб чиқариш каби²⁹.

Н.Маматов қўшма сўзларни қуйидаги тарзда ифодалайди: «Таркибида бирдан ортиқ ўзак мавжуд бўлган, компонентлари орасида синтактик алоқа бўлмаган, асосан бир бош урғу билан айтиладиган, яхлит бир сўз каби юритиладиган лексик-грамматик бирлик қўшма сўзлар дейилади». Таърифда қўшма сўзларнинг «яхлит бир тушунча билдириши» кўрсатилмаган, чунки бир тушунча фақат сўз, қўшма сўз билан эмас, балки сўз бирикмаси, айникса, фразеологик ибора билан ҳам ифодаланиши мумкин. Таққосланг: *жимжилоқ (сўз), бошбармоқ(қўшма сўз), ўртанча бармоқ (сўз бирикмаси)*³⁰.

Қўшма от икки ва ундан ортиқ сўзнинг бирикишидан ҳосил бўлиб, бир предметни англатадиган янги от. Қўшма от таркибидаги сўзлар дастлаб маъно ва грамматик жиҳатдан тобеланиш йўли билан (қўшимча аниқловчи+аниқланмиш) тузилган сўз бирикмаси бўлиб, кейинчалик шу синтактик муносабатнинг йўқолиши натижасида бир тушунчани, янги бир предметни ифода этади: кўзойнак, белбоғ, ўринбосар каби. Қўшма от бир бош урғу билан айтилади³¹.

«Ўзбек тили» китоби муаллифлари М.Мирзаев ва бошқаларнинг таърифича, қўшма сўзлар грамматик тобеълик муносабатлари асосида бириккан ёки бу муносабат аниқ англашилмайдиган икки ва ундан ортиқ сўз ёки сўз формаларидан ташкил топиб, бир урғуга бирлашадиган ва бир тушунчани ифодаладиган сўз қўшма сўз дейилади. Масалан: *белбоғ, ер ёнгоқ, ертандир* ва ҳоказо³².

Шундай қилиб, хулоса тарзида шуни айтиш мумкинки, қўшма сўзлар қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши керак:

1. Икки ёки ундан ортиқ ўзакдан ташкил топган бирлик бўлиши;
2. Тилда мустақил шаклда учраши;

²⁸ Рященцев К.Л. Сложные слова в современном русском языке. – Оржоникидзе.: Изд-во СОГУ, 1976. – С. 4.

²⁹ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – Б. 143.

³⁰ Маматов Н. Собственносложные слова в узбекском языке. Дис. док. фил. наук. – Т., 1988. – С. 94.

³¹ Ҳамроев. М. ва б. Она тили. Т.: 2006. – Б.68.

³² Мирзаев М. ва б. Ўзбек тили. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – Б. 78.

3. Яхлит бир сўз ёки бирлик сифатида қўллана оладиган тил воситаси бўлиши;
4. Қўшма сўзлар турли сўз туркумларига мансуб бўлиши мумкинлиги;
5. Қўшма сўз қисмлари мустақил ҳолда ҳам қўлланиши мумкинлиги;
6. Компонентларининг архаик ва ноархаик жойлашиши;
7. Қўшма сўзларнинг англатаётган маъноси баъзан унинг компонентлари маъносига мос келмаслиги ҳам мумкинлиги.

Биз бу ерда қўшма сўз компонентлари сўз эмас, балки ўзакдан ташкил топиши ва улар ўртасида синтактик алоқалар бўлмаслиги ҳақидаги фикрларга тўлалигича қўшиламиз. Чунки тилшунос олимлар томонидан бундай фикрлар тўла асослаб берилган.

М.Мирзаев ишларида қўшма сўзлар грамматик тобелик муносабатлари асосида бирикади дейилган. Бизнинг фикримизча, бу таъриф кўрсатиб ўтилган таърифларнинг баъзиларига зид. Чунки қўшма сўз компонентлари унинг доирасида сўз бўла олмаслиги кўп адабиётларда таъкидланган.

Ўзбек тилшунослигида А.Ҳожиев биринчи бўлиб қўшма сўз компонентлари унинг доирасида сўз бўла олмаслигини балки ўзак-негиз ёки морфема бўлишини изоҳлаб берди³³.

Бироқ, қўшма сўз компонентларини нега сўз деб бўлмаслиги, ўзак дейиш лозимлиги назарий жиҳатдан асослаб берилмаган эди. Шунинг учун ҳам ўзбек тилшуносларининг бир қисми ўз ишларида қўшма сўз бирдан ортиқ ўзак ёки негиздан тузилишини уқтирса, бошқа қисми фақат сўзлардан ташкил топишини таъкидлайди. Кузатишлар шуни кўрсатадики, қўшма сўзларнинг юзага келишида ўзақлар ҳам, негизлар ҳам, айрим ҳолларда эса сўзлар ҳам иштирок этади. Масалан: *forget-me-not*, *Янгийўл*, *куёвчақирди*, *тегманозик*. Бироқ қўшма сўзлар ҳосил қилишда иштирок этган сўзлар сўз ясаш жараёнида ҳосил бўлган сўзнинг узвий бир қисмига – ўзак ёки негиз ҳукмидаги морфемага айланади. Қўшма сўз компоненти мустақил сўз эмас, морфема ёки ўзак-негиз ҳукмида бўлгани учун ҳам улар орасида синтактик алоқа бўлмайди. Демак, айрим қўшма сўзлар икки ва ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро қўшилишидан ҳосил бўлса-да, аммо қўшма сўз бирдан ортиқ сўздан иборат бўлади деб бўлмайди; ҳар бир қўшма сўзнинг таркибида бирдан ортиқ сўз эмас, балки бирдан ортиқ ўзак ёки негиз мавжуддир.

³³ Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрор сўзлар. – Т.: Фан, 1963. – Б. 10-16.

Бунинг яна бир фалсафий томони ҳам бор: сўз ҳар қандай ҳолатда ҳам сўз бўлиб қолади. Ўзак ва негизлар морфемалари ҳам тенг бўлиши мумкин. Морфема ўзак=морфема сўз. Масалан,

от+феъл (ўтган замон): *куёвчақирди, келинтушди, супраочди, супрақоқди, Эгамберди, Оллоберди;*

феъл+феъл: *Сотиболди, Топиболди.*

Бундан ташқари, яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ҳамма қўшма сўзлар ҳам икки ёки ундан ортиқ ўзаклардан ҳосил бўлавермайди. Баъзи қўшма сўзлар борки, уларнинг айрим элементи ясама сўз (негиз)дан тузилган. Масалан: *бешик+терват+ар, от+боқ+ар* (иккинчи компонентда негиз ясовчи); *эл+чи+хона* (биринчи компонентда негиз ясовчи); *оқ+қуш* (ўзак+ўзак)

Сўз яшадан фарқли равишда сўз қўшишда қурилиш материали сифатида асосан сўз ўзаклари қўлланилади. Сўз яшаш ва сўз қўшишни бириктириш натижасида янги қўшма-ясама сўзлар юзага келади. Улар бир бутун қўшма сўз таркибига аффикслар қўшиш натижасида ҳосил қилинади. (*blue-eyed, dress-maker*). Лекин, шунга қарамадан бу каби сўзларнинг ясалиш жараёни, энг аввало, ўзакларни қўшиш орқали амалга оширилади. (*blue + eye = blue-eyed, dress + make = dress-maker*). Демак, бу ерда ўзак қўшма сўзнинг асосий сўз ясовчи элементи бўлаяпти.

Баъзи ҳолатларда қўшма сўзларнинг ясалиш характерини аниқлаш анчайин мураккаб кечади. (таққосланг: масалан, **first nighter** – *театр премьерасига келувчи*, **out-of-towner** – *шаҳар ташқарисида яшовчи*, **to weekend** – *дам олиш кунларини ўтказмоқ*). Булар сўз ясалиш таҳлилини ўтказишга ёрдам беради. Морфологик таркибига қарамадан бу каби янги тузилишлар қўшма (қўшма-ясама) сўзлар қаторига киради.

Шундай қилиб, *first nighter, out-of-towner* отлари ясама (*first-night+er, out-of-town+er*) ҳисобланади: 1) ўзак + негиз; 2) ўзак + ўзак + негиз; 3) ўзак + ўзак, яъни қўшма отдан қўшма феълконверсия усули билан ясалди.

Демак, морфологик таркиби жиҳатидан ҳамма қўшма сўзлар ҳам сўз қўшиш орқали ҳосил қилинмас экан. Ҳозирги замон инглиз тили сўз ясалишида қўшма-ясама сўзларнинг энг кўп тарқалган моделлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: **adj. + n + ed.** (*loud -voiced – loud + voice + ed; long-legged – long + legg+ed*); **n + v + ing** (*hand clapping – hand + clap + ing*); **n + v + er** (*party-giver – party + give + er*).

Қўшма сўз ҳосил бўлишида предмет ёки воқеа-ҳодисалар хусусиятларини ажратиш, аниқлаш жараёни кўзга ташланади, шу билан бирга қўшма сўз ясама сўз каби сўзларнинг аниқ семантик гуруҳга мансублигини белгилайди. Масалан, $n + p$ моделида ҳосил қилинган *snow + covered* сўзида, семантик планга асосан биринчи компонент иккинчи компонент *covered* (қопланган, ёйилган) сўзини маъносини аниқлаб келаяпти. қиёсланг: масалан, *stone-covered (street)*, *mist-covered (town)*, *napkin-covered (table)*.

Бу берилган мисолларда қўшма сўзларнинг биринчи компоненти от бўлган сўзларни *covered* сўзи аниқлаш билан бирга, бутун сўзни қўшма сифатга айланишдаги хусусиятини ойдинлаштираяпти.

Қўшма сўз ясалишида унинг маъноларини аниқлаш нафақат иккинчи компонентга, балки биринчи компонентга ҳам хос бўлиши мумкин, масалан, $n+n$ типдаги баъзи қўшма отларда биринчи компонент иккинчисини аниқлаши мумкин. Масалан: *flower* сўзи билан келган қўшма сўзлар қаторини қиёсланг: (1.1-расмга қаранг):

		
• Flower-bed • Flower bud • Flower- cup • Flower garden • Flower girl • Flower pot • Flower shop • Flower-show	• Гулзор • Гулгунча • Гулкоса • Гулхона • Гулчи қиз • Гултувак • Гул дўкони • Гул кўргазма	• Цветочная клумба • Цветочная почка • Чашечка цветка • Цветник • Цветочница • Цветочный горшок • Цветочный магазин • Выставка цветов

1.1– расм. flower сўзи билан келган қўшма сўзлар қатори

Юқоридаги расмдан кўришиб турганидек, биринчи компонент «гул» иккинчи компонентдаги *кўргазма, тувак, дўкон...* кабиларни аниқлаяпти.

Бу каби ҳолатларда белги-хусусиятларни аниқлаш сўзнинг маъновий қаторига боғлиқ бўлади. Худди шу қўшма отлар бошқа бир семантик қаторда келганда иккинчи компонентнинг белгисини алоҳида кўрсатиб, аниқлаб келиши мумкин. Масалан: *flower-show* сўзидаги иккинчи компонент бошқа семантик қаторда худди шундай хусусиятларни ифодалаши мумкин. Қиёсланг: *dog show, book show, furniture show, car show* ва ҳоказо.

Шунинг учун юқорида келтирилган таърифларнинг баъзилари қўшма сўз тушунчасини тўла ифодалай олмайди. Бундан ташқари мураккаб сўзларнинг мустақил маъноли компонентлардан ташкил топиши ҳақидаги фикрни ўзбек тилидаги мураккаб сўзларга нисбатан қўллаб бўлмайди. Бунинг сабаби шундаки, ўзбек тилидаги *нест-нобуд, мева-чева, апоқ-чапоқ* каби жуфт ва такрорий сўзларнинг, шунингдек *ҳардамхаёл, ҳарким, шаршарак* каби қўшма сўзларнинг бир ёки ҳамма компонентлари мустақил қўллана олмайдиган элемент ёки тақлидий сўзлардан ташкил топиб боғловчи, қўмакчи, юклама, ундов сифатида ишлатилиши мумкин.

Бизнинг фикримизча, қўшма сўзлар бирдан ортиқ ўзакдан ташкил топган яхлит тил бирлиги бўлиб, ундаги ўзининг мустақил сўзлик мақомини йўқотган ўзаклар ҳар бири ажратиб олинганда мустақил бир сўзга тенг кела олиши керак.

«Лингвистик терминлар луғати» китобида яхлит сўз тилдаги бўлинмас, қисмларга ажратиб ёки орасига бошқа бир элемент қўйиб бўлмайдиган лексик birlik деб изоҳланади...³⁴. О.С.Ахманованинг фикрича, бу берилган қўшма сўзлар содда сўзлар каби яхлит лексик бутунликни англатиши лозим³⁵. Сўзнинг яхлитлиги сўз қисмлари орасига бошқа бирор сўз қўшилишига йўл қўймайди, чунки грамматик ва фонологик тузилишлар сўзнинг ҳамма компонентларига тенг тегишли бўлади.

Сўзнинг яхлитлик тамойили унинг морфологик ва фонетик жиҳатдан шаклан birlikгига асосланади. Сўзнинг ички таркиби эса ҳеч қандай грамматик ёки фонетик ўзгаришларга учрамаслиги шарт бўлади. Масалан; ўзбек тилидаги «*тош нок*» сўзини сўз бирикмаси эмас, балки қўшма сўз ҳисоблашади³⁶. Чунки у худди содда сўз каби турланади. *Тош нокдан, тош ноклар*.

Қўшма сўзларни қўшиб ёзиш лозимлигини исботламай туриб, уларни яхлит сўз сифатида луғатларда бош сўз қилиб бериб бўлмайди, чунки бундай қилиш жаҳон лексикографик анъанасига зиддир³⁷.

Агар биз қўшма сўзларнинг пайдо бўлиш тарихига назар ташласак, уларнинг аслида грамматик муносабатга эга бўлган сўз бирикмалари эканлигини, тилнинг тараққиёти жараёнида сўз бирикмалари орасидаги

³⁴Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – С.509.

³⁵Ахманова О.С. Қўрсатилган асар. – Б. 509.

³⁶Тухтаева К. Структура и семантико-номинативные характеристики сложных слов, входящий в состав фразеологизмов. Дисс...кан. фил. наук. – Ташкент. 2004. – С.13.

³⁷Акобиров С.Ф. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида қўшма сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965. № 6. – Б. 37.

грамматик муносабат унутиланлигини ёки унутилиб бораётганлигини кўрамиз. «Ўзбек тили имло қоидалари»да ажратиб ёзилувчи қўшма сўзлар деб тасвирланган ҳодисаларни қўшма сўз деб ҳукм чиқаришда биринчи навбатда синтаксисга суянилан. Чунки, улар яхлитлигича бир синтактик вазифада келади. Қўшма сўзни бошқа тил ҳодисаларидан фарқлашда синтактик белги (яхлитлигича бир синтактик вазифада келиш) асосий хал қилувчи белги бўла олмайди. Ташқи боғланиш жиҳатидан (бошқа бир сўз билан боғланишида) бир бутун бўлса, ички боғланиш (таркибидаги қисмлари) ҳам яхлитланади, деган хулоса чиқариш тўғри бўлмайди.

«Яхлитлик» (цельнооформленность) термини А.И.Смирницкий томонидан киритилган. Агар тилдаги *shipwreck* – кема ҳалокати(кораблекрушение) ва *(the)wreck of a ship* тузилмалари таққосланса, уларнинг иккаласи ҳам бир хил ўзак элементларни ўз ичига олганлигини кўриш мумкин. Бу иккала тузилма бир хил объектив ҳолатни ифодалаш билан бирга маъноси жиҳатидан ҳам ҳеч қандай фарқ қилмайди. Асосан грамматик қурилиши, шакли жиҳатидан фарқланади. Бу фарқ шундан иборат бўладики, биринчи тузилишда сўз трансформацион таҳлил қилинганда компонентлар орасидаги муносабат аниқланади, яъни аниқловчи-аниқланмиш; тўлдирувчилик муносабати ва бошқалар.

Қиёсланг: *shipwreck* –(), *shipwreck-s* ва худди шунга мос келувчи *(to) shipwreck* феълида *ship – wreck*–(), *ship – wreck-ed*, *ship – wreck-ing* ва ҳоказо, яъни қўшма сўз қайси сўз туркумига киришига қараб, унинг парадигмаси ўзгаради.

Иккинчи тузилма бўлган сўз бирикмасида эса ҳар бир компонент мустақил грамматик шаклга эга. *(the)wreck-s of the ship-s*, *(the)wreck of (the) ship-s* ва ҳоказо. Бу ерда иккита отдан ташкил топган эркин сўз бирикмасини ташкил этувчи сўзлар фақат отга хос бўлган парадигмаларга эга.

Бошқача қилиб айтганда, *shipwreck* бу қўшма сўз, у лексикологик бирлик, *(the)wreck of a ship* эса эркин сўз бирикмаси бўлиб, синтаксис ўрганадиган объектдир³⁸.

Қўшма сўз формасига нисбатан А. И. Смирницкий яхлит, умумий шаклланганлик тўғрисида ёзади. Масалан, рус тилидаги *овце бык* бирикмаси сўз, чунки унинг грамматик шакли бир (яхлит). Бу сўз яхлит ҳолда ўзгаради. Унинг кўплик шакли *овцы быки* эмас, балки *овцебыки*

³⁸А.И.Смирницкий. Лексикология современного английского языка. – М.:Московский Государственный Университет, 1998. – С. 33-36.

бўлади. Лекин, айрим сўзлар яхлит шаклланганлик принципига бўйсунмайди. Масалан, рус тилида *диван-кровать* сўзининг компонентлари алоҳида-алоҳида ўзгаради: *к дивану-кровати, диваны - кровати* каби. Демак, яхлит шаклланиш қўшма сўзларнинг бир қисмига хос хусусиятдир³⁹.

Яхлит сўз, табиийки, ўзи аниқ бир маъноли бутунликни ифодалайди. Берилган предмет ёки ҳодисада, энг аввало, битта эмас, алоҳида бутун сўз ҳақида фикр юритади. Ҳаттоки бунда сўзнинг тузилишидаги мураккаблик ёки унинг алоҳида хусусиятларини ажратилиши ҳам таъкидланади. Модомики, қўшма сўзлар тилда кўп қўлланар экан, уларни бошқа тил бирликларидан фарқловчи белги хусусиятларига тўхталиб ўтиш лозим бўлади.

Тадқиқотчилар тилда қўшма сўзларни фарқловчи турли белги хусусиятларни тавсия қиладилар. Жумладан, Ю.Найда уч хил, яъни фонологик, морфологик ва синтактик белгини эътироф этади. Унинг таъкидлашича, бу белгиларнинг ҳеч бири алоҳида ҳолда сўз чегарасини белгилашда етарли бўлмайди. Бунинг учун икки ёки уч белгининг бирикуви керак бўлади. Ю.Найда қўшма сўзларнинг график хусусияти, яъни уларни қўшиб ёки дефис орқали ёзиш ҳақида гапирмайди. Ҳозирги адабий тилда қўшма сўзларнинг ёзилиши оғзакидаги каби жуда муҳим. Бу нарса кўплаб тилшуносларнинг график хусусият масалаларини кўтаришларига сабаб бўлди⁴⁰.

Қўшма сўзларнинг семантик хусусиятлари эркин сўз бирикмаларини ташкил қилаётган сўзлар маъносига мос келмай яхлит бир маъно ифодаловчи бирлик ҳосил қилаётган бирикма каби таърифланиши ҳам мумкин.

Лекин, семантик хусусиятнинг ўзи қўшма сўзларни ажратишда етарли асос бўла олмайди, чунки фразеологик бирликлар ҳам яхлит бир маъно ифодалайди. Шундай қилиб, қўшма сўзларнинг асосий хусусиятлари сифатида уларнинг яхлитлиги билан бир қаторда улардаги бир нечта ўзакнинг мавжудлиги ҳам назарда тутилади. Қўшма сўзларни содда сўзлардан ажратувчи формал ёки таркибий жиҳатлари традицион ва замонавий тилшунослик вакиллари томонидан тавсия этилган белги хусусиятлар ичида энг катта ҳажмлиси ҳисобланади.

³⁹Смирницкий А. И. К вопросу о слове (проблема отдельности слова), Вопросы теории и истории языка. – М., 1952. – Б.193-194.

⁴⁰Nida E. Morphology. The Descriptive Analysis of Words. Michigan., 1970. – P. 79

Қўшма сўзларни ажратишдаги формал хусусиятлар принциплари қондасига таянувчи олимлар асосан уларнинг морфонематик таркибининг яхлитлигига эътибор қаратадилар.

Қўшма сўзларни фарқловчи хусусиятларидан яна бирига унинг компонентларининг жойини ўзгартириб бўлмаслик тамойилини киритиш мумкин. Бу принцип қўшма сўз компонентларидаги жойлашиш тартибини ўзгартириб бўлмаслигидан иборат.

Инглиз тилида қисман қўшма сўзлар шаклий кўрсаткичларга (бириктирувчи *i* унлисига) эга, ўзбек тилида эса бундай хусусият умуман йўқ. Бизнингча, қўшма сўзлар билан сўз бирикмасининг чегарасини белгилашда уларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва семантик томонларини ҳисобга олиш лозим.

Бўлинмас қўшма сўзлар қай тарзда ҳосил бўлишини англаш учун унинг ички (фонетик, морфологик, орфографик) ва ташқи (синтактик) хусусиятларини ажратган ҳолда яхлитлик муаммоларига чуқурроқ ёндошишга тўғри келади.

Қўшма сўзларнинг ички хусусияти алоҳида олинган лексик бирликнинг яхлитлиги, ташқи хусусияти эса нутқ жараёнидаги лексик бирликнинг яхлитлиги ҳақида фикр юритиш имконини беради.

Шундай экан, қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда ёрдам берувчи фонетик, грамматик, семантик, орфографик, морфологик ва бошқа шу каби хусусиятларни аниқлашнинг аҳамияти катта.

§ 1.2. Инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отларнинг умумий хусусиятлари

Қўшма сўз билан сўз бирикмасини фарқлаш ғоят қийин ва мураккаб бўлишига қарамасдан тилшуносликда бу муаммо юзасидан талай ишлар қилинган. Улардан бири О.С.Ахманованинг «Сўз билан сўз бирикмасини фарқлаш ҳақида»ги докторлик диссертациясидир.

Қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда семантик, грамматик (маъно ва шакл) белги билан бир қаторда фонетик белгига ҳам асосланилади⁴¹. Қўшма сўзларнинг характерли хусусиятларидан бири шуки, улар бир асосий урғуга бўйсунди ва у охириги элементнинг сўнгги бўғинида бўлади. Сўз бирикмаси таркибидаги ҳар бир сўз урғули бўлади.

⁴¹ Ғуломов Ф.Ғ. Ўзбек тилида сўз яшашнинг йўллари ҳақида. – Т, 1949. –Б. 37.

Инглиз тилида бириктирувчи урғунинг борлигини яхлитликнинг аниқ кўрсатувчи хусусиятларидан деб ҳисоблаш мумкин: *'bluebell* (қиёсланг: *'blue 'bell*), *'blackboard* (қиёсланг: *'black 'board*).

Яна бундан ташқари қўшма сўзларда иккинчи даражали урғу ҳам учраши мумкин. Бундай ҳолатларда иккинчи даражали урғу биринчи элементнинг охирги бўғинида бўлади ва кучсиз эшитилади.

Инглиз тилидаги баъзи бир ҳолатларда иккинчи элементда фонетик кучсизланиш кузатилади, яъни кўрсатилган сўзда соддалашув жараёни юз беради (*'cupboard амер.* |'kʌbəd| ва *брит.* |'kʌbəd|).

Соддалашув чегарасида турган бундай сўзлар соддалашув жараёни қўшма сўз қисмларини тўла ажралмаслигига олиб келмагунча қўшма сўзга алоқадор бўлиши мумкин. Қиёсланг: *lord* сўзи қадимги инглиз тилида *hlaf-weard* «ғалла қўриқчиси» маъносида ишлатилган.

Қўшма сўзлар масаласи ўзбек тилшунослигидагина эмас, умуман туркологияда кам ўрганилган соҳалардан биридир. Қўшма сўзларга бағишланган ишларда қўшма сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг содда сўз ва сўз бирикмаларидан фарқи тўла очиб берилмаган. Шунингдек, адабиётларда қўшма сўзларнинг таърифи, уларнинг хусусиятлари ҳақидаги фикрларнинг турличалиги бу мавзунини ўрганишни мураккаблаштиради. Қўшма сўзларга оид адабиётларнинг кўпчилигида жуфт сўзлар ҳам қўшма сўзлар каторига киритилади. Агар биз қўшма сўзларнинг пайдо бўлиш тарихига назар ташласак, уларнинг аслида грамматик муносабатга эга бўлган сўз бирикмалари эканлигини кўрамиз. Қўшма сўзлар тарихан сўз бирикмаларидан ўсиб чиққан. Тил тараққиёти жараёнида сўз бирикмаси қисмларининг маъно ва грамматик жиҳатдан яхлит бир ҳолга келиши, унинг қисмлари орасидаги синтактик муносабатнинг йўқолиши ҳамда уларнинг бир маъно марказига бирлашиши натижасида қўшма сўзга айланади.

Тадқиқотлар давомидаги таҳлиллар натижасида қўшма отларнинг сўз бирикмасидан фарқланиши қуйидаги ҳолларда кузатилди:

1.2.– жадвал

Қўшма отларнинг сўз бирикмасидан фарқи

Қўшма сўз	Сўз бирикмаси
• тил бирлиги - ўзи тайёр ҳолда, ўзгармайди	• нутқ бирлиги - нутқ жараёнида ўзгариши мумкин

• семантик яхлитлик - лексик маъно бор	• ҳар бир сўз ўз семантик маъносига эга
• гапда битта синтактик функция бажаради	• қисмлари гапда алоҳида-алоҳида вазифа бажаради
• идиоматик бўлиши мумкин	• фразеологик бирлик бўлиши мумкин
• бирдан ортиқ негиздан ташкил топади	• бирдан ортиқ мустақил сўзнинг ўзаро грамматик алоқасидан ташкил топади
• қўшма сўзнинг компонентлари морфема бўлади	• сўз бирикмасининг қисмлари эса сўз булади
• қўшма сўзнинг қисмлари орасида синтактик алоқа бўлмайди	• сўз бирикмасининг қисмлари орасида синтактик алоқа бўлади
• қўшма сўзнинг қисмлари яхлитлигича бир лексик маъно ифодаляйди	• сўз бирикмасининг қисмлари алоҳида лексик маъно ифодаляйди
• қўшма сўз қисмлари ўз мустақиллигини (қисман ёки тўлаллигича) йўқотади	• сўз бирикмасининг қисмлари эса ўз мустақиллигини сақляйди
• қўшма сўз қисмлари яхлит бир саволга жавоб бўлади	• сўз бирикмаси қисмлари алоҳида саволга жавоб бўлади ва бир гап бўлаги вазифасида келади.

Кузатишларимиз натижасида инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг қуйидаги умумий (универсал) хусусиятларини аниқладик:

- инглиз тилида қўшма от қисмлари орасига сўз қўшиб бўлмайди, ўзбек тилида ҳам ушбу ҳолатни кузатишимиз мумкин;
- инглиз ва ўзбек тилларида асосан икки ўзакли қўшма отлар маҳсулдор ҳисобланади;
- инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отлар семантик жиҳатдан яхлит ва идиоматик бўлиши мумкин;
- инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг иккинчи элементи эгалик қўшимчаси билан келиши мумкин;

- Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг сўз туркумларида қўлланишида ўхшашликларни кузатишимиз мумкин.

Инглиз тилида қўшма отларнинг ўзига хос (уникал) хусусиятлари эса қуйидаги ҳолларда кузатилди:

- инглиз тилида қўшма отлар графикасининг эркинлиги яъни, қўшиб, ажратиб чизиқча билан ёзилиши;
- инглиз тилида қўшма отлардаги урғунинг эркинлиги;
- инглиз тилида матнда қўлланилишига кўра тўрт ва ундан кўп ўзакли қўшма отларнинг ҳосил қилиниши;
- инглиз тилида кўплик қўшимчасининг турлича ифодаланиши;
- инглиз тилида қўшма отларнинг боғловчили, предлогли бирикмалар шаклида бўлиши;
- инглиз тилида қўшма от компонентларининг мустақил ҳолда синтактик алоқага кириша олмаслиги.

Агар сўзда фонетик хусусият етарлича мавжуд бўлмаса, ундай ҳолатларда қўшма сўзни сўз бирикмасидан ажратувчи муҳим омил унинг элементларини ташкил этувчи боғланишлик даражаси ҳисобланади.

Агар биз қўшма сўзларнинг сўз бирикмаларидан ўсиб чиққанлигини инобатга олсак, уларнинг ҳосил бўлиш қолипларидаги грамматик тобеликни учратишимиз мумкин. Масалан: *қўш тирноқ–қўштирноқ*.

Қўшма сўз юзага келиши учун эса биттадан ортиқ лексик бирлик ўз мустақиллигини йўқотиб, семантик, фонетик (ёзувда график), синтактик жиҳатдан яхлитланиб, бир сўзга тенглашуви керак. Аммо шундай яхлитланиш содир бўлганини амалда исботлаш кўпинча қийин бўлади.

Шубҳасиз (алоҳида шаклланган) бирикма тўғрисида асосий урғу ва қисмларнинг эркин бириккан ва уларни чегараланмаган алмаштиришга олиб келувчи бирикишлар мавжудлигидагина гап юритиш мумкин: *'milk 'jug, 'water 'jug, 'glass 'jug, 'china 'jug; e'mergency 'exit, e'mergency 'ration, e'mergency 'landing, e'mergency 'store*.

'Glass 'bottle, 'stone 'bottle, 'water 'bottle, 'milk 'bottle каби бирикмаларни кўриб чиқар эканмиз, уларнинг қисмларини эркин алмаштириш мумкинлигини кўрамиз, лекин *«bluebottle»*, *«гўшм навишаси»* сўзининг таркибидаги қисмларини эркин алмаштириш мумкин эмас. Бу бирикма бир асосий, бириктирувчи урғуга эгадир: *'blue bottle* сўзининг маъноси уни ташкил қилувчи қисмлар маъносидан иборат эмас, у

идиоматикдир. Бу белги хусусиятларнинг барчаси *'blue bottle* сўзини қўшма сўзлар сирасига киришига асос бўлади.

Элементларнинг эркин алмашинуви бўлмаган ҳолатларда иккита урғунинг борлиги ажратиб ёзишлик хусусияти бўла олмайди (*'fountain 'pen*). Агар биз *steelpen, goldpen* бирикмаларининг қисмларини эркин алмаштириш мумкин деб ҳисобласак, *fountain 'pen* га нисбатан бундай дейиш мумкин эмас. Худди шуни *'hay 'fever* (қиёсланг: *'hay-making, 'haymarket*) га нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Шунингдек, *'fountain 'pen* туридаги сўзларни қўшма сўзга тааллуқли дейишга асос бор. Бироқ, бу масалада ҳали бартараф қилинмаган бир қанча муаммолар мавжуд. *'Fountain ' pen* сўзини қўшма сўзлар сирасига киритиш мумкин, чунки унинг биринчи элементи *'fountain* оти қисман ўзгарган. Унда (узлуксизлик) маъно компоненти сақланган.

Лекин *ambulance car* бирикмасини қўшма сўз деб бўлмайди, чунки унинг қисмлари ўз лексик маъносини тўла сақлаб қолган.

Инглиз тилида қўшма отлар асосан битта кучли урғу олади, баъзи ҳолатларда бир урғу сўзнинг ички маъносини ажратиш учун ҳам ишлатилади. Ўзбек тилида эса қўшма отлар бир асосий урғуга бўйсунди, логик урғу ҳам қўшма отларга бутунлигича тушади, компонентларига эмас. Сўз бирикмасида эса таркибидаги ҳар бир сўз урғули бўлади. Шу жиҳати билан ҳам қўшма от сўз бирикмасидан фарқланиб туради. Ўзбек тилида қўшма отлардаги фонетик ўзгаришларни қуйидаги ҳолатларда кўришимиз мумкин:

искаптопар, билагузук, Сотволди, босволди (қовун тури).

Кўп қўшма отларнинг яхлитлигини урғунинг битталиги белгилаб беради. Буни қуйидаги мисолда кўришимиз мумкин. Масалан:

'blackboard 'black 'board

'blackbird 'black 'bird

'strong-box 'strong 'box

Кўп қўшма отларнинг фақат биринчи элементи урғу олади. Масалан: *'copy-book, 'football, 'holiday, 'rain-coat, 'tea-cup, 'time-table, 'trolley-bus.*

Баъзи тилларда сўзлар бита кучли урғу олиши билан характерланади. Худди шу нарса қўшма отларни сўз бирикмасидан фарқлашда хизмат қилади. Инглиз тилида кучли урғу одатда биринчи компонентга тушади, иккинчи компонент эса кучсизроқ урғу олиши билан характерланади. қиёсланг: *'door-knob* «эшик дастаси», *'upkeep* «ремонт» (*таъмир*). Баъзи

қўшма отлар юқорида кўрсатилган қондани қабул қилмайди ва уларнинг иккинчи компонентлари урғусиз бўлади. Қиёсланг: *gentleman* «жентльмен» (назокатли одам), *Frenchman* «француз», *milkman* «сүт сотувчи» каби қўшма отлардаги иккинчи ўзак «*man*» бир хил бўлишига қарамадан, *gentleman* [*ˈjɛntlmn*] , *Frenchman*[*ˈfrentmn*] сўзларида биринчи элемент кучли урғу олади. *Milkman* [*ˈmilk,mən*] сўзида эса биринчи элемент кучли, иккинчиси эса кучсиз урғу олганлиги сабабли аввалги иккита сўздан фарқланади.

Қўшма отнинг баъзи типлари, асосан компонентлари равиш ва предлогдан иборат бўлганларида урғу иккинчи компонентга тушади: *without*, ...*сиз*, *iron*,...*га*, *устига*. Шу сабабли агар сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар ҳар доим кучли урғу олиши билан характерланса, кучсизроқ урғу билан қўлланиладиган сўзларга биз қўшма отнинг компоненти сифатида қараймиз. Масалан: *‘ice-cream* [*ˈajs-,krijm*] «музқаймоқ» қўшма от, лекин *‘ice cream* [*ˈajs ˈkrijm*] – сўз бирикмаси. Бу икки сўз орасидаги денотатив маъноларда фарқ йўқ бўлишига қарамадан булар ана шундай тарзда ифодаланади⁴².

Лекин, сўз бирикмаси қўшма сўзнинг биринчи қисми сифатида келса, у ҳамма асосий урғуларни сақлаб қолади: *a wild animal house* [*ˈwajld-ˈeniml-ˈhaws*] сўзида урғуларнинг тақсимланиши *house* сўзини қўшма сўз компоненти эканлигини билдиради: бу таркибдаги қолган қисмлар эса бошқа белги, хусусиятлар асосида ҳосил қилинади.

Сўз қўшишда ўзакларда ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмайди, лекин қўшма сўзлар янги акцентуацион моделга эга бўлади. Масалан: *key* ва *hole*, *hot* ва *house*, *blue* ва *bottle* сўзларини мисол тариқасида олсак, буларнинг ҳар бири ўз урғусига эга, лекин қачонки бу сўзларнинг ўзаклари янги қўшма от ҳосил қилиш учун *keyhole*, *hothouse*, *bluebottle* шаклида бириктирилса, бу сўзлар биринчи компонентларида бошқа бир акцентуацион модел, бириктирувчи урғуга эга бўладилар. Бу сўзларни алоҳида ҳолда қандай талаффуз қилиш жуда муҳим, чунки улар нутқ жараёнида акцентуацион моделнинг турли ўзгаришларига учраши мумкин. Бунинг энг кенг тарқалган сабабларидан бири эмфаза, яъни сўз элементларидан бирини ажратиш ҳисобланади. Масалан: *underˈwriter* ва *underˈtaker*.

⁴² Блумфильд Л. Язык. – М.: Просвещение, 1968. – С. .246.

Баъзи бир ҳолатларда акцентуацион моделнинг ўзгариши сўзнинг гапдаги ўрнига боғлиқ бўлади: *'bow window, 'dormer window and 'lattice window*.

Биринчи компонентдаги бириктирувчи урғу (' - -) модели аксарият қўшма отлар учун хосдир. Қўшма сифатлар эса иккита урғуга эга бўладилар (' - '-). Масалан: *'gray-'green, 'easy-'going*. Бу урғу ҳар доим ҳам қўшма сўзни кўрсатавермайди, чунки у фраза урғуси ёки қўшма сўзнинг синтактик функциясига боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *light-headed, hard-boiled* каби сифатлар атрибутив ҳолатда қўлланганда ягона урғуга эга бўлади, бошқа ҳолатларда эса иккала элементда ҳам урғулар тенг бўлади яъни сўзнинг дистрибуциясига қараб урғу ҳам ўзгаради.

Қўшма отларда урғуни қўйиш унинг элементларининг бошқа сўзлар билан мос келиши ва уларга қарама-қарши қўйилиши имкониятларига боғлиқ бўлади. Масалан: *'dining- table – 'writing table, 'inkpot – 'teapot, classroom – bathroom* каби ҳолатларда биринчи элементлар қарама-қарши қўйилаяпти ва шунинг учун урғу айнан шу қисмларга тушяпти. *Mankind* сўзида эса икки хил турдаги урғуни кузатиш мумкин. Агар бириктирувчи урғу биринчи бўғинга тушса, у ҳолда бу сўз эр кишилар, эркаклар маъносини англатади ва *womankind* сўзига антоним ҳисобланади. Агар урғу иккинчи бўғинга *man'kind* тарзида тушса, у ҳолда *инсоният, башарият* маъносини англатади.

'Dining-table, 'writing table каби иккинчи компоненти аналогик йўл билан ҳосил қилинган қўшма отларда урғу биринчи компонентга тушади. Бундай бирикмалар кетма-кет келганда бошқа шу каби ҳодисалардан бутунлай чегаралаш учун имплицит контраст (ички қарама-қаршилиқ) юзага келади. Масалан: *'passenger train, 'freight train, ex'press train*. Лекин, бундай ҳолатларда урғу битта бўлишига қарамасдан улар сўз эмас, балки сўз бирикмаси ҳисобланади.

Сўзнинг алоҳида турларида урғу бир хил формага эга бўлган қўшма отнинг маъносини фарқлашда ёрдам беришига эътибор бериш лозим: *'bookcase – a piece of furniture with shelves for books; `book `case – a paper cover for books; man' kind – the human race; `mankind – men, as distinguished from women*.

Инглиз тилида қўшма отлар учта асосий акцентуацион моделга эга бўладилар:

1. Биринчи компонентдаги кучли ёки бириктирувчи урғу. *‘honeymoon, ‘doorway.*

2. Иккита урғу: Биринчи компонентдаги кучли урғу ва ундан кучсизроқ иккинчи компонентдаги иккинчи даражали урғу: *‘blood-,vessel, ‘mad-doctor (psychiatrist), ‘washing-,machine.*

Қўшма отларда бу иккита акцентуацион модел кенгроқ қўлланади ва кўп ҳолатларда улар қўшма отларни сўз бирикмасидан кескин фарқловчи кучга эга бўладилар. Айниқса, бу хусусият сўзларнинг жойлашиш тартиби ўхшаш бўлганда ва сўз бирикмаларининг дистрибутив моделида кўзга ташланади. Масалан: *a ‘greenhouse – a glass house for cultivating delicate plants, a ‘green ‘house – a house that is painted green; a ‘dancing girl – a dancer, a ‘dancing ‘girl – a girl who is dancing; a ‘mad -,doctor – a psychiatrist, a ‘mad ‘doctor- a doctor who is mad.* Сўзларнинг жойлашиш тартиби қўшма от ва сўз бирикмаларини фарқлаш имконини бермайдиган **n+n** сўз ясалиш моделида қўшма отларнинг акцентуацион модели орқали сўз маънолари аниқроқ кўринади.

3. Иккала компонентдаги тенг урғу: *‘arm-‘chair, ‘grass-‘green* Лекин, акцентуацион модель, хусусан, иккита тенг урғули модель ҳар доим ҳам қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда етарли асос бўла олмайди.

Сўз бирикмаларидаги тенг урғулардан фарқли ўлароқ қўшма сўзларда бириктирувчи урғу мавжуд бўлади. Бириктирувчи урғу ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. И.П.Иванованинг ёзишича « ...Қўшма сўзларда бир урғунинг мавжудлиги билан бир қаторда шундай қурилмалар ҳам кўпки, уларга урғу ёки урғуларнинг қўйилиши бўйича саволлар ва тушунмовчиликлар келиб чиқиши табиий ҳолдир»⁴³.

Бириктирувчи урғу битта ёки иккинчи даражали урғу билан мос келади. У шунчалик кучли бўлиши мумкинки, ҳатто иккинчи элемент ўз аҳамиятини йўқотади, яъни ундаги товушлар редукцияга учраши *sunday* [*sʌndi*] ёки кучсизланиши мумкин. Бу ҳолатда эса иккинчи компонент ўз моҳиятини сақлаб қолади: *birthday* [*‘bæ:θdeɪ*].

Қўшма сўзнинг ҳар иккала компоненти ҳам урғуни сақлайдиган ҳолатлар учраши мумкин: *‘gas-‘stove, ‘half-‘pay, ‘loaf-‘sugar, ‘new-‘comer.* Баъзан урғу сўзнинг ички маъносини ажратиш учун ҳам ишлатилади.

⁴³ Иванова И.П. О характеристике сложного слова в английском языке // Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Вып.1. – Л., 1967. – С.4.

Мисол тариқасида юқорида кўриб чиқилган *mankind* сўзини ва қуйидаги мисолларни келтиришимиз мумкин⁴⁴.

'overwork – *ортиқча ёки қўшимча иш*

'over 'work – *қаттиқ чарчаш*

'bookcase – *китоб жавони*

book 'case – *муқова жилди*

Шунингдек, фақат урғунинг ўзи яхлит белги вазифасини бажара олмаслиги ҳам мумкин. Фонетик ва орфографик яхлитлик қўшма сўз компонентларининг бирикувини кучайтиради. Бундай яхлитликнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, яъни иккита урғунинг борлиги ёки сўзларни алоҳида ёзиш иккита ўзакнинг бирикишини қўшма сўзлар қаторига киритиш имкониятини чегаралашга исбот бўлиб хизмат қилади.

Замонавий тил шундай лексик бирликлар билан узлуксиз тўлдириб бориладики, уларни ҳатто китобхонлар (журналхонлар) ва шунингдек, тадқиқотчилар ҳам биринчи бор учратадилар. Учратганда ҳам фақат босма ҳолда учратадиларки, бу фонетик белгини қўллашни мустасно қилиб қўяди. Афтидан, тил эгаларининг нутқидаги урғунинг ўзи тил эгалари томонидан у ёки бу шаклдаги лексик бирликларнинг улар томонидан қандай тушунилишининг акс этишидир. Бундай лексик бирликлар қатъий мазмуний бирлик бўлиб, улар бир бириктирувчи урғуга эга. Уларни иккита мустақил бирликлар деб тушунилиши мумкин. Бундай ҳолларда уларнинг ҳар бирига биттадан тенг урғу тушади.

Бу ҳақда Г.Марчанднинг қуйидаги фикрларига эътибор қаратайлик: «Кўпгина *man-made* типидagi сўзлар аксарият ҳолларда сўзнинг биринчи қисмида урғули талаффуз қилинади: *moth-eaten, spell-bound, frostbitten, homespun, heartfelt, heart-broken* каби. Эҳтимол, улар тилни тушуниш учун *home-made, home-bred, custom-built, government-owned, factory-packed* каби сўзлардан кўра қўшма сўзлар ҳосил бўлишидаги тасодифий характери кўпроқ ифодалайди ва шу сабабли иккита урғу билан талаффуз этиладиган зичроқ боғланган сўзлар шаклида намоён бўлади (предикатив ҳолатда). *Crest-fallen* типидagi қўшма сўзларда эса урғу ҳар доим биринчи қисмга тушади»⁴⁵.

⁴⁴ Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е, перераб. М.: Флинта; Наука, 2012. – С.173.

⁴⁵ Marchand H. The Categories and Types of Present Day English Word-Formation. – Wiesbaden, 1960. – С.53.

Шунингдек, ҳамма қолган белгиларга кўра тўла ўхшаш бирликлар «*speech feeling*»га боғлиқ ҳолда ҳар хил урғу оладилар. Бу эса ўз ўрнида тил эгасининг иккита лексик бирликнинг маъносини қандай қабул қилишига боғлиқ – тўла бириктирилган (syncretized) маъноли бирлик ёки аксинча, маъно жиҳатидан иккита мустақил бирликнинг бирин-кетин келишидир.

Табиийки, бу белги назарий ва амалий фонетика учун яхшигина восита сифатида ҳамда қўшма сўзнинг семантик вабошқа хусусиятларининг кўмаги бўлиб хизмат қилади. Кўпгина ҳолатларда фонетик хусусиятнинг ўзи етарли бўлмайди ва сўзларнинг бўлинмаслигини кўрсатувчи таркибий, график ва бошқа хусусиятларга эҳтиёж сезади.

Юқорида кўриб ўтилган барча фикр-мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда фонетик белгини сўз ясалиши таснифи жиҳатидан асосланган деб қабул қилиб бўлмайди. Шундай бўлсада, уни бошқа белгилар билан ёрдамчи белги сифатида унумли қўллаш мумкин.

Қўшма отларни фарқлашда ишлатиладиган грамматик белгилар турли тилларда турлича ифодаланади, лекин баъзи тилларда бундай белгилар умуман учрамайди. Сўз ва сўз бирикмаси орасида кўплаб оралик ҳодисалар бўлиши мумкин, шунинг учун улар ўртасидаги аниқ чегарани белгилашнинг имкони йўқ. Биз қўшма отлар қаторига киритадиган формалар, аниқ бир тилдаги сўзнинг сўз бирикмасидан фарқини, унинг ўзига хос хусусиятларини намоён қилади.

Маъно жиҳатидан қўшма отлар сўз бирикмасига нисбатан кўпроқ бирон-бир мақсадга йўналтирилган бўлади. Масалан: *blackbird* «қораялоқ» аниқ бир турдаги қушнинг номини англатадиган қўшма от, *black bird* «қора қуш» шу рангдаги ҳар қандай қушнинг номини билдирадиган сўз бирикмасидан фарқли ўлароқ чегараланган, тор маънони фодолайди. Қўшма отларни сўз бирикмасидан чегаралашга имкон берадиган фарқлашдан белги сифатида фойдаланишга интилиш энг кенг тарқалган ҳатолардан ҳисобланади. Биз айнан шундай меъёр орқали қўшма от маъноларини аниқ белгилай олмаймиз. Гап шундаки, кўплаб сўз бирикмалари маъносига кўра хоҳлаган қўшма от маъноси каби жуда мослашиб кетган: *a queerbird* «ғалати одам» (сўзма сўз: *ғалати қуш*) ва *meat and drink* «энг асосийси» (сўзма сўз: *таом ва ичимлик*) сўз бирикмаларида *bird* ва *meat* сўзлари *jailbird* «ашаддий жиноятчи» (қамоқхона қуши) ва *sweetmeats* «обакидандон» (сўзма сўз: *ширин таом*) қўшма отлари таркибидаги каби алоҳида махсус бир маънога эга.

Қўшма отларнинг дистрибуцияси уларнинг яна бир муҳим хусусиятини белгилаши мумкин, яъни сўз бирикмасида сўз қўшиш мумкин, қўшма отларда эса, бундай ҳолат кузатилмайди.

Х.Марчанднинг кўрсатишича, бу омил қисман тўғри бўлишига қарамасдан, уни фразеологизмларга нисбатан қўллаб бўлмайди. Масалан: *a 'very 'black 'bird* бирикмаси *'blackbird* бирикмасидан фарқ қилади. (*a 'very 'blackbird* деб айтиш мумкин эмас); *'black and 'white 'birds* бирикмасида ҳам худди шундай ҳолатни кузатиш мумкин. (*blackbird* сўзининг ўртасига ҳеч қандай сўз қўшиш мумкин эмас)⁴⁶.

Худди шундай фикрни Л.Блумфильднинг асарида ҳам кўриш мумкин. Унинг таъкидлашича, *black* сўзини *black birds* сўз бирикмасида *very (very black birds)* ёрдамида ўзгартириш мумкин, лекин *blackbirds* қўшма сўзига нисбатан бундай дейиш мумкин эмас⁴⁷. Лекин *'black 'market* сўзи қўшма сўз бўлганлиги учун бу каби ҳолатларда *a very black market* дейиш мумкин эмас.

Бизга маълумки, инглиз тилидаги отларда сон ва келишик категориялари мавжуд. Биз бу ерда грамматик сон категорияси ҳақида бир оз тўхталиб ўтамиз. Грамматик сон категориясининг ифодаланиш усули тилларда бир хил эмас. Яна бундан ташқари, бир тил ичида ҳам бир неча хил усулларда ифодаланиши мумкин. Инглиз тилидаги қўшма отларда кўплик қуйидаги ҳолатларда учраши мумкин:

1. Агар қўшма сўз компонентларининг иккаласи ҳам отдан иборат бўлса, у ҳолда кўплик қўшимчаси охириги компонентга қўшилади: *toolbags*

2. Агар қўшма от предлог билан боғланган бўлса, у ҳолда кўплик қўшимчаси биринчи сўзга қўшилади: *sisters – in – law*

3. Агар қўшма от компонентларидан бири от сўз туркумига мансуб бўлмаса, у ҳолда кўплик қўшимчаси от қисмида бўлади. *Passers – by*

4. Иккала қисм ҳам от бўлмаса кўплик охириги сўзга қўшилади: *Breakdowns; heck – ups*

5. Иккала қисм ҳам кўпликни олиши мумкин. *Men doctors; women servants*

Бу юқоридаги хусусиятлар биринчи компоненти феъл ёки от бўлган қўшма отларни аниқлашда айниқса муҳимдир. Биринчи компоненти сифатдан иборат бўлган қўшма сўзларда эса (*blackbird, wetsuit*) улар турли

⁴⁶Marchand H. Кўрсатилган асар. – Б. 14-15

⁴⁷Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – С. 249.

усуллар ёрдамида амалга оширилади. Қуйидаги мисолда *very* каби сўзлардан кейин қўшма сўз ишлатилмаслиги кўрсатиб ўтилган.

**We live next to a very [greenhouse].*

Агарда *very* сўзи қўшма сўз билан бирга келмаса, у ҳолда сифатлар билан гапда қўллаш мумкин.

We live next to a very green house.

Гарчи *greenhouse* сўзининг биринчи компоненти сифат бўлса ҳам унинг олдида *very* сўзи тура олмайди, чунки *green* сифати қўшма сўз таркибига кириб, янги от ясайди ва шу муносабат билан у сифат сўз туркумини тарк этади. Энди ягона бир сўзни ташкил этган *greenhouse* шаклида янги отга айланиб, отга хос парадигмаларда қўлланилади.

A tall boy сўзбирикмасида уни ташкил этувчи ҳар бир қисм грамматик ўзгаришга учрайди: *They were the tallest boys in their room.* Лекин *tallboy* қўшма сўзининг биринчи компоненти сифат бўлганлиги учун, у ўзгаришсиз қолади. Кўплик қўшимчаси бутун сўзга қўшилади (биринчи компонент ўзгаришсиз қолади), компонентлар орасига эса сўз қўшилмайди (агарда у график жиҳатдан алоҳида ёзилса ҳам).

Ўзбек тилида кўплик асосан сўзнинг охирига қўшилади. *каллабалиқсимонлар, далачайгуллар, еркаламушлар.*

Қўшма отларни сўз бирикмасидан фарқловчи хусусиятларидан яна бири сўзнинг **таркибий яхлитлиги** бўлиши мумкин. Қўшма отларнинг элементлари, айниқса, агар у идиоматиклиги билан ажралиб турса, кўчирилиб ёки бошқа йўл билан қўшилиб ўша маънони сақлаб қола олмайди. Эркин ва баъзида турғун бирикмаларда бу ҳолатни иккиланмай қўллай оламиз. Масалан: *a black dress* эркин бирикмасида қуйидаги вариантлар ишлатилиши мумкин: *This is a black dress* ва *This dress is black.*

Биринчи ҳолатда боғланиш атрибутив, иккинчисида эса предикатив ҳолатда, лекин бу гаплар бир-бирига синонимдир.

Blackboard қўшма отида бундай ўзгариш мумкин эмас, худди шунингдек, *stone wall* сўз бирикмасини: *There is a stone wall between the two gardens* каби ўзгартириб айтиш мумкин. *There is some stoneware on the shelf* гапида бундай алмаштириш мумкин эмас. Шунингдек, *an earthquake* сўзини *a quake of the earth* тарзида трансформация қилишимиз мумкин, лекин бу трансформация шу маънони беришига қарамасдан нутқда қўлланмайди, чунки бир маънони англатувчи иккита воситадан қай бири

ихчам бўлса, ўшаниси ишлатилади. Бу тил воситаларини кам сарфлаш принципига мосдир.

Сўзнинг таркибий яхлитлиги унинг содда, ясама ёки қўшма бўлишидан қатъи назар, ўз элементлари орасига бошқа қандайдир сўзларни қўйилишига йўл қўймайди.

Ўзбек тилида ҳам шундай ҳолатни кузатишимиз мумкин. Қўшма сўзнинг қисмлари яхлитлигича бир лексик маъно ифодалайди, улар алоҳида қўлланганда бу маънони сақлаб қолмайди. масалан: *хўжасавдогар* – қушнинг номи алоҳида олинса *хўжа* ва *савдогар* бутунлай бошқа маъноларни ифодалайди.

Қонда аччиқтош бор, томогинг оғриси гаргара қилгин, хўпми? (Ў.Хошимов. Икки эшик ораси. 127).

Бу мисолда ҳам *аччиқ* ва *тош* сўзларини алоҳида қўллаганда маъно бутунлай ўзгариб кетади, шунингдек компонентлари орасига сўз қўшиш ҳам мумкин эмас.

Илгари ана шу адирларда бутун бир қишловга етиб, ортиб қоладиган ем-хашакбоп сунбул, сўзан, рўян, олабўта, балиққўз, жингул сингари юз хил тўйимли гиёҳлар тиззага уриб ётарди. Ж.Абдуллахонов. «Хонадон»⁴⁸.

Бу ерда ҳам ўсимлик номи ифодаланиб унинг *балиқ* ва *қўз* сўзларига боғлиқлик ҳолатлари кузатилмайди.

Қўшма отларнинг **семантик** хусусияти уларни эркин сўз бирикмаларидан фарқлашда ёрдам беради, лекин турғун бирикмалар ва фразеологик бирикмалардан ажратмайди. Формал кўрсаткичларни топиш қийин бўлгани учун семантик яхлитланишни белгилаш мураккаб ҳисобланади.

Семантик яхлитлик ёки идиоматиклик шундан иборатки, қўшма отларнинг маънолари ҳар доим ҳам унинг компонентлари англатган маънога мос келавермайди. Масалан: *toothpick* – *тишковлагич* эмас, балки *тиштозалагич*; *schoolroom* – *мактабдаги хона* эмас, балки *дарс учун хона*, у фақатгина мактабда эмас, балки уйда ҳам бўлиши мумкин.

Кўчма планда қўшма отларнинг ўзига хослиги бу кўплаб қўшма отларнинг метафора типига, яъни яширин қиёслашни ўзичига олган ҳолда ҳосил қилинишидир.

<i>Arms drive, arms</i>	<i>race қуроли пойга</i>
<i>Housewarming</i>	<i>янги жойга кўчиш</i>

⁴⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 148.

<i>Schoolmiss</i>	<i>уятчан одам</i>
<i>War cry</i>	<i>шиор</i>
<i>Snowdrop</i>	<i>бойчечак</i>

Ҳозирги замон инглиз тили фразеологиясини ўрганиш жараёнида биз қўшма отлар ва фразеологик бирликларнинг семантик хусусиятларини бирлигига ишонч ҳосил қила оламиз.

Инглиз тилида сўзлашувчи давлатларнинг доимий нашрлари билан бироз бўлсада таниш бўлган ҳар бир инсонга бу тилдаги лексик бирликларнинг ёзилишидаги ҳар хиллик яхши маълум. Бир хил бирликлар битта сондаги газета ва журналларда бир вақтнинг ўзида турлича ажратиб, қўшиб, дефис орқали ёзилиши мумкин. Шу билан бирга кетма-кетлик, бир хил шаклдаги ёзувлар тилнинг табиатидаги бу хилдаги тузилишлар ҳақида фикр юритиш имкониятини бера оладиган муҳим белги, хусусиятлардан саналади, деган фикрларга қўшилиш мумкин. Шуниси муҳимки, инглиз орфографияси бир қанча сўз ясовчи жараёнларни навбати билан бирин-кетин белгилаб боради.

Агар *to break through* туридаги сўзлар от сўз туркумига айлантирилса, у *a breakthrough* тарзида қўшиб ёзилади. Атрибутив ва предикатив вазифасида келувчи қўшма сўзлар деярли ҳар доим қўшиб ёки дефис орқали ёзилади.

Умуман олганда, баъзи бир муаллифларнинг қўшма сўзларни пайдо бўлишини қўшиб ёзиш тенденциясига боғлаб қўйишлари ҳақидаги фикрларга тўла қўшилиш мумкин. Масалан: «қўшма сифатлар қўшма отлар сингари бир сўз каби тушунилиб, қўшиб, дефис орқали ёки ажратиб ёзилиши мумкин. Қўшма сифатларда қўшиб ёзилганлари ажратиб ёзилгандан кўра кўпроқ ишлатилади. *Farsighted* аввал *far sighted* шаклида бўлган. Шу билан бирга *boy crazy* сўзи *boycrazy* сўзига ўхшаш бўлади»⁴⁹.

Айнан шу ҳақда Э.Патриж⁵⁰ «Usage and Abusage» китобида ёзган «Hyphenation» бўлимида биз қуйидаги эслатмани кўрамиз. Қўшма отлар табиатида учта босқич бор:

1. Иккита алоҳида сўз (*cat bird*)
2. Дефисли қўшма отлар (*cat- bird*)
3. Яхлит бир сўз (*catbird*)

⁴⁹ Foulke A. English for Everyone. N.Y., 1964. – С. 62.

⁵⁰ Partridge Eric. Usage and Abusage. A Guide to Good English. W. W. Norton, Incorporated, 1997 – Language Arts & Disciplines – P. 389.

Шундай қилиб, қўшиб ёзиш боис берилган лексик бирлик семантик яхлитликни намоён қилади. Шу билан бирга шунга ҳам эътибор бериш керакки, доимий нашрларда «от+сифатдош» қўшма сўзларини ажратиб ёзиш ҳоллари бор. Афтидан, тилни сезиш бу ерда таркибий яхлитликка эмас, балки семантик бўлинишга суянади.

Қўшма сўздан фарқли равишда ажратиб ёзиш сўз бирикмасининг белгиси бўлиб хизмат қилмайди, сўзларни қўшиб ёзиш эса сўз бирикмасидан фарқли равишда қўшма сўзларнинг белгиси бўлиб хизмат қилади. Бошқача қилиб айтганда, сўз бирикмалари ҳеч қачон қўшиб ёзилмайди.

Орфографик белги яхлитликни аниқлашда қўшимча омил бўлиб ишлатилиши мумкин. Инглиз тилида қўшма отлар орфографияси қатъий эмас. Битта лексик бирлик (сўз) турли муаллифлар томонидан турли манбааларда турлича ёзилиши мумкин. Масалан: *loudspeaker, loud speaker, loud-speaker* (радиокапнаи); *headmaster, head-master, head master* (мудир); *air line, air- line, airline* (авиалиния); *stage coach, stagecoach, stage-coach* (почтаараваси).

Бир турдаги сўзларнинг ёзилишида ҳам қатъийликнинг йўқлигини кўрамиз: *textbook* – дарслик сўзи бир сўз сифатида қўшиб, *story- book* – ҳикоя китоби сўзи дефис орқали ва *reference book* сўзи эса ажратиб ёзилади.

Шунингдек, бу сўзларнинг компонентлари бир хил нисбатга эга. Учала ҳолатда ҳам семантик боғланиш аналогикдир, шунга қарамасдан, уларнинг орфографик яхлитлиги мутлақо ҳар хилдир. Қўшма сўзларнинг ёзилиш усуллари улар табиатидаги муҳим белги, хусусиятларидан бири деб айта олишимиз мумкин.

Қўшма отларнинг қўшилиб ёзилиши шуни англатадики, бу лексик бирлик тилда семантик бирлик каби қабул қилинади. И.В. Арнольднинг фикрига кўра, бу уч хил шаклдаги ёзув семантик қўшилувнинг турли даражаларин ифодаламайди, яъни синтактик компонентларни аниқ кўрсатиш, уларни ўқишни осонлаштириш ёки ўта узун сўзлардан фойдаланишни камайтиришда ишлатилиши ва гапда дефис орқали ёзув эстетик функция бажариши мумкин. Масалан: *peace-loving nations, old-fashioned ideas*. Сўзларнинг таркибий ёки фонетик хусусиятлари кўрсатилган қўшиб ёки дефис орқали ёзиш, сўз бирикмасига қарши равишда қўшма отларнинг бўлинмаслигини кўрсатишга хизмат қилади.

Инглиз тилининг Америка вариантыда қўшма отлар доимий характерга эга бўлганликлари учун одатда қўшиб ёзилади: *Airbrake, drydock, letterwriter* [AE]. Британия вариантыда эса дефис орқали ёзиш кўпроқ тарқалган: *Air-brake, dry-dock, letter-writer* [BE].

Қўшма сўзларнинг ёзилишидаги чалкашликлар акцентуацион моделидаги тенг урғули (улар сўз бирикмалари учун ҳам хос) қўшма сўзларни, айниқса **n+n** моделидаги қўшма отларни ва сўз бирикмаларини фарқлашда қийинчилик туғдиради.

Шу йўл билан ҳозирги замон инглиз тилидаги отларнинг (бош келишик, бирликда) кўп сонли отли сўз бирикмаларини ҳосил қилишда атрибутив функцияда ишлатилишига эътибор бериш лозим. Масалан: *peace years, stone steps, government office* ва ҳоказо.

Бунда эркин от бирикмалар қўшма отлардан фарқли равишда бир хил атрибутив семантик алоқаларга асосланган ҳолда семантик жиҳатдан иккита отнинг тўлиқ маъноларидан ҳосил бўлади. Бу турнинг номинатив бирикмалари қўшма отларнинг қоида бўйича сўз бирикмаларида учрамайдиган қўшимча семантик компонентдан иборат бўлган махсус ва кўп сонли гуруҳига мансуб бўлади. Шундай қилиб, орфографик белги қўшма отларнинг яхлитлигини аниқлашда фақатгина қўшимча омил бўлиб ишлатилиши мумкин.

Морфологик белги сўз бирикмасидан фарқли равишда қўшма отларни морфологик бирлигини ўрнатади. Бу белги қўшма сўзларнинг морфологик бутунликка эга бўлмаган негизларини бириктиришдан иборат. Лекин, инглиз тилида бу белги ишончли бўлишига қарамасдан сўзларнинг морфологик жиҳатлари жуда кам берилган. Улар чегараланган қўшма сўзлар турларигагина ишлатилиши мумкин. *Book-filled (shelves)* типдаги сўзларнинг яхлитлигини ўрнатишда бу белги кўпроқ намуна тарзида ишлатилади. Уларнинг ичида биринчи компонент бўлиб сўз эмас, балки негиз ишлатилади (аксинча бўлганда эса биринчи компонент кўпликни билдирувчи бўлиб кўрсатилган бўлар эди).

Биринчи компонент бирликдаги отларни ифодалайдиган *smoke-filled (room)* каби ҳолатларда эса морфологик белги йўқолиб кетади. Ишончли морфологик белги бўлиб кўплик белгисининг тушиб қолиши иккинчи компонентдаги қўшма сўз тури *five-year (child)*да намоён бўлади.

Демак, морфологик белги бир хил равишда таҳлил қилинаётган сўзнинг яхлитлиги ҳақида гувоҳ бўлиши мумкин, лекин бу белгининг ўзи

чегараланган сондаги тузилиш типларига ишлатилади. Баъзи қўшма сўзларда морфологик яхлитликни ифодаловчи аниқ белги бу уларнинг қўшиб ёзилиши ва бирлаштирувчи омиллардир.

Ҳамма қўшма отлар, хаттоки бошқа сўз туркумларидан тузилган бўлса ҳам кўплик шаклида- s- суффиксини олади:

<i>Forget-me-nots</i>	<i>незабудки</i>	<i>бўтакўз</i>
<i>Good-for-nothings</i>	<i>бездельники</i>	<i>бекорчилар</i>
<i>Hold-alls</i>	<i>портпледы</i>	<i>жилдгилофлар</i>

Бундан ташқари, инглиз тилида шундай морфологик қўшма сўзлар ҳам борки, уларнинг асосини ташкил этувчи компонентлар унли ёки ундош ҳарфлар билан боғланади. Масалан: *craftsman, Anglo-Saxon, handiwork, tradesman* каби. Лекин, улар у даражада кўп эмас. *Craftsman* типдаги сўзлар диахроник планда қаратқич келишигининг қадимги формасидан ёки кўплик формасидан вужудга келган (*guardsman, kinsman, kinswoman, sportsman, statesman, tradesman, tradeswoman, tradesfolk, tradespeople*).

Капалак номларини ифодалашда, бир қанча ўсимлик номларини метафорали ифодаларида қаратқич келишигининг қўшимчаси ўзгаришсиз қолади:

Bird's-eye - первоцвет – наврўзгул

lion's snout – львиный зев- шернинг оғзи, *bear's ear* – медвежье ушко, *heart's ease* – анютины глазки – капалакгул, фаранг бинафша.

Ҳозирги замон инглиз тилида бундай қўшма отларнинг бўлиши *sportsman, tradesman, recordsman* сўзларининг тарихий тараққиётини исботловчи омилдир: *sport's man*. Булар ҳам қаратқич келишиги қўшимчаси бўлиши мумкин. Бу каби сўзлар биринчи компоненти бирлик шаклидан маъноси жиҳатидан фарқ қилувчи *clothes-basket, goods-train, savings-bank* каби сўзлардан фарқ қилиши керак бўлади.

Сўз бирикмасини қўшма отга бирлаштириш синтактик функцияни осонлаштиради. Бу, айниқса, атрибутив функциядаги алоқаларда очиқроқ кўринади. Атрибутив функцияда бўлган кўплаб сўз бирикмалари урғу ёки дефис орқали бирикишлари мумкин:

An old-age pensioner–пенсионер, нафақахўр

A not-to-be-forgotten expression–незабываемое выражение, унутилмайдиган ифода.

Her four-year-old son–ее четырехлетний сын, унинг тўрт ёшли ўғли

A three-and-six tea— чай и еда, стоящие три шиллинга и шесть пенсов.
Уч шиллинг ва олти пенс турувчи чой ва емак.

Лекин, бу хилдаги тузилишларнинг аксарият қисми эпизодик ҳисобланади, яъни бу бирор бир муаллиф томонидан эҳтиёж, зарурият юзасидангина қўлланилади. Нутқда эса, у қадар кенг фойдаланилмайди.

Биз юқорида қўшма отлар яхлитлигининг ички хусусиятларини имкон қадар таърифлашга ҳаракат қилдик. Шу ўринда қўшма отларнинг ташқи хусусиятларига ҳам бир оз тўхталиб ўтамиз.

Қўшма от яхлитлигининг ташқи хусусиятлари унинг компонентларининг боғлана олиш характери, жойлашиш тартиби, улар орасидаги синтактик алоқа, ёрдамчи элементларнинг бор-йўқлиги кабиларни ўз ичига олади.

Ўзбек тилида композиция усулини морфологик усул деб номлашда ҳам ушбу усул билан вужудга келувчи қўшма сўзларнинг бирдан ортик ўзакнинг қўшилишидаи ҳосил бўлиши, ўзакнинг эса морфологик бирлик эканини кўзда тутилади. Аммо бир қатор фактлар ушбу усулни сўз ясалишининг морфологик усули деб баҳолаш ва шундай номлаш мумкин эмаслигини кўрсатади.

Композиция усули билан сўз ясалиш дейилганда, одатда, қўшма сўзлар ҳосил қилиш англашилади. Қўшма сўзни ташкил этувчи компонентлар ҳамма вақт ўзакка, яъни морфемага тенг келавермайди. Бу компонентлар ясама сўз (лексема)га, ҳатто сўз формасига тенг бўлиши мумкин. Мисол учун, бешиктебратар (бешик+теб-ра-тар), *тонготар* (тонг+от-ар), *устабузармон* (уста + буз-ар-мон) ва б. Ўз-ўзидан, бу каби қўшма сўзларни морфологик усул билан ясалган сўзлар деб бўлмайди.

Компонентлари ўзак морфемага тўғри келадиган қўшма сўзлар ўзбек тилида катта миқдорни ташкил этади: *далачумчуқ, даррагул, пиёзгул, пиёзиўрва* ва б. Аммо бу сўзларни ҳам морфологик усул билан ясалган сўзлар деб номлаш мумкин эмас. Сабаби, ўзак морфологиянинг ўрганиш объекти бўлган бирлик (морфологик бирлик) эмас. Бундан хулоса қилиш мумкинки, мустақил лексик маъно билдира оладиган бирдан ортик бирликни қўшилиши билан сўз ясалиши усулини композиция усули дея номлаган маъкул. Қўшма сўзнинг компонентлари ёки компонентларидан бири эса ўзак (лексема), ясама сўз (лексема), сўз формаси кўринишида бўлиши мумкин.

Ўзбек тилида қўшма сўзлар уч хил усул билан ясалиши мумкин:

1. Синтактик-лексик усул билан ясалган қўшма сўзлар.
2. Синтактик-морфологик усул билан ясалган қўшма сўзлар.
3. Морфологик усул билан ясалган қўшма сўзлар.

Синтактик-лексик усулда сўз бирикмаси ҳеч қандай сўз ясовчи қўшимча олмаган ҳолда маълум тараққиётга учрайди: сўз бирикмасининг компонентлари бир маъно негизида ҳосил бўлади, бирикма таркибидаги сўзлар сўзлик ҳолатини йўқотади, сўз бирикмаси грамматик ва фонетик жиҳатдан ҳам бир бутун ҳолга келади. Натижада қўшма от ҳосил бўлади. Мисол учун: *ошхона, кўрсичқон, ошпичоқ, деворлампа* сингари қўшма отлар сўз бирикмаларидан келиб чиққан қўшма отлардир.

Ушбу турдаги қўшма сўзларни синтактик-лексик усул билан ясалган қўшма сўзлар деб номлашда икки ҳолат кўзда тутилади. Биринчидан, бундай қўшма сўзлар, аслини олганда, бирдан ортиқ сўзнинг маълум грамматик қонун-қоида асосида алоқага киришувидан ҳосил бўлган сўз бирикмаси вужудга келади. Бу – синтактик ҳолат. Иккинчидан, шу сўз бирикмаларининг маъносида ўзгариш юз бериб, бирикма сўз (қўшма сўз) ҳолига келган. Бу – лексик ҳолат. Юқоридаги икки ҳолатни бирлаштириб, бу турдаги ясалишни синтактик-лексик ясалиш деб номланди. Демак, сўз бирикмаларининг қўшма сўзга айланишини сўз қўшиш орқали сўз ясаш деб қараш мумкин эмас.

Синтактик-морфологик усулда қўшма сўз сўз бирикмасига сўз ясовчи аффикс қўшиш орқали ҳосил қилинади: *беш йиллик, минг килограммчи* каби. Бу типдаги ясалишни синтактик-морфологик ясалиш деб аташда ҳам икки ҳолат ҳисобга олинди. Биринчидан, *беш йиллик* қўшма сўзи *-лик* аффикси қўшилишидан аввал аниқловчи-аниқланмиш ҳолатидаги сўз бирикмаси эди. Бу - синтактик ҳолат. Иккинчидан, *беш йил* бирикмасига сўз ясовчи аффикс қўшиш орқали *беш йиллик* қўшма сўзи ҳосил қилинади. Бу - морфологик ҳолат. Ана шу икки ҳолатни бирлаштириб сўз ясашнинг бу усулини *синтактик-морфологик усул* деб номланди.

Ўзбек тилида шундай қўшма сўзлар борки, улар ясалиш усулига кўра, сўз бирикмасидан келиб чиққан қўшма сўзлардан ҳам, сўз бирикмасига аффикс қўшиш орқали ясалган қўшма сўзлардан ҳам фарқланади. Мисол учун, *қўзиқорин, қизилишитон* қўшма сўзларини сўз бирикмасидан келиб чиққан дея олмаймиз. Булар икки ўзакни қўшиш орқали ясалган қўшма сўзлардир. Ўзак эса сўз эмас, балки морфема ҳисобланади. Морфемалар ёрдамида ясалган сўзлар морфологик усул

билан ясалган сўзлар ҳисобланади. Ушбу ҳолатга кўра, икки ўзак ёки негизни қўшиш орқали ясалган қўшма сўзларни *морфологик усул билан ясалган қўшма сўзлар* деб номлаш мумкин. Демак, морфологик усул билан сўз ясаш деганда, фақат аффикслар ёрдамида сўз ясашгина эмас, балки бирдан ортиқ ўзакларни қўшиш орқали сўз ясаш ҳам тушунилиши даркор.

Қўшма от компонентларидаги боғланишнинг сўз бирикмаларидаги сўзларнинг боғланишидан фарқи. Нутқ жараёнида битта синтагмани ҳосил қилувчи ҳар қандай лексик бирликларнинг кетма-кетлиги қўшма от, сўз бирикмаси бўлиши мумкин.

Ҳар бир тил сўз бирикмаларини белгилайдиган аниқ бир тўпламга эга. Шундай экан, агар берилган лексик бирлик шу тўпламга кирмаса, у қўшма от ҳисобланади.

Масалан инглиз тилида рус тилидаги каби (бошқа кўпгина тилларга хос бўлиши ҳам мумкин) санок сонлар сифатларни аниқлай олмайди, шунинг учун *10.000 strong (demonstration)* сонининг кетма-кетлиги қўшма отлар қаторига киради. Аналогик фикрлар *first-ever* ва шу каби бошқа ҳодисаларда тўғридир.

Юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда шундай хулосага келиш мумкин: нутқдаги лексик бирликлар кетма-кетлигининг турли фактик материалларда кузатилишича, шу тилдаги сўз бирикмасининг талабларига жавоб бермайдиган сўзлар қўшма отлар бўлади, ёки аксинча, кетма-кетлигидан қатъи назар сўз бирикмасининг талабларига жавоб берса, у қўшма от бўлмайди. Масалан: «**adj+n**» моделидаги кетма-кетлик сўз бирикмаларига хос бўлишига қарамасдан, у қўшма сўзлар қаторига киради.

Қўшма от компонентлари ва сўз бирикмалари таркибидаги сўзлар тартиби. Қўшма отларнинг баъзи турларида унинг яхлитлигини кўрсатиш учун ўз компонентлари орасидаги сўз тартиби (сўз бирикмаси билан таққослаганда) хизмат қилиши мумкин. Бу иккинчи компоненти сифат ёки сифатдош билан ифодаланган сўзларга тегишли бўлади. Масалан: *oil-rich, man-made*. Синоним сўз бирикмаларида сўз тартиби қуйидагича бўлиши мумкин: *rich in oil, made by man*. Қўшма отларга яна шундай сўзларни киритиш мумкин: *bookshelf – shelf for books*.

Ҳозирги замон инглиз тилида қўшма отларнинг ички сўз тартиби аниқ белгиланган: қўшма отнинг асосий таркибий ва семантик маркази

иккинчи компонент ҳисобланади. У биринчи компонентнинг лексик-грамматик ва семантик жиҳатларини аниқлайди.

Бу ўринда қўшма отларни ҳосил қилаётган ўзак билан сўз формалари ўртасидаги фарқни аниқлаш керак бўлади. Сўз формаларининг ўзақлари кўпроқ қўшма сифатларга мос келиши шубҳасиздир. *Long, wide, rich* сифатлари даража грамматик формасига эга: *longer-longest, wider-widest, richer-richest*. Қўшма отнинг ўзақларига мувофиқ келувчи сифатлар эса грамматик формага ва мустақилликка эга бўлмайди деб берилган сўз атиги сўз туркумидаги маъносини сақлаб қолади холос. Демак, иккинчи компоненти сифатли ўзакдан иборат бўлган *age- long, oil-rich, inch-wide* қўшма сифатларини олсак, ундаги сифатлар бошқа сифатлар каби сифат даражаларини ҳосил қила олмайди, балки баъзилари умумий қоидага бўйсунган ҳолда кўпгина қўшма сифатлар қатори сифат даражаларининг аналитик формасига эга бўлади.

Қўшма от таркибида ёрдамчи элементларнинг мавжуд эмаслиги улардаги яхлитликнинг хусусиятларидан бири бўлиши мумкин. Лекин, бу белги фразали сўзқўшишдаги таҳлилдан мустаснодир: *good-for-nothing, pie-in-the-sky*.

Қўшма от ҳосил қилишда компонентлар орасидаги муносабат. Янги ҳосил қилинган ҳар қандай қўшма отлар ҳар доим ҳам тезда тилнинг луғат таркибига киритилавермайди. Бунинг сабаби шундаки, кўп янги сўзлар ўзларининг маъно структурасига кўра ҳосил бўладилар. Умумий маъно эса унинг қисмларини ташкил этаётган сўзлар маъносидан келиб чиқади. Шундай экан, *arms limitations*– қуролланишни чегаралаш, *pencil-written*–қаламда ёзилган қўшма сўзларида умумий маъно унинг компонентлари англатаётган маъно билан бевосита боғлиқ. (*arms* –қурол, *limitation* – чегаралаш; *pencil*–қалам, *written* – ёзилган). Бу сўзлар семантик жиҳатдан аниқ ҳисобланади. Уларни тушуниш учун компонентларнинг маъноларини, сўзнинг таркибини ва унинг компонентлари орасидаги ўзаро таркибий алоқани ўрганиш керак бўлади.

Синтактик алоқаларнинг характери. Қўшма отларнинг компонентлари мустақил ҳолатда синтактик алоқага кириша олмайди. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, О.Д.Мешков (*a factory*) *financed by the government*, сўз бирикмасини мисол келтиради. Бунда иккала маъноли сўз ҳам таърифланиши мумкин: *a factory generously financed by the government*. Қўшма сўз ҳолатида (*government-financed*) эса, компонентлардан

бирортасини ҳам кенгайтириш мумкин эмас: * generously government-financed.

Биринчи компонентни фақатгина уч компонентли қўшма сўзлардаги сўз ясалиш усули билангина кенгайтириш мумкин: labour-government-financed⁵¹.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда шундай хулосага келишимиз мумкин: кўп ҳолатларда бир нечта белги хусусиятларнинг (фонетик, график, морфологик, синтактик) қўшилиши натижасидагина, қўшма сўзларнинг яхлитлиги ҳақида гапиришимиз мумкин ва худди шу нарса лексик бирликларни ёки қўшма сўз ёки сўз бирикмаси тарзида таснифлашга асос бўлади.

Демак бу белги хусусиятларнинг ҳеч бири универсал эмас. Қўшма сўзларнинг яхлитлиги уни сўз бирикмасидан фарқлашда етарли асос бўла олмайди.

⁵¹ Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. – М.: Наука, 1976. – С. 182.

II БОБ. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚЎШМА ОТЛАРНИНГ СТРУКТУРАЛ-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ ВА ТАСНИФИ

§ 2.1. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари

Таркибида бирдан ортиқ ўзак мавжуд бўлган, аммо тузилиши жиҳатидан ўзаро фарқ қиладиган турли хил лексик бирликларнинг ҳаммасини қамраб олувчи бир умумий терминнинг – «мураккаб сўзлар»нинг мавжуд бўлиши бундай лексик бирликларни тасниф қилишни қулайлаштиради, унга аниқлик киритади.

Инглиз тилида қўшма сўзлар таснифи бировз мураккаб. Чунки у турли хил принциплар (тамойиллар) асосида тасниф қилиниши мумкин. Бундан ташқари қўшма отларнинг ҳар бир тури ҳозирги замон инглиз тилидаги маҳсулдорлиги нуқтаи назаридан таърифланиши керак. Бу каби таърифлашдан мақсад - тилда мунтазам ҳосил бўладиган қўшма отларнинг таркибий ва семантик тузилишларини аниқлаш ва уларнинг системаларини ўрнатишдир.

Л.Блумфильд⁵² ва Г.Марчанд⁵³ қўшма сўзлар ичидан синтетик қўшма сўзларни ажратадилар. Г.Марчанд эса уларни қўшма сўзлар ёки асосий қўшма сўзлар (primary and synthetic) билан таққослайди. (Compounds versus synthetic compounds).

У ёки бу сўз ясовчи белги-хусусиятларга эга бўлган қўшма сўзлар синтетик қўшма сўзлар дейилади. Бу каби қўшма сўзларнинг характерли хусусиятларидан бири шундан иборатки, унинг компонентларидан бирини фақат қўшма сўз таркибидагина қўллаш мумкин.

Синтетик қўшма сўзлар асосан хинд-европа тиллари тарихининг илк даврларига хос, лекин бу улар ҳозирги кунда қўлланмайди деган маъно англатмайди. Масалан: инглиз тилидаги *boot-black* «оёқ кийим тозаловчи» қўшма сўзидаги иккинчи компонент *black* - от сўз туркумига мансуб бўлаяпти. У *to black* тозалаш (оёқ кийим) феълидан конверсия йўли билан ҳосил қилинган. Лекин муҳими шундаки *black* бундай маънода фақат қўшма сўз компоненти бўлгандагина учрайди.

⁵² Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – С. 607.

⁵³ Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1960. – P. 12.

Инглиз тилида *meat-eater* ва *meat-eating* каби қўшма сўзлар эркин тарзда ҳосил қилиниши мумкин, лекин *to meat-eat* каби қўшма феъллар ҳосил қилинмайди; *to housekeep* каби феълларда эса алоҳида мустасно ҳолатлари учрайди. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, бундай қўшма сўзлар билан бир қаторда *eater* ва *eating* га ўхшаш сўзлар билан ҳосил қилинган қўшма сўзлар ҳам бор.

Юқорида ҳосил қилинган қўшма сўзларнинг синтетик характери шундан иборатки, *eat meat* каби сўз бирикмалари фақатгина улар таркибига *-er* ва *-ing* қўшимчаларини қўшгандагина қўшма сўзга мос келиши мумкин.

Meat-eater ва *meat-eating* туридаги сўзларни ярим синтетик қўшма сўзлар деб аташ мумкин.

Л.Блумфильд қўшма сўзнинг компоненти бирон бир сўз ясовчи белгилар билан ажралиб турса бу уларни мустақил сўздан ажратади деб ҳисоблайди⁵⁴.

Бу каби синтетик қўшма сўзлар қаторига Г.Марчанд *gate-crasher*, *housekeeping* каби сўзларни киритади. Қоидага асосан бу қўшма сўзларнинг иккинчи компоненти мустақил қўллана олмайди⁵⁵. Чунки *crasher* ва *keeping* сўзлари қўшма сўз таркибида янги маъно англатади. Алоҳида ҳолатда қўлланиши мумкин бўлган бу сўзлар қўшма сўз таркибидаги маънони сақлаб қола олмагани учун мустақил қўллана олмайди.

Тилнинг таркибидаги қўшма отларни таърифлаш ва таснифлаш учун, уларнинг ўша тилда тузилишидаги ўзига хосликларини ўрганиш керак бўлади. Кўп ҳолатларда тилшунослар қўшма сўз турлари тилларда универсал деган фикрлар билан хатоликка йўл қўядилар. Турли тилларда қўшма сўзларнинг асосий турлари ҳақиқатда ҳам қанчадир даражада ўхшаш, ва бу ўхшашликларнинг ўзини ҳам ўрганиб, текшириш керак бўлади. Лекин сўз қўшиш жараёни, айниқса уларни бошқа тил бирликларидан фарқловчи белги-хусусиятлар турли тилларда турлича тарзда ифодаланади. Худди шу нарса қўшма сўзларни ҳамма тилларда бир схема асосида таснифлашга имкон бермайди. Шунга қарамасдан, қўшма сўзлар тилшунослар томонидан турлича таснифланган.

Л.Блумфильд қўшма сўзларни уларнинг компонентлари орасидаги ўзаро муносабатга асосланган ҳолда синтактик, ярим синтактик ва асинтактик турларини фарқлайди⁵⁶. У биринчи турга компонентларнинг

⁵⁴ Л.Блумфильд. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – С. 249.

⁵⁵ Marchand Н. Кўрсатилган асар. – Б. 12.

⁵⁶ Л.Блумфильд. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – С. 249.

тартиби худди синтактик сўз бирикмаларидаги сўз тартибига ўхшайдиган *blackbird* типдаги сўзларни киритади. Инглиз тилида бундай қўшма сўзларда сўз тартиби худди сўз бирикмалари каби синтаксис қоидаларга асосан қурилади.

Иккинчи турдаги сўзларга, яъни ярим синтактик турга синтактик ва асинтактик қўшма сўзлар орасида бўлган сўзларни киритади. Бу хилдаги қўшма сўз қисмлари орасидаги алоқа синтактик конструкцияга ўхшаб кетади, лекин шу билан бирга аниқ бир ҳолатлар билан сўз бирикмасидан узоқлашади. Масалан: *keep up* «пиша, пропитание», *upkeep* «ремонт».

Асинтактик турга эса бу тилдаги синтаксис нуқтаи назаридан қараб бўлмайдиган, компонентлари ўзаро уйғунлашиб кетган бирикмали сўзларни киритади. (*man-made*). Бу каби қўшма сўзларда сўз таркиби инглиз тилида синтаксис қоидаларига қарама-қарши ҳолатда бўлади.

Масалан: турланувчи сўз бирикмаларида сифат турлана олмайди, турланувчи отлар эса сифатдош ёки сифат олдидан қўлланилмайди. Лекин бу каби асинтактик турдаги қўшма сўзлар ҳозирги замон инглиз тилидаги кўплаб қўшма сўзлар учун хосдир

Масалан: *red-hot, pale-blue, rain-driven*.

Door-knob типдаги асинтактик қўшма сўзларнинг компонентлари *door knob* шаклидаги сўз бирикмаси сифатида қўлланилмайди.

Blue-bell, mad-doctor, blacklist (a+n) типдаги қўшма сўзларда компонентлар тартиби *blue bell, mad doctor, black list* (A+N) бирикмаларидаги аналогик жойлашиш тартибига мос келади. *Door-handle, day-time, spring-lock* (п+n) каби қўшма сўзларда эса биринчи от қисми атрибутив функцияда келадиган *spring time, stone steps, peace movement* (N+N) каби отли бирикмалардаги сўз тартибига ўхшаш бўлади. Қуйида қўшма отларни таснифлаш критериялари кўрсатилган жадвал берилган (2.1 – расмга қаранг):

2.1 расм. Кўшма отларни таснифлаш мезонлари

Аслий ва нисбий кўшма отлар. Компонентларидан бирининг шу кўшма от билдирган предметнинг умумий номи сифатида қўллана олиш-олмаслигига қараб, кўшма отларни аслий (хақиқий) ва нисбий кўшма сўзларга ажратиш мумкин. Кўшма сўз компонентларидан бири (кўпинча охиргиси) кўшма сўз билдирган предмет (киши, нарса ёки белги)нинг умумий номи сифатида мустақил қўллана олса, нисбий кўшма сўз бўлади. Масалан: *rock-weed*, *neckweed*, *milkweed*, *greenweed* сўзларида сўнгги компонент (*weed*) ва ўзбек тилидаги *бақатерак*, *мирзатерак*, *тоғтера*к сўзларида сўнгги компонент (тера)к шу кўшма от ифодалаган нарсаларнинг умумий номи сифатида қўлланилади.

Нисбий кўшма отларнинг етакчи (кўпинча сўнгги) компоненти билдирган предметлар бир-биридан фақат олдинги компонент туфайли фарқ қилади: *blackbird*, *barley-bird*, *blue-bird*, *camel-bird*, *canary-bird*, *оққуш*, *хаққуш*, *бойқуш*, *тентакқуш*. Бунда биринчи компонент кейингисини маъно жиҳатдан аниқлайди. Шунинг учун уларни шартли равишда аниқловчили кўшма отлар деб аташ мумкин. Баъзи тилшунослар, масалан А.А.Царев кўшма сўз компонентлари орасида маъновий алоқа бўлиши мумкинлигини ҳам кескин рад этади⁵⁷. Фактлар

⁵⁷Царев А.А. К возникновению сложных слов (сложное слово и1 соотносительное словосочетание в истории русского языка): Дисс... канд. филол. наук. – Л., 1966. – С.19

эса, кўшма от компонентларидан бири бошқасини мантиқан аниқлаши мумкинлигини, аммо грамматик аниқловчи бўла олмаслигини кўрсатади. Бундай бирикмаларнинг биринчи қисми сифат бўлганда уларнинг нисбий кўшма отлиги янада яққолроқ намоён бўлади: *blackbird, greenweed, семизўт, кийизўт, айизўт*.

Маълум контекстларда бундай отларнинг биринчи компоненти ишлатилмаса (тушириб қолдирилса) ҳам кўзда тутилган маъно англашилаверади: *оққуш* – ўрдаклар оиласига мансуб энг йирик қушдир. Бу қуш жуда яхши учади ва сузади. Бундай бирикмалар грамматик белгига кўра сўз бирикмасига якин бўлиб, улар асосан семантик принцип асосида муайян тур билдиргани ва энг муҳими, ўз лексик маънолари мажмуидан бошқа (янги) бир маънода қўллангани яъни идиоматик бўлгани учун кўшма от саналади.

Асосий тушунча баъзи нисбий кўшма сўзларнинг биринчи компонентида ифодаланган бўлиб, иккинчи компонент уни мантиқан аниқлаб, изоҳлаб келиши ҳам мумкин: бунда у олдинги (етакчи) компонент ифодалаган тушунчани тезроқ ва аниқроқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Бундай кўшма отлар инглиз тилидаги эндоцентрик кўшма отларга мос келади.

Компонентларидан бири шу кўшма от билдирган нарса ёки белгининг умумий номи сифатида мустақил қўллана олмайдиган сўзлар аслий ва ҳақиқий кўшма отлар бўлади. Масалан: *forget-me-not, мингдевона* сўзларининг бирор компоненти шу кўшма от билдирган нарсанинг (маълум бир ўсимликнинг) номи сифатида умумий равишда бўлса ҳам қўллана олмайди.

Бунга *cat's-tail, dog's-tail* каби ўсимлик номлари; *lump-fish, long-legs*, каби қуш номлари; *bird's-eye, bluebell*, каби гул номлари; *hazel-nut, chestnut* каби қуруқ мева номлари; *ladybird, butterfly* каби ҳашарот номлари; *pineapple, blackberry* каби хўл мева номлари мисол бўлади.

Инглиз тилшунослигида бу турдаги сўзлар, масалан, *bluebottle* – гўшт пашшаси (сўзма-сўз: *кўк шиша*) – экзоцентрик кўшма от деб юритилади ва уларнинг маъноси компонентлар маъносидан англашилмайди. Аслий кўшма отларнинг бу тури «бахуврихи» (хиндча сўз) деб ҳам аталишини юқорида кўшма отларни таснифлашда айтиб ўтган эдик.

Аслий ёки хақиқий қўшма отлар қўшма сўзларнинг барча асосий белги хусусиятларига эга бўлади (уларнинг компонентлари орасида синтактик алоқа йўқ ва бундай алоқани шартли равишда ҳам юзага чиқариб бўлмайди). Улар ҳамма компонентлари билан бирликда – бутунича бошқа сўзлар билан боғлана олади, масалан: бутунича аниқловчи ёки аниқланмиш бўла олади, бутунича бирон сўз туркумига оид бўлиб, гапда ўша сўз туркуми бажарадиган синтактик функцияларни бажаради, компонентлари инверсияга учрамайди, дистант ҳолга келолмайди.

Ўзбек тилидаги аслий қўшма отларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, унинг ҳамма компоненти ёки охирги компоненти кўчма маънода келади (*қизилиштон, бўрикалла, туятовон, кўксултон*) ёки шу шаклда ҳозир мустақил қўллана олмайдиган бўлади: *қораялоқ, лолақизгалдоқ, кечқурун* каби.

Бу ерда *бодомқовоқ, қўйқўз* типдаги бирикмаларнинг аслий қўшма от бўлишини алоҳида таъкидлаб ўтишга тўғри келади, чунки улар (ҳозир ажратиб ёзилгани учун) қўшма от бўлолмаслиги хақида ўзбек тилшунослигида талай фикрлар баён қилинган. Масалан, Ш.Рахматуллаев ўзининг «Нутқимиз кўрки» китобида шундай ёзади: «Ажратиб ёзиладиган қўшма сўзлар деб келтирилган мисол типларининг кўпчилигида улар таркибидаги сўзлар маъно ва грамматик жиҳатдан мустақиллигини сақлаган ҳолда боғланиб келади. Масалан, *қўй кўз* бирор сўзга (бола сўзига) сифатловчи бўлиб келади, аммо шу асосда *қўй кўз* қўшма сўзга айланадими? Йўқ, албатта». Бу муаллиф ўз таҳлилини қуйидагича яқунлайди: «Демак, таҳлил қилинган типдаги мисолларни қўшма сўз эмас, бирикма (сўз бирикмаси) ёки гап [?] деб қарашда уч нуқтаи назарга асосланамиз:

1. Мустақил туркумларга мансуб биттадан ортиқ сўздан таркиб топади;

2. Бу сўзлар шаклий мустақиллигини сақлайди; ажратиб айтилади ва ёзилади;

3. Бу сўзлар маъно мустақиллигини сақлайди; таркибидаги сўзларга хос маънолар бир бутун маънога бирлашмайди, яхлитлашмайди, маънодаги аналитик ҳолат сақланади»⁵⁸.

Биз бу муаллифнинг фикрларига қўшила олмаймиз, чунки:

⁵⁸ Рахматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Т.: Фан, 1970. – Б. 5.

1.Биринчи пунктга амал қилинса, *белбоғ, оқсоқол, қирқоёқ, гултожихўроз* каби сўзларни ҳам сўз бирикмаси ёки гап деб тушунишга тўғри келади. Бу эса умуман, қўшма сўз тушунчасини инкор қилиш демакдир, чунки қўшма сўзларнинг кўпи мустақил туркумларга мансуб сўзлардан ёки сўз ўзакларидан ташкил топади.

2. Иккинчи пунктдаги фикр қўшма сўзларни бирор лингвистик асоссиз «ажратиб ёзишдан» келиб чиққан. Бош келишиқ формасидаги отлардан тузилган бирикмаларнинг айрим истиснолардан ташқари кўпчилик эътибори билан қўшма сўз бўлиши ҳақидаги фикрлар кенг ёйилгандан кейин *қўйкўз* типидagi бирикмаларнинг ҳам қўшма сўзлиги ва қўшиб ёзиш лозимлиги аён бўлди ва бу ҳол 2013 йилда (1976 йилда нашр этилган луғатнинг тўлдирилган шакли) нашр этилган «Ўзбек тилининг имло луғати»да тўғри акс эттирилди⁵⁹. Луғатда *қўйкўз* типидagi сўзларнинг қўшиб ёзилишининг ўзиёқ уларни сўз бирикмаси, ҳатто гап деб қараш тўғри эмаслигини кўрсатади.

3.Учинчи пунктда бу сўзлар маъно мустақиллигини сақлайди. Юқорида эса *қўйкўз* типидagi бирикмалар «таркибидаги сўзлар маъно ва грамматик жиҳатдан мустақиллигини сақлаган» дейилади. Чиндан ҳам шундай бўлганда, бу бирикма қўйнинг кўзи шаклида бўлар эди. Бунда биринчи компонент қарашлилиқ маъносини билдириб, иккинчи сўзга нисбатан аниқловчи бўлар эди.

Қўйкўз бирикмасида бундай хусусиятлар йўқ. Бу бирикма аслида кўзи қўйнинг кўзига ўхшаган (бола) тарзидаги сўз бирикмасининг қисқариши, ихчамлашуви натижасида юзага келган. Сўз бирикмалари тил тараққиёти жараёнида кишиларнинг эҳтиёжларига кўра зарурияти асосида ихчамлашиб қўшма сўзга айлана боради. Бунда компонентлар орасидаги синтактик алоқани кўрсатувчи қўшимчалар, айрим сўзлар тушади, қолган компонентлар синтактик алоқадан холи яхлит бирикмага – сўзга айланади: қўйнинг кўзи > қўйкўз. Шунинг учун *қўйкўз* (бола) бирикмасининг биринчи компоненти иккинчисига нисбатан на семантик ва на грамматикжиҳатдан аниқловчи бўла олади. Бу турдаги бирикмалар семантик ва грамматикжиҳатдан яхлит бўлгани учун ҳам бутунича муайян бир сўз туркумига мансуб бўлиб, бутунича бошқа сўзлар билан боғлана олади. Хуллас, *қўйкўз* типидagi

⁵⁹ Бегматов Э.А.ва Мадвалиев А.П.. Ўзбек тилининг имло луғати. – Т.: Академ нашр, 2013. – 520 б.

бирикмалар кўшма сўз, кўшма сўз бўлганда ҳам хақиқий кўшма сўзлардир.

Аслий ва нисбий кўшма отларга мисолларни кўриб чиқамиз.

Аслий кўшма отлар:

Инглиз тилида: *forget-me-not, bird's-eye, bluebell, hazel-nut, chestnut, ladybird, butterfly, bluebottle, pineapple, blackberry.*

Ўзбек тилида: *мингдевона, қизилишитон, бўрикалла, туятовон, кўксултон, бодомқовоқ, қўйкўз.*

Нисбий кўшма отлар:

Инглиз тилида: *blackbird, barley-bird, blue-bird, camel-bird, canary-bird.*

Ўзбек тилида: *бақатерак, мирзатерак, тоғтерақ, семизўт, кийиғўт, айиғўт.*

Кўшма сўзларнинг таҳлили лексик муносабат ва формал структура орқали амалга оширилади. Охирги компонент биринчисига боғлиқ бўлиб, сўзнинг таркиби логик муносабатни юзага келтиради. Фақат логик муносабатгина кўшма отларнинг функционал таснифига имкон яратади.

Ушбу белги хусусиятга асосланган ҳолда автор кўшма сўзларни иккита катта гуруҳга ажратади:

1. Компонентлар орқали маъноси англашиладиган кўшма сўзлар.

2. Иккала компонентдан ташқари янги бир маъно ҳосил қилувчи кўшма сўзлар.

Биринчи гуруҳдаги кўшма сўзларни эндоцентриқ, иккинчисини эса экзоцентриқ кўшма сўзлар деб ҳам аташ мумкин⁶⁰.

Лингвистик адабиётларда кўшма сўзлар компонентларининг семантик ва морфолого-синтактик алоқасига кўра эндоцентриқ ва экзоцентриқ турларга ажратилади.

«Эндоцентриқ» термини Л. Блумфильд томонидан синтактик комплексларнинг ўзаро алоқасига кўра киритилган⁶¹.

Бу каби кўшма сўзларни ноидиоматик кўшма сўз деб ҳам аташ мумкин. Чунки бу каби кўшма сўзларни ҳосил қилаётган компонентлар орқали сўз маъносини тўла тушуниш мумкин. Эндоцентриқ кўшма сўзлар компонентлари қандай вазифа бажарса, унинг ўзи ҳам ўша вазифани бажаради (2.2 – расмга қаранг):

2.2 – расм

⁶⁰ Бенвенист Э. Кўрсатилган асар. – Б. 250.

⁶¹ Блумфильд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968. – С. 194-195.

Эндоцентрик қўшма сўзлар

Мисоллар	Маънолари
• Steamboat	A boat powered by steam
• Airplane	A conveyance that travels through the air
• Air hose	A hose that carries air
• Air field	A field where airplanes land
• Fire truck	A vehicle used to put out fires
• Fire drill	A practice in the event of a fire
• Bath tub	A place in which to bathe
• Bath towel	A towel used after bathing

Бундай қўшма сўзлар инглиз тилидаги қўшма сўзларнинг катта қисмини ўз ичига қамраб олади. Худди синтаксисдаги каби, соф грамматик планда ҳам дастлабки «эндоцентрик» термини қўлланилган. Агар синтактик бутунлик ёки қўшма сўзда бутун комплекснинг қайси категорияга мансублигини аниқловчи грамматик доминант компонент мавжуд бўлса, у эндоцентрик ҳисобланади.

Blackbird, rocket-book, pen-knife каби қўшма сўзлар эндоцентрик қўшма сўзлар сирасига киради. Чунки грамматик доминант компонент бутун фразанинг категориясини яъни унинг отлашганлигини аниқлаяпти.

Лекин шу билан бирга грамматик доминант ҳам бир вақтнинг ўзида семантик доминант ҳам ҳисобланади. Чунки у эндоцентриклик / экзоцентриклик хусусиятини нафақат формал балки семантик вазиятларда ҳам аниқлаш имконини беради.

Г. Марчанднинг фикрига кўра, қўшма сўзлар компонентлари ўртасида таққослаш (*blackhead*, *wiregrass*), материал (*tinware*, *network*), мақсад (*gunpowder*), ўрин, жой (*waterhouse*), пайт (*moon-flower*) каби муносабатлар ётиши мумкин⁶².

Ўзбек тилида қўшма отлар компонентлари орасидаги муносабат қуйидагича ифодаланади:

Қўшма сўзлар қисмлари орасидаги маъно муносабати ҳар хил. Улар ўхшатиш, қиёслаш (*карнайгул*, *отқулоқ*, *туяқуш*, *шерюрак*, *қўйқўз*), хослик, бирор нарсага мўлжалланганлик (*гултувак*, *молқўра*, *оловкурак*, *тоққайчи*, *қийматахта*), бирор ўрин-жойга мансублик

⁶² Marchand H. Кўрсатилган асар. – P. 220.

(сувилон, тоғолча, чўлялтиз, қўқонарава), бирор белгига нисбат бериш (аччиқтош, олақарға, шўрданақ, қизилиштон, Қизилтепа), микдорга муносабат (бешбармоқ, мингоёқ, қирқоғайни, Бешариқ) ва б. маъноларни англатади.

Қўшма сўзлар от, сифат, равиш ва қисман феъл туркумида тарқалган. Уларнинг компонентлари бир сўз туркумига ёки турли сўз туркумларига мансуб бўлиши мумкин. Мас, қўшма отлар от+от (белкурак), сифат+от (оққуш), сон+от (саккизоёқ), феъл+от (Ёрил-тош), от+феъл (бўйўсар), феъл+феъл (Сотиб-олди, ишлаб чиқариш) каби қолипларда бўлади. Бошқа сўз туркумларига оид қўшма сўзлар ҳам ўзига хос қолиплар асосида ясалади.

Сўзнинг ташқи белгилари ҳисобланган ранг, шакл, масофа каби ўзига хос бўлган белгилари бу гуруҳга мансуб қўшма отларни бошқаларидан фарқлайди.

Масалан: *tiger-shark*-зоол. «тигровая акула» «йўлбарс акула» сўзида денгиз хайвонини йўлбарс терисининг рангига ўхшатиш орқали кўрсатаёпти.

Қўшма отларнинг ташқи белгиларидан ташқари функционал, темпорал, локатив каби ички белги хусусиятлари ҳам мавжуд.

Масалан: *night-owl*; «ночная сова»; *тунги бойқуш* (темпорал белги, яъни вақт билан боғлиқ белги), *mountain-ash*; «бот. рябина» (локатив белги), *smoothing-trowel*; «стр. терка» (функционал белги), *dead-nettle*; «бот. глухал крапива» (ички белги).

Яна бундан ташқари эндоцентрик қўшма сўзлар қаторига боғловчили ва изоҳловчили сўз қўшишларни ҳам киритиш мумкин⁶³.

Бунда иккала компонент ҳам бевосита денотатга алоқадор бўлиб, уни изоҳлаб келади: *pianist-composer*; *композитор-пианист*, *fighter-bomber*; *кирувчи бомбардимончи самолёт*; (*истребитель-бомбардировщик*).

Биз юқорида кўриб чиққан эндоцентрик қўшма отларга қараганда экзоцентрик қўшма отлар у қадар кўп эмас. Бундай қўшма отларни метонимия йўли билан ҳосил қилинган ёки идиоматик қўшма отлар деб ҳам аташ мумкин. Бундай қўшма отларнинг характерли хусусиятларидан бири компонентлар ўз маъносидан бошқа янги лексик маъно ифодалайди. Уларни бошқа бир тилга айнан сўзма-сўз таржима

⁶³Шамлиди Е.Ю. К вопросу о семантико–синтаксической классификации сложных существительных английского языка // Вторичная номинация в современном английском языке. – Пятигорск., 1987. – С. 16-27.

қилиб бўлмайди. Чунки, бунда сўзнинг маъноси уни ташкил этаётган компонентлар маъносидан англашилмайди. Бу унинг идиоматиклик хусусиятини билдиради. Сўз бирикмалари сўз ўрнида, сўзлар эса кўчма маънода қўлланганда идиоматиклик касб этади.

Қўшма отларнинг идиоматиклиги уларни сўз бирикмасидан ажратишда алоҳида белги-хусусият бўла олмайди. Боиси қўшма отларнинг кўпчилик қисмида сўз маъноси компонентлар маъносидан англашилади, яна бошқа бир тарафдан эса фразеологик бирликлар ҳам кўчма маъно билдиради, шунинг учун инглиз тилида бирикмалар идиоматиклигининг ўзи уни қўшма отга айлантира олмайди. Масалан: *redhead* сўзи бирон бир бош тури эмас, балки *қизил сочли одам* маъносини англатади. *Оқсоч* сўзи бирор бир соч турини эмас, балки *хизматкор* маъносини билдиради.

Қўшма отлар тўла ёки қисман идиоматик бўлиши мумкин. Қўшма отларнинг ҳамма компонентлари кўчма маънода бўлиб, у билдирган маъно билан компонентлари маънолари орасида боғланиш кўриниб турмаса, тўла идиоматик қўшма от бўлади: *bluebottle*, *forget-me-not*, *бойўғли*, *мингдевона*, *хўжасавдогар* (бот.). Баъзи қўшма отларнинг бирор компоненти ўз лексик маъносини сақлаган ҳолда иштирок этса ҳам, бирикма бутунича тўла идиоматик қўшма от бўлади: *кўзтикан*, *тангаяпроқ*. Бу ерда иккинчи компонент ўз маъносини сақлайди, бироқ гап улар (иккинчи компонент) билдирган предметлар ҳақида эмас, биринчи компонентдаги кўчма маъно таъсирида ўсимлик номига айланаётгани учун тўла идиоматик қўшма от бўлади. Улар сўз бирикмасининг ихчамлашуви натижасида юзага келган. *Egg-apple* (бот.), *henbane* (бот.), *тангаяпроқ* < *барги танга шаклидаги ўсимлик*.

Компонентлардан бири ўз маъносида бўлиб, бошқаси кўчма маънода қўлланган сўзлар қисман идиоматик қўшма отлар ҳисобланади. Бунда кўпинча сўнгги компонент ўз маъносида бўлиб, уни мантиқан аниқловчи компонент кўчма маънода бўлади: *barley-bird*, *fox-bat*, *hutting-cat*, *мирзатерак*, *бойқуш*.

Бундай сўзларни ботаник (*mother-of-pearl*, *fountain-tree*, *қўйтикан*, *айиқтовон*, *кийигут*, *арнабодиён*) ва зоологик (*hair-seal*, *gad-fly*, *узунқуйруқ*, *олақанот*, *қизилбўйин*, *сўфитўрғай*) терминларида кўпроқ учратиш мумкин.

Ноидиоматик қўшма отлар маъноси бевосита унинг компонентлари маъноларидан келиб чиқади. Бошқа тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам ноидиоматик қўшма отлар қўшма сўзларнинг катта қисмини ташкил қилади.

Кўпгина қўшма отлар идиоматиклиги сабабини уларнинг сўз бирикмаларидан келиб чиққанлиги билан изоҳлаш мумкин. Бирок *қўқсултон*, *тошпахта* каби тўла идиоматик қўшма отларнинг қайси сўз бирикмасидан келиб чиққанлигини бир қарашда билиб бўлмайди. Бундай бирикма маъноси билан компонентларининг лексик маънолари орасидаги боғланишни фақат этимологик таҳлил асосида белгилаш мумкин.

Шундай қилиб, қўшма отларни асл ёки кўчма маънода қўлланишига қараб, идиоматик ва ноидиоматик, идиоматиклик даражасига қараб эса тўла ва қисман идиоматик қўшма отларга ажратиш мумкин.

Идиоматик қўшма сўзнинг маъносини белгилашда фақат ифода плани билан кифояланиб бўлмайди, бу жараёнда қўшимча билим ҳам инобатга олиниши керак. Идиоматик қўшма сўзларнинг ясалишида, албатта, энциклопедик билим муҳим ўрин тутди. Шу билан бирга, идиоматик қўшма сўзларнинг концептуал тузилишини белгилашда инсоннинг баҳоловчи билимига ҳам таянилади⁶⁴.

Қўшма отларнинг кўп маънолилиги ва идиоматиклигини мисоллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз:

Инглиз тилида: «*As I expected!*» said Aunt Marge, taking a huge swig of brandy and wiping her chin on her sleeve. «A no-account, good-for-nothing, lazy scrounger who —» (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 17).

Ўзбек тилида: *Робия суқсурдек қиз бўлса, синашта бўлса, тагин нима дейсан, хумгазак?* (Ў.Хошимов.Икки эшик ораси, 193).

Идиоматиклик /ноидиоматиклик: *bluebottle, sleepwalk, forget-me-not, good-for-nothing, greenhouse.*

Грамматик қўшимчаларни қайси компонентга қўшилишига кўра: *Man-of-war (men-of-war), editor-in-chief (editors-in-chief), hold-all (hold-alls; «Farewell, my comrades-in-arms!* (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 66).

⁶⁴Юлдашев А.Г. Идиоматик қўшма сўзларда концептуал деривация. // Хорижий филология. № 4. – Самарқанд, 2016. – Б. 101-104.

Компонентларининг семантик ва морфологик- синтактик алоқасига кўра; *craftsman, Anglo-Saxon, guardsman, kinsman, kinswoman, sportsman.*

И.В. Арнольд кўшма сўзларни сўз қўшиш ва элементларнинг боғланиши, сўз туркумлари, семантик белгилар асосида таснифлашни таклиф қилади⁶⁵. У кўшма сўзларни таркиби жиҳатдан қуйидаги турларга ажратади:

1. Содда ўзаклардан иборат бўлган кўшма сўзлар (*film-star*)
2. Битта компоненти ясама ўзакдан иборат бўлган кўшма сўзлар (*chain-smoker*)
3. Компонентларидан бири қисқартма сўздан иборат бўлган кўшма сўзлар. *maths-mistress* (В.Е.) ва *math-mistress* А.Е.
4. Компонентларидан бири кўшма сўзлардан иборат бўлган кўшма сўзлар. (*wastepaper-basket*).

Сўз туркумлари бўйича тасниф қилинганида сўзнинг қайси сўз туркумига хос бўлиши унинг фақатгина битта қисмига эмас, балки бутун бир сўзга боғлиқ бўлади:

N + N = N	workshop	касалхона
A + N = N	blackboard	оқсоқол
N + V = N	hair-do	Худоберди
PI + N = N	writing table	отбоқар

Шу ва шунга ўхшаш кўшма сўзларни лексикология нуқтаи назаридан тасниф қилаётганда унинг қайси сўз туркумига мансуб эканлигини, компонентлари қайси сўз туркумидан иборат эканлигини, кўшма сўзнинг турини, улар орасидаги семантик алоқани кўрсатиб ўтиш керак бўлади. Р.С. Гинзбург кўшма сўзларга қуйидаги жиҳатлар орқали ёндошишни таклиф қилади⁶⁶.

1. Семантик жиҳатдан мустақил компонентларнинг алоқаси ва даражаси.
2. Кўшма сўзга алоқадор бўлган сўз туркуми.
3. Сўз қўшишнинг усуллари.
4. Кўшма сўзларни ҳосил қилувчи сўзлар.
5. Кўшма сўзларнинг эркин сўз бирикмалари билан ўзаро алоқаси.

Кўшма сўзларнинг ҳар бир тури ҳозирги замон инглиз тилида қўлланиш даражаси, маҳсулдорлиги нуқтаи назаридан таснифланиши

⁶⁵ Arnold I.V. The English Word. – М.: Высшая школа, 1973. – С.71-72

⁶⁶ Ginsburg R.S et al. Course in Modern English Lexicology. – М.: Высшая школа, 1979. – Р. 271.

лозим. Умуман олганда қўшма сўзлар таснифи уларнинг таркибий ва семантик тартибига оид маълум бир муаммолар билан боғлиқ. Хусусан, инглиз тилидаги қўшма сўзларда буни яққолроқ кузатиш мумкин.

Қўшма сўзларни таснифлашдаги турли хил белги ва хусусиятлар баъзан уларга яна қўшимча турдаги қийинчиликларни юклайди. Булар тилда мавжуд бўлган аналогик хилма-хилликлар бўлиб, улар тилларда қўшма сўзларни бир схема асосида таснифлашга тўсқинлик қилади⁶⁷.

Семантик жиҳатдан мустақиллиги нуқтаи назаридан тилшуносликда қўшма сўзларнинг ҳаммага маълум иккита тури бор. Боғланган ва эргашган алоқа. Унга мувофиқ равишда қўшма сўзлар икки гуруҳга бўлинади: боғланган (копулятив (маъно боғловчили) ёки аддитив) ва эргашган (детерминатив) қўшма сўзлар. Семантик планда боғланган қўшма сўзларнинг иккала компоненти ҳам муҳим ҳисобланади. Масалан: *fighter bomber, oak-tree, girl-friend, Anglo-American*. Бундай турдаги қўшма сўзни ҳосил қилаётган ўзак битта гуруҳга баъзан эса, битта семантик гуруҳга мансуб бўлади. Боғланган қўшма сўзлар у даражада кўп эмас. уларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

а) такрорлар, яъни битта сўзни такрорлаш орқали ҳосил бўладиган қўшма сўзлар: *goody-goody, hush-hush, pooh-pooh*.

б) иккита форманинг қофияланишидан ҳосил бўладиган қўшма сўзлар. Улар бир хил ундош ва турли хил унлилардан иборат бўлиши (*chet-chot, zig-zag, sing-song, tip-top*), ёки сўз бошидаги ундошларнинг ўзгариши билан қофияланиши мумкин (*clap-trap, walkie-talkie, helter-skelter*).

Қуйида шу турда ҳосил қилинган неологизмлар берилган:

ticky-tacky – cheap or inferior material, esp. That are used in building rows of uniform small houses.

Fuzz-buss – (US.sl) – fuss or inconvenience, bustle, commotion.

Кўпинча бу гуруҳга мансуб бўлган сўзлар сохта қўшма сўзлар деб аталади. Баъзи тилшуносларнинг фикрига кўра уларнинг компонентлари тушунарсизлиги сабабли сўз ясашда маҳсулдор бўла олмайди.

в) учинчи гуруҳга мансуб бўлган объектив қўшма сўзларнинг асоси аввалги иккита гуруҳдаги сўзлардан фарқ қилади. Улар битта сўз туркумига мансуб бўлган мустақил қўллана олувчи сўзлардан ташкил

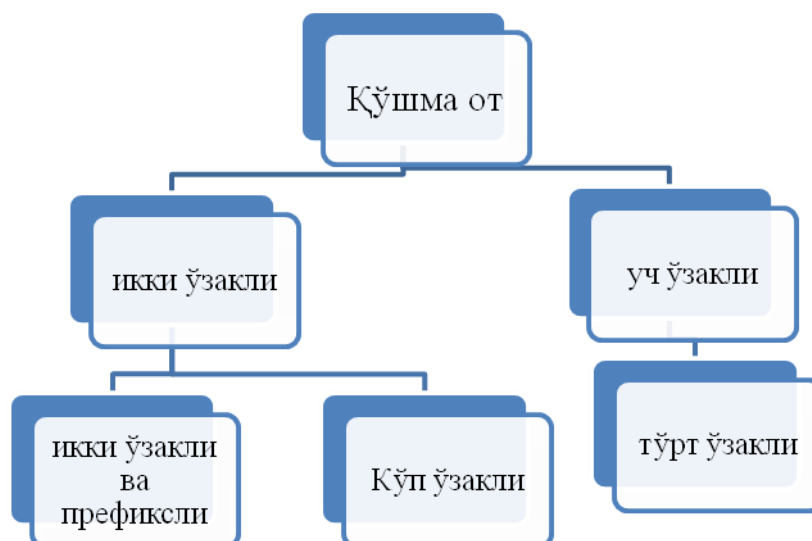
⁶⁷ Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – С.252.

топади ва ўзаги кўпинча семантик муносабатларда аниқланади. Улар бир вақтнинг ўзида шахс ва предметни ифодалайди. Масалан: *secretary – stenographer – котиба (секретар) ва стенографистка, a bed – sitting – room (a bed sitter) – ётоқхона ва меҳмонхона.*

Бу гуруҳдаги аддитив қўшма сўзлар асосан тўла асосланган, лекин уларнинг ишлатилиши даражаси чегараланган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, боғланган ва эргашган қўшма сўзлар ўртасидаги фарқ иккиланиш, гумонларни юзага келтириб чиқариши мумкин. Бу икки турдаги сўзлар ўртасида аниқ чегара, фарқ мавжуд эмас. Кўп холларда битта сўз боғланган қўшма сўз ҳам, эргашган қўшма сўз ҳам ҳисобланиши мумкин.

Масалан: *a woman-doctor* сўзини «*a woman who is at the same a doctor*» ёки «*a doctor who happens to be a woman*» каби тушуниш мумкин. (қиёсланг: *a mother-goose, a clock-tower, a fighter-bomber*) (2.3-расмга қаранг):

2.3 – расм. Қўшма отларнинг структуравий таснифи

Қўшма сўзларнинг ҳар бир тури ҳозирги замон инглиз тилида қўлланиш даражаси, маҳсулдорлиги нуқтаи назаридан таснифланиши лозим. Умуман олганда қўшма сўзлар таснифи уларнинг таркибий ва семантик тартибига оид маълум бир муаммолар билан боғлиқ. Хусусан, инглиз тилидаги қўшма сўзларда бунини яққолроқ кузатиш мумкин. Қўшма отларнинг структуравий таснифини мисоллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз:

Икки ўзакли:

– Инглиз тилида: *Harry didn't return to the kitchen. He went back upstairs to his bedroom.* (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 13)

– *For another, he really wanted to do his homework but was forced to do it in secret, in the dead of night.* (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 1)

– Ўзбек тилида: *Кузда почтахона ёнида аллақандай эски бинога жойлашган мактабга қатнай бошладик.* (Ў.Хошимов.Икки эшик ораси,64)

– *Оқсоқол белкуракдай кафти билан тиззасига уриб, мазза қилиб қулди.* (Ў.Хошимов.Икки эшик ораси,114)

Уч ўзакли:

– Инглиз тилида: *If you ask me, he thinks murdering Harry will bring You-Know-Who back to power.* (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 43)

– *«Farewell, my comrades-in-arms!* (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 66)

– Ўзбек тилида: *Хужра вассажуфтларига гултожсихўроз, исиріқ, шода-шода гармдори илиб қўйилган.* (Ў.Хошимов.Икки эшик ораси,349)

– *Кечагина эмасмиди шу кўчадан Бешиболабойнинг ҳовлисида очилган мактабга югурганимиз!* (Ў.Хошимов.Икки эшик ораси,559)

Икки ўзакли ва префиксли:

– Инглиз тилида: *He recognized the untidy scrawl on the brown paper at once: this was from Hagrid, the Hogwarts gamekeeper.* (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 7)

– *Fudge came back, accompanied by Tom the innkeeper.* (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 29)

– Ўзбек тилида: *Чойхоначи ҳам унинг патнисига топ-тоза, бутун чойнак келтириб қўяди.* (Ў.Хошимов.Икки эшик ораси,22)

– *Нимқоронги ўчоқбошида ётган гугуртни пайнаслаб топдим.* (Ў.Хошимов.Икки эшик ораси,226)

Тўрт ўзакли:

– Инглиз тилида: ***Hole-in-the-wall.*** *a very small store or restaurant 2. Br.E. an ATM*

– ***Jack-in-the-box*** *A toy that consists of a box with a small man on a spring inside it*

– Ўзбек тилида: *айригултожбарглилар* (Н.Маматов. Ўзбек тилидаги ҳозирги қўшма сўзлар луғати, 9)

Кўп ўзакли:

– Инглиз тилида: *They were watching a brand-new television, a welcome-home-for-the-summer present for Dudley.* (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 10)

– *I never meant it to happen... He-Who-Must-Not-Be-Named forced me —*
»246

Эргашган қўшма сўзларнинг компонентлари на таркибий (структура), ва семантик алоқаларда маъноси жиҳатдан тенг эмас. Қоидага кўра асосий компонент иккинчиси бўлиб, у кўпроқ маънога эга бўлади. Шундай қилиб, иккинчи қисм грамматик ва семантик жиҳатдан асосийси ҳисобланади ва қўшма сўзнинг сўз туркумига оид маъносини олдиндан белгилаб беради.

Масалан: *a wrist-watch, road-building.*

Ҳозирги замон инглиз тилида эргашган қўшма сўзлар қўшма сўзларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Қўшма сўзларнинг энг кўп маҳсулдор ҳисобланган типлари эргашган қўшма сўзларга мансубдир.

Сўз қўшишнинг усуллари. Компонентларни бирлаштириш нуқтаи назаридан қўшма сўзларни шундай таснифлаш мумкин.

1. Сўз тартиби усули ёки сўзларнинг махсус воситасиз ўзаро жойлашуви усули.

Масалан: *rain-driven, house-dog, pot-pie* (қиёсланг: *dog-house, pie-pot*).

Ҳозирги замон инглиз тилида компонентларни бу тарзда қўшиш усули барча сўз туркумларидаги кўпгина қўшма сўзлар учун хосдир.

Боғловчи элементдан иборат бўлган қўшма сўзлар. (-о-) ёки (-i-) унлилари ва (-s-) боғловчи ундоши сўз қўшишнинг белгиларидан бири ҳисобланади: *speedometer, tragicomic, statesman, salesman.*

-s- боғловчи ундоши билан ҳосил бўлувчи қўшма отлар у қадар кўп эмас: *sportsman, landsman, salesman, saleswoman, bridesmaid.*

Қўшма сўзнинг бундай тури от ёки сифат, тобе ёки аддитив бўлиши мумкин. Бу каби қўшма сўзлар сонининг у қадар аҳамияти йўқ, чунки компонентларнинг хусусияти бу каби қўшма сўзлар ясалишидаги чеклашни тўлдиради. -о- унлиси ёрдамида боғланувчи аддитив қўшма сўзлар миллатлар номини аташ билан чекланади ва биринчи

компонентдаги ўзак сифатида боғланиши билан ажралиб туради: *Sino-Japanese, Afro-Asian, Anglo-Saxon*.

Тобе сифат ва отларда боғловчи -о- элементи маҳсулдор ҳисобланади. Қўшма сўзнинг бу тури илмий атамаларни ҳосил қилишда кўпроқ ишлатилади. Бундай қўшма сўзларнинг алоҳида хусусияти шундан иборатки уни ҳосил қилаётган ўзаклар бир-бирига қўшилмаган ўзаклар боғланишидан иборатдир. Улар асосан классик тиллардан (юнон, латин) ўзлашган сўзлардир.

Масалан: *electro-dynamic, filmography, technophobia, videophone, socio linguistics, videodiscs*.

Қоидага кўра иккинчи компонент –*man, –woman, people*, каби уч ўзакдан бири билан ҳосил қилинади. Булардан кенгроқ тарқалган тури бу –*man* ўзаги билан ҳосил қилинган қўшма сўзлардир. Кейинги пайтларда –*person* ўзагидан ҳам фойдаланила бошланди.

Масалан: *spokesperson (a person who speaks for another or others; a spokesman or a spokeswoman), statesperson (statesman or stateswoman)*. Юқорида -s- боғловчи ундоши билан келтирилган мисоллардан ташқари, неологизмлар луғатида – *person* ўзаги иккинчи компонент сифатида ифодаланган бир қанча қўшма сўзлар кўрсатилган.

Масалан: *newsperson - a person who reports the news; a reporter, correspondent or newscaster;*

Mediaperson - a reporter or correspondent of one of the media;

Houseperson - a person who manages household;

Gentleperson - (U.S., often used humorously or ironically) a replacement of «gentleman»;

Layperson- a person who does not belong to the clergy or to a profession or, sometimes, to any specified group; a layman or a laywoman.

Ўзакларнинг турлари. Ўзакларнинг турларига кўра қўшма сўзларни қўшма ва қўшма-ясама сўзларга ажратиш мумкин. Қўшма сўзлар ўзакларни бириктириш йўли билан ҳосил қилинади. Улар маҳсус боғловчи элементлар билан ёки ҳеч қандай боғловчи элементларсиз ифодаланиши мумкин. Масалан: *door-step, age-long, baby-sitter, looking-glass, handiwork*.

Бу каби сўзлар эргашган ва боғланган турларни, маҳсулдор ва маҳсулдор бўлмаган моделларни ўз ичига олган ҳолда барча сўз

туркумлари бўйича инглиз тилидаги қўшма сўзларнинг асосий қисмини ташкил қилади.

Long-legged, three-cornered, a breakdown, a pickrocket каби сўзлар қўшма-ясама сўзлар қўшма сўзлардан сўз ясовчи асоси ва иккинчи компонентнинг табиати билан фарқланади.

Long-legged қўшма сўзидаги *-ed-* суффикси *having* маъносини ифодалаб эркин сўз бирикмаси *long legs* дан ҳосил бўлган. Бу сўзнинг қисмлари ўзининг грамматик мустақиллигини йўқотган ва унинг сўз ясовчи ўзаги бир сўз шаклига қадар қисқариб борган. Бу каби сўзларнинг қисмларини мустақил ҳолда қўллаш олмаймиз.

Масалан: *Long-* ва *Legged* шаклида қўллаш мумкин эмас. Чунки биринчидан, *Legged* типдаги сифатлар ҳозирги замон инглиз тилида мавжуд эмас. Иккинчидан эса, бу берилган сўзнинг лексик маъносига мос келмаган бўлар эди. Сифат ясовчи суффикс – *ed* сўзни янги ўзакка айлантиради. Ёзувда буни шундай ифодалаш мумкин: *long legs* = (*long-leg*) + *ed*) = *long - legged*. –*ed* суффикси грамматик ва семантик жиҳатдан сўз компонентининг доминанти, унинг асосий қисмига айланади. Бу суффикс сифат яшаш билан биргаликда сўзга ўзининг лексик маъносини беради.

Baby-sitter, pen-holder, {n+(v+ -er)} моделидаги қўшма сўзларни *long - legged {(a+n) + -ed}* моделидаги қўшма-ясама сўзлар билан таққослаганда улар ўртасидаги қуйидаги фарқни кўриш мумкин: *long-legged* типдаги қўшма ясама сўзлар сўз ясовчи усуллар билан ҳосил қилинади. Ўзакка қўшилаётган –*ed* суффикси эса эркин сўз бирикмалари асосига ҳар гал кайтадан қўшилади ва бу нарса бошқа сўз турларида учрамайди. Шундай экан, бу тилдаги сўзларга сохта қўшма сўзлар ёки махсус ясама сўзлар сифатида қараш керак бўлади. Одатда улар сўз қўшиш орқали ҳосил қилинадиган сўз ясовчи ўзақлар таъсирида қўшма ясама сўзлар ҳисобланади яъни сўз бирикмасини ташкил қиладиган сўзларнинг бирикиши сўз қўшиш жараёнида ўзининг мустақиллигини йўқотади. Айнан шу *long-legged* сўзи суффикс ёрдамида яъни деривация йўли билан ҳосил қилинган. Демак биз бу каби сўзларни суффиксли ясама сўзлар деб тасвирлашимиз мумкин.

Барча қўшма-ясама ёки сохта қўшма сўзлар эркин сўз бирикмаларига боғлиқ равишда тобе бўлади. Бу каби қўшма сўзларнинг

асосига деривация (қўшимча) қўшиш усулига кўра уларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

а) қўшма-ясама сифатлар; маҳсулдор ҳисобланган –ed адъектив суффикси ёрдамида ҳосил қилинади. Ўзакка қўшилган ҳолда A+N, num+N, N+N типдаги атрибутив бирикмалардан ҳосил бўлади.

Масалан: *long legs, three corners doll face*. Шунга мувофиқ қўшма-ясама сифатлар {a+n+ -ed}: *long-legged, flat-chested, broad-minded*; {(num+n) + -ed}: *two-sided; three-cornered*; {n+n) + -ed}: *doll-faced, heart-shaped*; моделлари асосида ҳосил қилинади.

б) Қўшма-ясама отлар; асосан конверсия йўли билан ўзгариб турадиган феъл-от ва атрибутив сўз бирикмалари асосида ҳосил қилинади.

Шу ўринда агентни ифодаловчи қўшма-ясама отларнинг семантик подгруппалари ҳақида эслатиб ўтиш муҳим. Бу от гуруҳлари атрибутив ва феъл-от типдаги сўз бирикмалари асосида ҳосил бўлади. Бу отлар семантик жиҳатдан қисман асосланган ёки умуман асосланмаган. Улар ўзига хос маънога эга бўлиб, асосан терминларга тегишли бўлади.

Масалан: *a kill-joy, a wet-blanket, «one who kills enjoyment»; a turn-key»keeper of the keys in prison»; sweet-tooth «a person who likes sweet food»; a red breast «a bird called the robin».*

Бу каби отларни таҳлил қилиб ўрганиш шуни кўрсатадики, уларни фақат конверсия натижаси деб қабул қилиш мумкин, чунки уларнинг иккинчи қисмига таркибий ёки семантик марказ деб қараш мумкин эмас. Бундай қўшма отлар ўзининг компонентларидан фарқли равишда грамматик ва лексик гуруҳларга мансуб бўлади. Улар жонли отлар ҳисобланади, лекин шу билан бир вақтда уларнинг иккинчи компонентлари жонсиз отларга мансуб бўлади.

Бизга маълумки, қўшма сўз компонентлари орасидаги алоқалар турли хил белги-хусусиятлар орқали аниқланади. Шу ўринда тилшунос олим Э.Бенвенистнинг хинд-европа тилларидаги қўшма отлар таснифи ҳақидаги назариясини келтириб ўтиш жуда муҳим. У анъанавий қоидалардан четга чиққан ҳолда қўшма отларни морфологик тур сифатида эмас, балки синтактик структура каби ўрганишни таклиф қилади. Унинг фикрича қўшма отлар бу микросинтаксис бўлиб, таркиби жиҳатидан доим икки компонентли бўлади. Лекин *cocktail-mixer* каби

битта компоненти қўшма сўз бўлган ҳолатларда ҳам уни худди бир компонент каби ҳисоблашни таъкидлайди⁶⁸.

Яна бундан ташқари қўшма от элементларининг қўшимчасиз (туб) ёки қўшимчали ҳолатига кўра қўшма отларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Ҳар икки элементи қўшимчасиз: *blackbird, bluebottle, каттақўрғон, кўксултон, айиқтовон*.

2. Биринчи элементи қўшимчасиз, иккинчи элементи қўшимчали: *dressmaker, car-driver, ишбоши, Булоқбоши*.

3. Биринчи элементи қўшимчали, иккинчиси қўшимчасиз: *hanger-on, looking-glass, қайнарбулоқ, элчихона*.

4. Ҳар икки элементи қўшимчали: *fighter-bomber, elevator-operator, искантонор, кунгабоқар*.

Қўшма от таркибидаги элементлар: а) ўзак + ўзак, б) ўзак + ўзак + қўшимча, в) ўзак + қўшимча + ўзак, г) ўзак + қўшимча + ўзак + қўшимча тартибида бирикади.

5. Қўшма отларнинг ҳарактерли хусусиятларидан бири компонентлар ўз маъносидан бошқа янги лексик маъно ифодалайди: *bluebottle, cow-baby, канакунжум, айиқтовон*.

6. Бирор бирикманинг қўшма от ёки сўз бирикмаси бўлишида интонациянинг ҳам роли бор. Сўз бирикмаси орасида пауза бўлмайди. Биринчи элементга нисбатан иккинчиси тезроқ айтилади.

'greenhouse - қўшма от

green 'house - қўшма от эмас

7. Қўшма от таркибидаги элементлар орасида грамматик /синтактик/ муносабат бўлмайди. Улар гапда бир вазифа бажаради.

The smoking-room was empty when I arrived. - эга

Reinhardt began to see day-light. - тўлдирувчи

Қўшма от таркибидаги элементлардан бирининг ўзи қўшма от бўлиши ҳам мумкин. *Тошбака толи /тон/*.

Бир тарафдан экзоцентрик қўшма отлар таркибидаги берилган сўздан бошқа бир грамматик таркибга эга бўлган тузилма сифатида ҳам изоҳланади. Бунда ҳамма эътибор бутун сўз ва уни ҳосил қилаётган компонентларнинг умуман бир-бирига мос келмаслигига қаратилади.

⁶⁸ Бенвенист Э. Общая лингвистика. – 2-е изд. стереотип. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 241-256.

Масалан: *pickpocket, turnkey*; каби «императив композиталар» деб номланувчи кўшма сўзлардаги *pick-*, *turn-*, асосий компонентлари феълий асосни ҳосил қилишга қарамасдан, сўзнинг ўзи от сўз туркумига тегишлидир⁶⁹.

Яна бир бошқа тарафдан эса экзоцентрик кўшма сўзларни ҳосил қилаётган асосий компонентлар бутун бир сўз тегишли бўлган сўз туркуми билан бир хил бўлиши ҳам мумкин.

Масалан: *red-coat = a soldier N (coat) = N (soldier)*

Бу ҳолатда экзоцентриклик хусусияти грамматик эмас, балки семантик нуқтаи назардан намоён бўлаяпти⁷⁰.

Экзоцентрик кўшма отларни таркибий-грамматик ва семантик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. грамматик (таркибий) экзоцентрик кўшма отлар;
2. семантик экзоцентрик кўшма отлар;

Юқорида айтиб ўтилганидек грамматик экзоцентрик кўшма отлар одатда асосий компонент ва бутун сўзнинг бир-бирига мос келмаслиги билан ажралиб туради.

Масалан: *pickpocket* – *карманный вор (ўғри)* сўзи экзоцентрик, чунки унинг феълий компоненти «*pick-*» асосий компонент ҳисобланади ва *pickpocket* сўзига сўз туркуми бўйича мос келмайди. Лекин, шунга ҳам эътибор бериш керакки, бундай ҳолда асосий компонентни қисмларга ажратиш тўла тушунарли эмас. Шунинг учун таркибий экзоцентрик кўшма отларни семантик экзоцентрик кўшма отлардан фарқлашда белги сифатида сўз бирикмаларининг категориал хусусиятлари, сўз таркибидаги бевосита боғланган компонентлардан фойдаланиш тавсия этилади. Демак, *pickpocket* оти то *pick pocket* феълли бирикмасига асосланган. У *pickpocket* сўзини таркибий-грамматик экзоцентрик кўшма отлар қаторига киришида асос бўлиб хизмат қилади. *Breakdown, sit-in* кўшма отлари то *break down, to sit in* феълли бирикмаларга асосланган бўлиб, бу ҳам уларни экзоцентрик кўшма отлар қаторига киришига сабаб бўлади.

2. Таркибий-грамматик экзоцентрик сўзлардан фарқли равишда семантик экзоцентрик кўшма отларда бутун сўз ва бевосита боғланган бирикмаларда категориал мослашиш кузатилади.

⁶⁹Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – С. 235.

⁷⁰ Bauer L. The Grammar of Nominal Compounding. Odense Univ. press. 1978. – С.13-14.

Таққосланг: *red-breast* (от бирикма) ва *red-breast* (от). Лекин семантика нуқтаи назаридан бундай қўшма сўзларни эндоцентриқ тузилишлар қаторига киритиб бўлмайди. Чунки бевосита боғланган бирикма ва қўшма сўз турли хил тушунчани ифодалайди: *red-breast* (бирикма) = *a breast is red* vs. *Red-breast* (қўшма сўз) = *a bird with red-breast*.

Экзоцентриқ қўшма отлар орасидан «бахуврихи» (бу терминнинг маъноси кадимги Хинд тилининг «much riced» сўзидан келиб чиққан) деб номланувчи турини ажратиш кўрсатиш мумкин. Бу сўз шахслар, предметлар ёки ҳайвонларнинг номини уларнинг бирон-бир хусусияти билан таърифлаш орқали кўрсатади.

Масалан: *an egghead* – «*a person who has a head like an egg*» i.e *an Intellectual*

paper back – «*a book which has a paper back*».

Бахуврихига мисол тариқасида қуйидаги сўзларни ҳам киритиш мумкин.

Birdbrain – *a stupid person*

Blockhead – *a stupid person*

Featherweight – *one that is very light in weight, esp, a boxer*

Hunchback – *a person with a humpback*

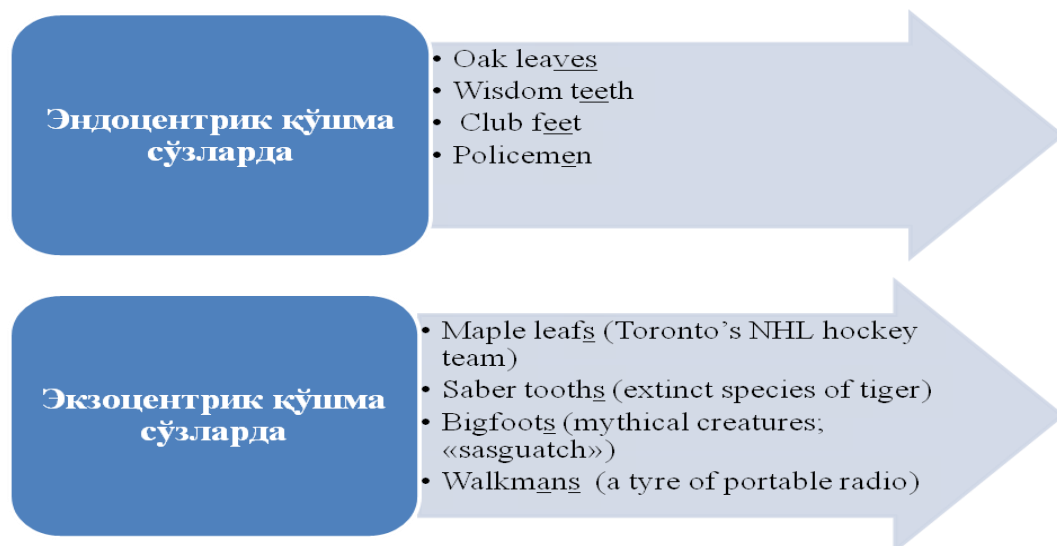
Pot-belly – *a man having enlarged, protruding abdomen*

Fathead – *a slow- witted or stupid person*

Highbrow – *a person who possesses or has pretensions to superior learning or culture*

Paleface – *a white person*

Инглиз тилидаги экзоцентриқ қўшма отларнинг яна бир муҳим хусусиятларидан бири шундан иборатки, кўплик қўшимчаси бундай қўшма отларнинг «head» (иккинчи) қисмига бевосита тарзда қўшилади. Буни мисоллар орқали кўришимиз мумкин (2.4-расмга қаранг):

2.4 – расм. Экзоцентрик қўшма отларга кўплик қўшимчасини қўшиш хусусиятлари

Мазкур чизмадан кўриниб турганидек, leaf, tooth, foot ва man сўзларига экзоцентрик ҳолатида кўплик қўшимчаси ҳеч қандай ўзгаришсиз қўшилади.

Қўшма отларнинг у ёки бу гуруҳга мансублигида бироз муҳим фарқ бўлиши мумкин, лекин буларнинг ҳаммаси тил системасида ўз аксини топади. Инглиз тилида *long-legs* «узун оёқ», *bright-eyes* «чақноқ кўз», *butterfingers* «ношуд одам» отлари экзоцентрик қўшма отлар ҳисобланади. Чунки улар кўплик ҳолатида ҳам бирликдаги каби ишлатилади. (*that longlegs, those longlegs*).

Агар биз копулятив қўшма отлардан масалан, *bittersweet* (аччиқ ва чучук) сифатини мисол тариқасида олсак, унинг ўзаро тенг боғланган *bitter* ва *sweet* компонентлари сифат вазифасини бажаради. Лекин *bittersweet* ўсимлик номини ифодалаб от сўз туркумига мансуб бўлганда ўзининг иккала компонентини ташкил этаётган сифатлар бажарадиган грамматик функциядан фарқ қилади. Бундай ҳолатда, у экзоцентрик қўшма отга тааллуқли бўлади.

Инглиз тилидаги экзоцентрик қўшма сўзларнинг бошқа бир тури сифат+от бирикмаларидан иборат: *two-pound* (икки фунтли), *five-cent* (беш сентли) *half-mile* (ярим милли), *(in) apple-pie (order)* (қатъий тартибда).

Сифат+от+синтетик суффикс [-ed, -d, -t]лардан иборат *sure-footed*, *blue-eyed*, *straight-backed* каби қўшма сўзлар ҳам экзоцентрик қўшма сўз ҳосил қилиш қоидаларига тўла мос келади. Лекин уларни таснифлашда маълум бир ўзгаришлар бўлиши мумкин. Шунга асосан – *footed*, - *eyed*

сўзлари сифат каби ҳисобланиши мумкин. Инглиз тили грамматикасида *clambake* «*боғ сайри, пикник*» ва *иркеер* «*ремонт, таъмирлаш*» каби сўзлар эндоцентриқ қўшма сўзлар сифатида тўғри таърифланган, чунки уларнинг асосий компонентлари –*bake* ва –*кеер* феълдан ясалган бўлиб, ҳаракат номи каби ифодаланиши мумкин.

Агар инглиз тилидаги сўз ясалишида аффиксиз элементлар, шу жумладан, кўп сонли ҳаракат номларини ифодаловчи тузилишлар қатнашмаганида эди, бундай қўшма сўзларни биз экзоцентриқ қўшма сўзлар деб ҳисоблашимиз шарт бўлган бўлар эди.

§ 2.2. Инглиз ва ўзбек тили қўшма отларининг компонент таҳлили ва уларнинг қўлланилиши

Ҳозирги замон инглиз тилида сўз қўшиш – сўз яшашнинг энг маҳсулдор усулларида биридир. Қўшма сўз компонентлари орасида турли хилдаги маъно муносабатлари мавжуд. Қўшма сўзларнинг тузилиши ва таркибининг табиати ана шу маънолар билан чамбарчас боғлиқ. Инглиз тилида сўз қўшишнинг катта қисмини икки компонент (ўзак) ли қўшма отлар ташкил қилади. Шунинг учун ҳам асосий эътиборни икки компонентдан иборат бўлган қўшма отларнинг структуравий моделларига қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади. Уч ёки ундан ортиқ компонентли қўшма отлар ҳақида эса кейинроқ тўхталиб ўтамиз.

Бунинг учун аввало икки компонентли қўшма отларнинг моделларини аниқлаш керак бўлади.

Шу мақсадда сўз туркумларининг матрицаси тузилди ва уларнинг қўшма отга мувофиқ шакллари аниқланди. Бунга қадар эса улар ҳар хил грамматик шаклларда ифодаланар эди. Ҳозирги пайтга келиб эса сўз туркумларининг таркибини қуйидаги тартибда бериш қабул қилинган (2.5-расмга қаранг)::

1.От– N	8. сифатлашган олмошлар – Pr.a
2. сифат –А	9. кишилик олмошлари– Pr.p
3.феъл–V (to юкламасисиз)	10. равиш – D
4.герундий – G	11. санок сон –Num c
5.сифатдошI – PI	12. тартиб сон – Num o
6.сифатдош II – PII	13. предлог – Prep.
7. отлашган олмошлар – Pr.n	14. юклама–Part.

2.5 – расм. Сўз туркумлари таркиби

Матрицадан аниқланишича, сўз туркумларида қўшма сўз ҳосил қилиш фаоллиги бир хил эмас. Бу фаоллик (валентлик) қўшма сўзларнинг биринчи ёки иккинчи компоненти лексико-грамматик жиҳатдан қайси сўз туркумига мансублигидан иборат бўлади. Биринчи компоненти N дан иборат бўлган қўшма отларнинг валентлиги қуйидаги кўринишда бўлади:

N+N, N+A, N+G, N+PI, N+PII, N+D

Иккинчи компоненти N дан иборат бўлган қўшма отларнинг валентлиги эса қуйидаги базавий моделларни ташкил этади:

N+N, A+N, G+N, V+N, PI+N, PII+N, Pr.a +N, Pr.p+N, D+N, Num
c+N,

Num o+N, Prep+n, Part+N

Қуйида қўшма отлар структуравий моделлари, уларнинг функционал кўлами яъни нутқда ишлатилиши даражасига нисбатан жадвали берилган.

Қўшма отларнинг таркибий таҳлили

Қўшма отларнинг таркиби жиҳатидан моделларини ишлаб чиқиш учун «Macmillan English Dictionary for Advanced Learners of American English» луғатидан 3880 та қўшма отлар ажратиб олиб таҳлил қилинди ва статистик маълумот олинди. Таҳлилларимиз шуни

кўрсатдики, инглиз тилидаги қўшма отлар статистик метод ёрдамида ишлаб чиқилиб, таркибий жиҳатдан таҳлил қилинганда қўшма отларнинг инглиз тилида 34 та тури мавжудлиги маълум бўлди. Улардан энг кўп учрагани N+N модели бўлиб, у умумий ҳолатнинг 3055 тасида (78%) да қайд этилди. Кейинги ўринларда эса N+V модели 105 марта (2.70%), A+N модели – 100 ҳолатда (2,57%), V+prep. модели – 85 ҳолатда (2,19%), кузатилган бўлиб, бошқа моделларнинг ишлатилиш даражаси анчайин озлиги кўринди. Мураккаблашган қўшма отларнинг лексикографик таҳлили қуйидагиларни аниқлашга имкон берди⁷¹ (2.6-расмга қаранг).

2.6 – расм

Қўшма отларнинг лексикографик таҳлили (Инглиз тилида)

№	Моделлар	Миқдори	Ҳоиз	Мисол
1.	N+N	3055	78%	Bookcase
2.	N+N+N	10	0.25%	Brinkmanship
3.	N+A	5	0.12%	Bobwhite
4.	N+and+N	20	0.51%	Block and tackle
5.	Num _c +and+N or Num _c +and+Num _c	12	0.30%	Five-and-dime or five-and-ten
6.	N+V	105	2.70%	Bedsit
7.	N+V+er	50	1.28%	zoo-keeper
8.	N+Ving	55	1.41%	Bell-ringing
9.	A+N	100	2.57%	Blackberry Blackmail
10.	V+N	36	0.92%	Breakwater Buyback
11.	N+Prep	42	1.08%	Break-in

⁷¹Michael Rundell. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners of American English. — U.K.Foreign Language Teaching and Research Press. 2003. – P.1658.

12.	Prep+N	28	0.72%	About-face In-law
13.	V+prep.	85	2.19%	roll-on Bake-off
14.	V+and+V	5	0.12%	Cut and paste
15.	V+D+and+V	3	0.07%	Get-up-and-go
16.	N+Art+N	7	0.18%	Follow-the- leader
17.	N+Prep+(Art)+N	3	0.07%	Johnny-on-the- spot
18.	N+infix+N	7	0.18%	Handiwork Jack-o-lantern
19.	N+Prep+Pron+N	2	0.05%	Jack-of-all- trades
20.	N+Particle+V	1	0.02%	Bride-to-be
21.	N+prep+N	12	0.30%	Brother-in-law
22.	V+Pron.+Particle	1	0.02%	Forget-me-not
23.	D+N	50	1.28%	Byline
24.	N+D	30	0.77%	Backup
25.	V+D	55	1.41%	Build-up
26.	D+V	60	1.5%	Bypass
27.	A+D	2	0.05%	Brownout
28.	V+V	15	%	Breakbeat
29.	N+V+D	1	0.02%	Johnny-come- lately
30.	G+N	6	0.15%	mocking-bird Clearinghouse
31.	A+A+N	5	0.12%	Great-

				grandchild
32.	A+V+er	2	0.05%	Greenkeeper
33.	V+A	7	0.18%	Blowhard
34.	Pron.+N	3	0.07%	Everyman
		3880	100%	

Ўзбек тилидаги қўшма отларнинг таркиби жиҳатидан моделларини ишлаб чиқиш учун «Ўзбек тилидаги ҳозирги қўшма сўзлар луғати» китобидан 13751 та қўшма отлар ажратиб олиб таҳлил қилинди ва статистик маълумот олинди. Таҳлилларимиз шуни кўрсатдики, ўзбек тилидаги қўшма отлар статистик метод ёрдамида ишлаб чиқилиб, таркибий жиҳатдан таҳлил қилинганда қўшма отларнинг ўзбек тилида **23** та тури мавжудлиги маълум бўлди. Улардан энг кўп учрагани от+от модели бўлиб, у умумий ҳолатнинг 12096 тасида (87%) да қайд этилди. Кейинги ўринларда эса Сифат+от модели 380 марта (2.76%), От+от+от модели – 319 ҳолатда (2,31%), От+сифат модели – 253 ҳолатда (1.83%), От+от (кўплик) модели – 250 ҳолатда (1,8 %), От+феъл модели – 90 ҳолатда (0.65%) кузатилган бўлиб, бошқа моделларнинг ишлатилиш даражаси анчайин озлиги кўринди. Мураккаблашган қўшма отларнинг лексикографик таҳлили қуйидагиларни аниқлашга имкон берди⁷².

2.7 – расм.

Қўшма отларнинг лексикографик таҳлили (Ўзбек тилида)

№	Моделлар	Микд ри	Фоиз	Мисоллар
1.	От+от	12096	87%	Игнабарг
2.	От+от+от	319	2.31%	денгизтошбақа арчаболтатумшук зоол
3.	От+от+от+от	25	0.18%	Кумушсульфатфотоэлемент

⁷²Маматов Н. Ўзбек тилидаги ҳозирги қўшма сўзлар луғати. – Т.: Fan va texnologiya, 2019. – Б. 368 б.

4.	От+от (кўплик)	250	1.8%	Еркаламушлар
5.	От+сифат	253	1.83%	Капаянги (геогр)
6.	От+сифат (кўплик)	85	0.61%	Игнабарглилар
7.	От+феъл	90	0.65%	Идишқайтти
8.	От +феъл (куплик)	15	0.10%	Ичакнафасолувчилар
9.	Сифат+от	380	2.76%	Каттабоғ (геогр.)
10.	Сифат+от+от	25	0.18%	Кўктошпахтакор (геогр.)
11.	Сифат+от+от+от	6	0.04%	Калтошсирчумчук
12.	Сифат+от+феъл	5	0.03%	Кичикдўстберди
13.	Сифат+сифат	15	0.10%	Кичикянги қшл.
14.	Сифат+феъл	14	0.10%	кўккийди (маросим)
15.	Сифат+сон	12	0.08%	Каттаминг (геогр.)
16.	Сифат+сон+от	5	0.03%	Кичикбешкапа қшл.
17.	Сифат+сифат+от	18	0.13%	Каттақорақўл (геогр)
18.	Равиш+сон+от	10	0.72%	Кўпмингкишилиқ
19.	Равиш+от+от	8	0.05%	кўпсузгичқанотлилар (зоол.)
20.	Сон+от	25	0.18%	Еттибўғим
21.	Сон+от+от	8	0.05%	Еттиқудуксой
22.	Сон+сифат	12	0.08%	еттибўғимли (қамиш)
23.	Феъл+от	75	0.54%	Ёрилтош» (эртак») сакрабодом (ўйин)
		13751	100%	

Таҳлилларимиз шуни кўрсатдики, чоғиштирилаётган тилларда энг маҳсулдор моделлар от+от эканлигини аниқланди. Луғатларда қўлланиш ҳолатига кўра инглиз тилида 78%, ўзбек тилида эса 87% ни ташкил қилди. Қолган моделларнинг ҳам статистик таҳлили жадвалларда ўз аксини топган.

Кузатувлар натижасида инглиз тилида ўзбек тилидан фарқ қилган ҳолда тўрт, беш ва ундан ортиқ компонентли мураккаб тузилишга эга қўшма отлар учради. Лекин бундай қўшма отлар маҳсулдор эмаслиги, яъни кўп ҳолатларда нутқ вазиятига кўра қўлланиши аниқланди. Мазкур икки тилдаги қўшма отларнинг структур жиҳатдан таҳлил қилиниши натижасида миқдор жиҳатдан мураккаб таркибли қўшма отлар инглиз тилида ўзбек тилидагига нисбатан сезиларли даражада кўплиги аниқланди.

Бундан ташқари ўзбек тилида урф-одатлар, маросимлар, яъни ўзбек маданиятини, лингвокультурологик хусусиятларини ифода этувчи қўшма отлар от+феъл, сифат+феъл моделлари орқали кўпроқ қўлланилиши кузатилди. Масалан: **от+феъл** моделидаги қўшма отлар: *бешиккетти (урф), бешиксолди (урф), беточар (маросим), беточди (маросим), беточиш (маросим), бурункесди (ўйин), бўрикелди (ўйин), гўжасолди (маросим), дорйигди (маросим), дурраташлади (ўйин), ёғқуйди (урф), йигитийигар (урф), кавушбекитти (урф), кавушийиртар (урф), йўлтўсди (урф), кампирбоғлади (тўйда) урф, кампирйиқилди (урф), келинкўрар (одат), келинкўрди (одат), келинкўтарди (одат), келинтушар (маросим), келинтушди (маросим), куёвкўрди (одат), куёвсинаш (одат), куёвчақирди (маросим), кўчасупурди (урф), нонтишлади (урф), супрақоқди(урф), супраёйди (урф), супраочди (урф), супрасолиш (урф), рўмолчаберди (урф), идишқайтти, исириқсолди (ирим), тангасочти (урф), тандирсинди (урф), тандирқурди (урф), тахтбузар (урф), тахтийигар (маросим), тахурар (урф), сарпопичар (урф), сепёйди (урф), сепйигди (урф), сочўрди (урф), тутминди (ўйин), тўйжўнатар (урф), тўнкаёрди (урф), тўнкапули (тўйда) урф, тўнпичар (урф), узуксолди (одат), узуктақди (одат), тўшемади (урф); **сифат+феъл**: *ёлгончақирди (урф), кўккийди (маросим), оққияр (этно.), оққийди (этно.), оқсолар (маросим), оқсолди (огиз бойлади) ва б.**

Юқоридаги жадваллар ва таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда қўшма отларнинг структуравий моделларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз: **Иккинчи компоненти отдан иборат бўлган қўшма отларнинг моделлари:**

1.N+N модели – инглиз тилида қўшма отларнинг катта қисмини ташкил қилиб, компонентлар орасида ўзаро турли семантик алоқалар мавжудлиги билан характерланади. Бу модел бошқаларидан ўзининг маҳсулдорлиги билан ажралиб туради. N+N типидagi қўшма отларда биринчи компонент иккинчисининг маъносини аниқлаб келади: *Hairbrush – brush for the hair*

Бундай қўшма отлар таркиби жиҳатидан уч, тўрт ёки ундан ортиқ ўзаклардан ҳам ташкил топиши ва улардан биринчи ёки иккинчи компонентининг ўзи ҳам қўшма сўздан иборат бўлиши мумкин: *Dustbinman – a garbagecollector.*

N+N → модели воқеликдаги нарсa ва ҳодисаларни инсон томонидан номлашда деярли чексиз ва янги нарсани билиш ҳамда инсон онгида акс эттириш каби имкониятларга эга бўлган сўз яшашдаги энг маҳсулдор моделлардан биридир. Бу каби қўшма отларни ташкил этувчи компонентлари лексик маънолари орасида аниқ бир муносабат мавжуд, яъни юқорида айтиб ўтганимиздек, биринчи компонент иккинчисининг маъносини аниқлайди, у ҳақда қўшимча ахборот олиб киради. Натижада бутун қўшма отнинг маъноси – иккинчи компонентнинг ифодалаган маъноси билан англашилади: *A car – a mooncar*

Охирги компонент бутун сўзнинг маъносини аниқлайдиган қўшма отларнинг грамматик хусусияти уларнинг грамматик жиҳатдан нейтраллигини англатади. О.Д. Мешков бу моделни асинтактик модель деб атайдиган, чунки иккита бир хил шаклдаги от, сўз бирикмаси ҳосил кила олмайди⁷³.

Худди шу ҳақда Л.Блумфильд шундай ёзади: «... *door-knob* «эшик дастаси», *horsefly* «сўна пашиша», *bedroom* «ётоқхона», *salt-sellar* «туздон», *tomcat* «мушук» қўшма отлари иккита отдан иборат. Лекин

⁷³Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. – М.: Наука, 1976. – С. 218.

бундай конструкцияларни инглиз тили синтаксисида учратиб бўлмайди»⁷⁴.

Шу ўринда Г.Марчанднинг ҳар қандай композит борлиқнинг муайян бир фрагментини инсон томонидан англаш, билишга хизмат қиладиган ва тил нуқтаи назаридан конденсацияланган, ихчамлашган ҳукм, яъни аниқловчи/аниқланмиш муносабатлари мавжуд бўлган синтактик бирлик деган фикрларига қўшилиш мумкин.

N + N моделида ҳосил қилинган қўшма отларни бажарадиган функциясига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Инсоннинг борлиқдаги воқеа-ҳодисага нисбатан мақсад муносабатини билдирувчи қўшма отлар (бу каби отларнинг асосида N₁ for N₂ сўз бирикмалари ётади): *workwear – clothes made for workers, busway – a road or lane of a road, set aside for buses.*

2. Борлиқдаги нарсалар ўртасидаги ўзаро партитив (қисман) муносабат (N₁ of N₂): *doorhandle – the handle of the door, bottle-neck – the neck of the bottle.*

3. Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги макон ва замон муносабатлари (N₁ in/from/at/on/with N₂): *country-club – a club in the country wheel-chair – a chair on wheels.*

4. Борлиқдаги нарса ёки ҳодиса ҳақида қўшимча ахборот бериш, аппозитив (изоҳлаш) муносабати (N₁ is N₂): *trapdoor- a door (flat) is a trap, woman-doctor -the doctor is a woman;*

5. Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик муносабати (N₁like N₂): *sword-fish – a fish like a sword, tube-sock – a sock shaped like a tube with no heel;*

6. Борлиқдаги воқеа-ҳодисаларнинг амалга ошувини характерловчи инструментал ёки агент муносабат:

$$N_1 \left\{ \begin{array}{l} \text{run} \\ \text{worked by} \end{array} \right\} N_2$$

caused windmill – a mill worked by the mill;

steamboat – a boat run by the steam;

bowshock -a shock wave caused by the interaction of solar wind with a planet's magnetic field.

⁷⁴ Л.Блумфильд. Язык. – М., 1968. – С.254.

N + N модели билан бир қаторда қўшма отларнинг маҳсулдор турлари қаторига қўшма-ясама отларни ҳам киритиш мумкин. Улар N+N_v сўз ясовчи таркибидан иборат бўлиши мумкин. Бу таркиб феълларнинг лексик группасига боғлиқ ҳолда V+N ва V+Pr.p +N бирикмаларига мос келадиган тўртта моделни ўз ичига олади:

1. [n+(v+er)] ; price-reducer ← the reducer of price to reduce prices; bottle-opener, stage-manager.

Ушбу модел моносемантик (бир маъноли) ва агент муносабатларига асосланган бўлиб, «one/that/who does smth» каби тушунтириш мумкин. Масалан: *bookteller* – a person who reads books aloud for photograph or tape recordings; *lipspeaker* – a person who is skilled in using lip movements to communicate with deaf.

2. [n+(v+ing)] ; price-reducing – the reducing of price to reduce prices; stage-managing; rocket-flying.

Бу модел функционал бўлсада, моносемантик бўлиб, «the act of doing smth» тарзида изоҳланиши билан биргаликда феълларнинг лексик ва этимологик характеристикасини юзага келтиради. Унинг маҳсулдорлиги нутқ акти ва мақсадига кўра чекланган: *spacefaring* – the act or practice of travelling in outer space, *windsurfing* - the sport riding a surfboard equipped with a mast and a sail.

3. [n+(v+tion/ment)] ; price-reduction ← the reduction of price to reduce prices; office-management.

Бу модел ҳам юқоридагилари каби хусусиятларга эга. Фақат унинг маҳсулдорлик даражаси жуда чегараланган ва отлашган феълли бирикмаларга- ing суффиксини қўшилишига йўл қўймайди.

4. [n+(v+conversion)] ; hand-shake – the shake of hands to shake hands; wage-cut, dog-bite.

Бу моделнинг иккинчи компоненти феълдан борлиқдаги воқеа ҳодисаларни предметлаштириш воситасида конверсия йўли билан ҳосил қилинган отдир. У структуравий жиҳатдан агентли бўлиб, семантик натижа муносабатлари билан биргаликда борлиқдаги такрорланмайдиган бир мартали иш-ҳаракатни ифодалайди. Масалан: *fishkill* - a large-scale destruction of fish by water pollution.

N_v+N – қўшма отлари эндоцентрик ҳисобланади. Бундай сўзларнинг биринчи компоненти отлашган феъл (герундий) дан иборат

бўлади. Масалан: *fishing rod, shooting match*. Биринчи компонент иккинчи компонентдаги от билан боғлиқ ҳолда иш-ҳаракат ифодалайди. Компонентлар орасидаги маъно муносабатлари кўра бундай қўшма отларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

а) иш-ҳаракат содир бўладиган жойни ифодаловчи қўшма отлар: *sleeping bag – a bag to sleep in outdoors, smoking room – a room in a house or hotel in which smoking is allowed*.

б) биринчи компонентда ифодаланган иш-ҳаракатни ўзи бажарувчи қўшма отлар:

knitting machine – a machine used for knitting; sleeping pills – pills which help a person to sleep.

Дунёдаги нарсаларни номлашда янги тушунчаларни эски, мавжуд бўлган отлар билан белгилашдаги бундай тури ҳозирги замон инглиз тилида, айниқса илмий-техникавий адабиётларда кенг қўлланилади; *computing machine, copying machine, chewing gum, driving-test*

Яна бундан ташқари бу модел вазифасига кўра эргашган (*rainbow*) ва боғланган (*fighter-bomber*) алоқалар турларини ҳам ифодалашга хизмат қилиши мумкин.

Эргашган алоқани билдирувчи қўшма отлар реал борлиқдаги иккита нарса ўртасидаги ҳар қандай семантик муносабатнинг турли кўринишларини тил воситасида ифодалаши мумкин. Бу ерда тил воситалари томонидан дунёни билиш жараёнида воқеланадиган ҳамма муносабатларни кўрсатиб ўтишнинг имкони йўқ, лекин бир қанча мисоллар билан тушунтиришга ҳаракат киламиз. О. Есперсен қуйидаги муносабатлар ҳақида айтиб ўтади: первый компонент может означать субъект: *sunrise, earthquake*; объект: *sun-worship, dog-show*; место: *garden-party, air-mail*; время: *nightmare*; цель: *flagstaff*; средство, инструмент: *gunshot, booklearning*; нечто, содержащееся во втором компоненте: *stone-fruit, mountain-range*; то что напоминает второй компонент: *needle-fish, bell-flower*; материал: *gold ring, stone wall*⁷⁵.

Қўшма от компонентлари борлиқдаги мураккаб воқеа ҳодисалар орасидаги муносабатлар ҳақидаги классификациянинг субъективлиги ва ноаниқлиги О.Есперсен келтириб ўтган мисоллардан ҳам кўриниб турибди. Бунда тилдаги қўшма отлар таркибига кирган компонентлар

⁷⁵ Jespersen O. A Modern English Grammar, p.iv, London, – P.164.

маъносининг табиати таҳлил қилинади. Агар контекстуал маъно сўз учун бирламчи бўлса, у доимийликнинг рамзи бўлади ва агар бу маъно иккиламчи, ҳосилавий маъно бўлса, унда бу ҳодиса даврийликни ифодаси бўлиб хизмат қилади. Масалан;

Garden-party ва *air-mail* сўзлари битта турга мансуб деб берилган, лекин, агар бу сўзлар трансформация қилинса уларнинг компонентлари ўртасида мавжуд бўлган муносабат турличалиги аниқ кўринади: *garden-party* – *party in the garden*, *air-mail* – *mail by/throughair*.

Stone-fruit, *mountain-range* сўзлари ҳам битта типда келтириб ўтилган; *stone-fruit* – *fruit with stone*, *mountain-range* – *range of mountains*.

Бундан ташқари бу таснифда кўп сўзлар умуман ҳеч қандай типга киритилмайди. Бу ҳақда О.Есперсеннинг ўзи шундай ёзади: «There is still a large residue of compounds which do not fit in anywhere. Thus, how is one to classify; sunflower, sun-dial, weathercock, rainbow, life-boat, life-blood, fountain-pen, godfather, lawsuit, conscience money, almhouse and many others»⁷⁶.

N+N моделидаги қўшма отларнинг компонентлари ўртасидаги муносабатларни аниқлашдаги яна бошқа бир ёндошувлар бу параллел сўз бирикмаларининг тўпламидан иборат. Масалан: Р.Лиз иккинчи компоненти – *dog* сўзидан иборат бўлган N+N моделидаги қўшма отларни қуйидаги тарзда баён қилади: *puppydog* – *dog which is a puppy*, *bulldog* – *dog which is like a bull*, *shepherd's dog* – *a shepherd's dog*, *watchdog* – *dog which watches something*, *policedog* – *dog used by the police*, *sheepdog* – *dog which herds sheep*, *prairie dog* – *dog which inhabits the prairie*, *hangdog* – *one who hangs a dog*, *fogdog* – «*dog*» *seen in the fog*, *lapdog* – *dog for the lap*, *hunting dog* – *dog with which one hunts*⁷⁷.

Албатта бу каби трансформациялар қўшма отлар компонентлари орасидаги турли семантик муносабатлар маъносини очиб бериши мумкин, Шу билан бирга трансформациянинг ўзи қўшма от компонентлари томонидан ифодаланаётган инсоннинг реал борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги билимни ҳам акс эттиради.

N+N туридаги қўшма от структурасининг ўзи эса компонентлар ўртасидаги муносабатларни мутлақо ифодаламайди.

⁷⁶ Jespersen O. Ўша манба. – P. 144-145.

⁷⁷ Lees R.B. Problems in the Grammatical Analysis of English Nominal Compounds. Progress in Linguistics. Ed.by M.Bierwish and K.E.Heidolph.TheHague, 1970. – P.118.

Яна бундан ташқари инглиз тилида *bird-dog*, *hand paper* каби кўплаб кўшма отларнинг маънолари фақатгина семантик трансформация турлари орқали англашилмайди, балки маънонинг ноидиоматик бўлишига қарамасдан, кенгайтирилган изоҳни талаб қилади. Бундай сўзларнинг компонентлари ўз маъноларида қўлланилган бўлса ҳам, улар бириккан пайтда ҳосил бўлган янги умумий маъно орасидаги муносабатларда идиоматикликни учратиш мумкин.

Мадомики, от борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг аксарият катта қисмини билдиргани учун семантик жиҳатдан сўз туркумлари ичида катта жой эгаллар экан, N+N моделидаги кўшма отлар ҳам контекстуал жиҳатдан турли хилдаги семантик хусусиятларни намоён қилади ва шу билан бирга кўп сонли таснифларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Қизиқарли таснифлардан бири «A grammar of Contemporary English» китоби муаллифлари томонидан берилган⁷⁸. Унда N+N туридаги отларнинг қуйидаги турлари ажратилган:

1. Иккинчи компоненти отлашган феълдан иборат сўзлар: *sunrise*, *catcall*. Трансформация: *sunrise – the sun rises*.

2. Худди биринчидаги каби сўз тузилиши, фақат бошқа усулдаги трансформация: *bloodtest – X tests the blood*.

3. Юқоридагилар каби таркибдаги сўз, лекин унинг иккинчи компоненти – иш-ҳаракатнинг бажарувчиси, у отларга – *er* суффиксини кўшиш орқали ҳосил қилинади: Масалан: *cigar-smoker*, *crime-reporter*.

4. X+V+Prep+N тарзида трансформация қилинувчи сўзлар: *baby-sitter --- X sits with the baby*, *sunbather-- bathe in the sun*.

Яна шу каби трансформацияни қуйидаги мисоллар орқали кўришимиз мумкин:

1. Худди шундай трансформацияда иккинчи компонент – *er* ни олмаслиги ҳам мумкин: *homework – X works at home*.

2. N₁ powers/operates N₂ муносабатидаги сўзлар: *air-brake*, *air-rifle*.

3. N₂ produces/yields N₁ муносабатидаги сўзлар: *honey-bee*, *silkworm*.

4. N₁ produces/yields N₂ муносабатидаги сўзлар: *blood-stain*, *gaslist*.

5. N₁ has N₂ муносабатидаги сўзлар: *arrowhead*, *carwheel*, *bott-leneck*.

6. N₂ is N₁ муносабатидаги сўзлар: *killer shark*, *oak tree*, *manservant*.

7. N₂ is like N₁ муносабатидаги сўзлар: *catfish*, *dragon-fly*, *goldfish*.

⁷⁸ Quirk R. et al. A Grammar of Contemporary English. London, – 1974.

8. N₂ is for N₁ муносабатидаги сўзлар: *birdcage, breakfast time, coffee time*⁷⁹.

Бахуврихи типдаги сўзлар алоҳида ажратилади. Масалан: *birdbrain, blockhead, butterfingers, pot-belly*.

Ҳозирги замон инглиз тилида N+N моделидаги қўшма отларнинг қўшиб ёзиш тенденцияси кучайган: *gasworker, workforce*.

Сўз ясашда бу моделдаги феъллардан конверсия орқали ясалган катта имкониятларни намоён қилади: *to spotlight, to blacklist, to shipwreck, to moonshine*.

Инглиз тилида икки ўзакли феъллар ҳосил бўлишида қўшма отлардан конверсия усули орқали сўз яшаш деярли ягона манбаа ҳисобланади.

Боғланган алоқали N+N моделидаги сўзлар (*fighter-bomber*) эргашган алоқали қўшма сўзларга караганда, у қадар кўп эмас. Бундай сўзларга қўшимча тарзда Г.Марчанд *king-emporer, merchant-adventurer, merchant-tailor* каби сўзларни ҳам санаб ўтади.

Slave girl типдаги қўшма сўзларнинг компонентлари изоҳловчи муносабатларида бўлиб, N₂ who/which is N₁ трансформацияси орқали маъноси очилиши мумкин.

Бундай сўзларнинг пайдо бўлиш сабабларидан бири семантик конденсация, яъни бир йўла бир неча касбда ишловчи, икки ёки ундан ортиқ вазифа бажарувчи шахсларнинг номларини ифодалашдир: *poet-professor, painter-lover*. Бу сўзлар номинация нуқтаи назардан оддий, иккиланган, ҳосилавий номлардир. Албатта қўшма сўз яшаш тамойили оддий бўлсада, деривация тарихи узоқдир. Чунки улар аввалда ўзакка сўз ясовчи қўшимча қўшилиши ёрдамида ясалган сўзлар бўлса, кейинроқ уларнинг ўзи алоҳида бирлик сифатида бир бирига қўшилган.

Бу каби сўзлар предметни ҳам ифодалаши мумкин: *poison gas*.

2. A+N модели -- Бу модел орқали эндоценрик қўшма отлар ҳосил қилинади. Синтактик модел, яъни бундай қўшма отларнинг компонентларининг жойлашуви сўз бирикмаларидаги сўз тартибига мос келади: *a black bird, a tall boy*. Худди шу нарса A+N моделидаги қўшма

⁷⁹ Richard M. Hogg, Norman Francis Blake, Roger Lass. The Cambridge History of the English Language. – UK.: Cambridge University Press, 1992. – P. 411.

отларни сўз бирикмасидан фарқлашни қийинлаштиради. Шунинг учун А+N моделидаги қўшма отлар сифат ва отдан иборат бўлган сўз бирикмалари яхлитликнинг ички хусусиятлари: фонетик белги – бириктирувчи урғу, орфографик – қўшиб ёзиш: ташқи белги – хусусиятларидан бирига асосланади: қўшма от компонентлари мустақил синтактик алоқага кириша олмайди, яъни *a very black bird* тарзида айтиш мумкин эмас.

Бундан ташқари, биринчи компоненти контекстуал шарт-шароит ёки коммуникатив мақсад туфайли ўзининг асл маъносини йўқотадиган қўшма отларда семантик хусусиятни сўз бирикмасидан ажратишдаги белги деб қабул қилиш мумкин. Натижада биринчи ва иккинчи компонентнинг маъноларида сўз бирикмаси ва қўшма от ўртасидаги ўхшашликни топиш учун етарли даражадаги текширишлар бўлса ҳам, қўшма отларнинг сўз бирикмасига параллел равишдаги маъноси ажралиб қолади.

Бундай ўхшашлик турли хилдаги ҳарактерни келтириб чиқариши мумкин. Масалан: *a dark room* сўз бирикмаси реал воқеликдаги предметни (ҳар қандай қоронғи хона), *darkroom* қўшма сўзи эса аналогик предметни ифодалайди. Лекин шу билан бирга махсус қўшимча - фотографик мақсадларда фойдаланиладиган қоронғи хона – тарзида тавсифланади.

Қўшма от ва сўз бирикмаси ўртасида маъно муносабатларининг яна бошқа бир хусусиятини *a hot house* ва *a hothouse* бирикмаларида учратишимиз мумкин.

Бу ерда *a hot house* сўз бирикмаси реал борлиқдаги предметни ифодаламайди, чунки «иссиқ уй» ҳақида гапириш бу ўринда тўғри келмайди.

Шу билан бирга *house* сўзининг маъноси қўшма сўзларда «уй» тушунчасига осон мослашади.

Худди шундай ходисани *hot dog* қўшма отида ҳам кўришимиз мумкин. Бу ерда от предметга нисбатан ҳеч қандай муносабат ифодаламайди.

А+N моделида *hothouse* ва *mad house* типдаги сўзларни фарқлаш керак бўлади. *Hothouse* каби сўзларда сифат отни аниқлайди, *mad house* каби сўзларда эса биринчи компонентнинг иккинчиси билан ҳеч қандай

алоқаси йўқ. Бу турли трансформацияларда шундай акс этади: *a hothouse* = a house which is hot; *a mad house* = a house which is mad эмас, балки *a house for mad (people)*.

Биринчи типга: *busybody, freshman, hotbed, blueprint*, иккинчи типга: *greengrocer, poorhouse, sick-list, dry-nurse* каби сўзларни киритиш мумкин. Иккинчи типдаги сўзлар ҳар доим ҳам А+N моделида тасвирлаш билан маъноси англашилмайди. Р.Квиркнинг⁸⁰ китобида бу моделдаги сўзлар фақат «noun is adjective» каби трансформация қилинувчи сўзлар деб берилган: *darkroom = the room is dark, blueprint, doubletalk, dry-dock, hothouse, longboat, madman*.

Mad doctor ва *greenhouse* каби сўзлар А+N моделига киритилмайди, чунки баъзи муаллифларнинг фикрича, бундай сўзларнинг биринчи компонентини конверсия орқали отга айлантириш мумкин. Масалан: Р.Зандворт шундай ёзади: «In greenhouse, mad doctor, madhouse, sick-room, sweet-shop, etc. the first element is an adjective «converted» into a noun...»⁸¹

Бунга қўшимча тарзда бу ерда конверсия эллипсис билан ишлатилаяпти дейиш мумкин: *a mad house = a house for mad (people)*.

Ушбу моделдаги бахуврихи типдаги сўзлар қуйидагича ифодаланади: *blackshirt* – a member of a political organization having a black shirt as part of its uniform, esp. a member of the former Italian fascist party; *greybeard* – an old man, often one who is wise; *pale-face* – a white person; *tenderfoot* – an unexperienced beginner. Улардан баъзиларида иккинчи компонент кўплик қўшимчасини олади: *a lazy-bones* (дангаса), *light-skirts* (енгилтак аёл).

И.П.Иванова⁸² N+N, А+N типдаги қўшма сўзларни ўрта асосий гуруҳга ажратади:

1. Биринчи гуруҳдаги сўзларни идиоматик қўшма сўзлар деб аташ мумкин. Уларни на алмаштириш ва на трансформация қилиш мумкин. Масалан: *catcall, sky-light* сўзларини *the call of a cat, *the light of the sky тарзида трансформация қилиш мумкин эмас. Шу сингари *dog-call, *earthlight каби сўзларнинг биринчи *catsound, *catcry, *skyshine сўзларнинг эса иккинчи элементларини алмаштириб бўлмайди. Бу каби

⁸⁰ Quirk R. et.al. A Grammar of Contemporary English. – London, 1974. – С.1025.

⁸¹ Zandvoort R.W. A Handbook of English Grammar. – London, 1958. – P. 280.

⁸² Иванова И.П. Структура английского имени существительного. – М., 1975. – С. 132.

сўзларни таркибий тасвирлашдаги муҳимроқ нарса, бу уларнинг бир марта тузилишидир. Бошқача қилиб айтганда, улар сўз қўшишнинг умумий модели асосида ёки янада аниқроғи N+N ва A+N шаклларида ҳосил қилинади. Лекин бундай тузилишларда иштирок этадиган аниқ тил материали ҳар доим ҳам бирикавермайди: ҳар бир тузилиш ягона бўлиб, иккинчи компонент кейинги аналогик тузилишларнинг юзага келишида асос бўлиб хизмат қилмайди, яъни бу ерда доимий элемент йўқ.

2. Иккинчи гуруҳдаги қўшма отлар ноидиоматик қўшма отлар деб аталади. Уларни трансформация қилиш ва биринчи компонентини алмаштириш мумкин. Биринчи компонент иккинчисини аниқлайди, шу билан бир қаторда иккинчи компонентнинг ўзи сўзнинг қандай турга мансублигини билдиради: *bedroom, sitting-room, crush-room, green-room, bath-room* кабилар *room for beds* тарзида трансформация қилинади. Бундай сўзларда бутун сўзнинг маъносини биринчи компонент очиб беради. Яна бунга қўшимча тарзда қуйидаги сўзларни мисол тариқасида келтириш мумкин: *blue-book, cash-book, cheque-book, guide-book, hand-book, horn-book, log-book, note-book, pass-book, road-book, school-book, sketch-book, song-book, text-book, word-book, work-book*. Бу гуруҳдаги сўзлар энг маҳсулдор ҳисобланади.

3. Учинчи гуруҳдаги сўзлар тавтологик қўшма отлар деб аталади. Улар ҳам ноидиоматик қўшма отлар қаторига киради. Таркиби ва компонентларнинг ўзаро алоқаси жиҳатидан бу гуруҳдаги сўзлар иккинчисига ўхшайди. Булар ўртасидаги фарқ шундан иборатки, қўшма отнинг маъноси иккинчи компонентнинг маъносидан англашилади (*beehive-hive*). Бундай ҳолатда биринчи компонентни алмаштириш мумкин эмас. Бу ерда иккинчи компонент ҳеч нарса билан қарама-қарши қўйилмаяпти.

3. **V+N модели** — синтактик, эндоцентрик модел бўлиб, у эндоцентрик қўшма сўзлар қаторига киради, чунки у орқали қўшма отлар ҳосил қилинади. Унинг синтактиклик хусусияти эса, сўз бирикмаларида от олдида турган феълни аниқлаш имконини беради.

Бу модел орқали функционал хусусиятларига кўра икки турдаги қўшма отлар фарқланади:

а). От воситасиз тўлдирувчи вазифасини бажариб, сўз бирикмасига мос келувчи қўшма отлар. Бу типдаги қўшма отлар эндоцентрик бўлиб, кўп холларда шахсларни ифодалашда ишлатилади: *cut-throat*, *kill-joy*, *pickpocket* (бахуврихидаги бу сўзлар пейоратив(салбий) маънога эга).

б). От воситасиз тўлдирувчи вазифасини бажармай, сўз бирикмасига мос келувчи қўшма отлар. Бу турдаги қўшма отлар эндоцентрик бўлиб, биринчисидан фаркли ўлароқ махсулдор ҳисобланади. Масалан: *crashpad* - қўнок, *тунаб қолувчи*, *dangle-dolly* - қўғирчоқ- талисман.

Бу шаклдаги модел орқали иккинчи компонент бутун сўзнинг маъносини англатадиган сўзлар ҳосил қилинади. Биринчи компонентдаги феъл эса берилган предметни аниқлайди. Масалан: *a drawbridge*.

Pickpocket типдаги сўзларда ҳам шундай муносабатни учратиш мумкин, лекин V+N моделидан ҳосил қилинган бу икки сўз ўртасида жиддий фарқ бор: агар *a drawbridge* сўзи кўприк турини билдирса, *pickpocket* сўзи бундай характерга эга эмас, у кармон турини билдирмайди.

Drawbridge типдаги сўзларга *punchcard*, *pushbutton*, *scarecrow* каби сўзлар киради. Бундай сўзлар қуйидагича трансформация қилиниши мумкин: X pushes the button.

Бошқа сўзлар эса қуйидагича трансформация қилинади: *a washstand* = *a stand to wash (smth)*, *a playground* = *a ground to play on*.

4. **G+N модели** асинтактик, эндоцентрик модел ҳисобланади. Ундан иккинчи компоненти предметни ифодалайдиган, биринчиси эса уни бажарилиши учун белгиланган ҳаракат нуктаи назаридан таърифлайдиган кўплаб сўзлар ҳосил қилинади: *writing table*, *sleeping car*. Бу сўзлар шундай трансформация қилинади: N for G: *table for writing*, *car for sleeping*; N to V (prep): *table to write (on)*, *car to sleep (in)*.

Р.Квирк⁸³ бундай сўзларнинг маъносини → G+N (prep) N трансформацияси орқали очиб беради: *drinking cup* – *drink out of a cup*.

Баъзи сўзларда бундай трансформация иккинчи компонентда «жой» маъносини ифодалайди: *diving board* – *dive from a board*, *freezing point* – *freeze at a point*, *frying pan* – *fry in a pan*.

⁸³ Quirk R. et.al. A Grammar of Contemporary English. – London, 1974. – С.1023.

Яна бошқа бир сўзларда эса иккинчи компонент иш-ҳаракат бажарувчи ролини бажаради: adding machine – add by means of / with a machine, baking powder – bake with powder.

Баъзи ҳолатларда G+N ва V+N моделидаги сўзлар параллел бўлиб, битта маънони ифодалаши мумкин: flashing point (flash point), swimming bladder (swim bladder).

Р.Зандвортнинг⁸⁴ таъкидлашича, бундай ҳолатлар Америка ва Британия вариантларидаги фарқлар билан боғлиқ бўлиши мумкин: sailboat, spark plug (A.E.); sailing boat, sparking plug (B.E.).

G+N моделида ҳосил қилинган сўзларни PI+N шаклидаги сўз бирикмаларидан фарқлаш керак бўлади: sleeping car ва sleeping boy.

5. **PI+N** – моделидаги сўзлар синтактик, эндоцентрик сўзлар: humming-bird, mocking-bird.

Уларнинг қўшма отга мансублигини маъно ва яхлитлик: бириктирувчи урғу ва қўшиб ёки дефис орқали ёзиш аниқлайди.

Бундай сўзлар яхлитликнинг белги-хусусиятларига секин-аста, сўз бирикмасидан қўшма сўзга ўтиш жараёнида эга бўлиши мумкин.

PI+N моделидаги сўзларда ҳам худди G+N даги каби V+N моделига параллел тузилишлар мавжуд. Масалан: *mocking-bird* ва *mock bird*, *working man* ва *work man*.

Лекин бундай ҳолатларда ҳар доим биринчи компонент феълми ёки феълий отми деган савол туғилади.

G+N ва PI+N моделидаги сўзларни қиёслаш. Diving board (G+N) типдаги тузилишлар ўзининг ташқи яхлитлигига асосланган ҳолда қўшма сўзга мансуб бўлади: G+N кетма-кетлиги сўз бирикмаси бўлиши мумкин эмас. PI+N моделидаги сўзлар эса, сўз бирикмасига ҳам, қўшма отга ҳам мансуб бўлиши мумкин. Бу типдаги баъзи сўз бирикмалари қўшма отнинг белги-хусусиятларига эга бўлиши мумкин: cleaning woman, flying machine.

G+N ва PI+N моделидаги қўшма отларни диагностик трансформация орқали аниқлаш мумкин. Масалан: diving board ва washing machine сўзларини таққослаб кўрамиз: washing machine machine washes (PI+ N); diving board Board dives (G+N).

⁸⁴ Zandvoort R.W. A Handbook of English Grammar. – London, 1958. – P.281

Бундай сўзларни трансформация қилиш эса қуйидагича бўлади:
diving→board board for diving, washing→machine machine for washing

Табиийки, writing boy бирикмаси «ёзаётган бола» маъносида қабул қилинади. Лекин кизиғи шундаки, бир инглиз пьесасида шундай персонаж бор – ишбоши ўзига эргашиб юрадиган саёқ боланинг орқасидан ёзиш учун фойдаланади ва шу бола пьесада writing boy деб номланади. Бундай ҳолатда writing boy G+N моделидаги қўшма сўз ҳисобланади. Бу турга dancing girl «ўйнаётган қиз» (сўз бирикмаси) ва «ракс учун ёлланган қиз» (қўшма от) сўзларини ҳам киритиш мумкин.

6. PII+N модели. Агар PII+N кетма-кетлиги яхлитликнинг белгиларига эга бўлса, у қўшма сўзга мансуб бўлади. Controlled-temperature (room), added-value (box).

7. Pr.a+N модели. Бу моделда биринчи компонент вазифасини адъектив олмошлар all ва self бажариши мумкин. Г.Марчанд бу моделдаги сўзларни қуйидагича таърифлайди: «All-compounds are literary and only used in a religious context, denotes attributes of deity, as all-soul, all-parent, all-power, all-wisdom, etc.»⁸⁵

Аслида эса, бу типдаги қўшма сўзлар турли хилдир. Айниқса уларни илмий ва публицистик нашрларнинг саҳифаларида тез-тез учратиш мумкин.

Биринчи гуруҳдаги сўзлар «материал» маъносидаги отларни ўз ичига олади. Бундай ҳолатда ушбу моделдаги сўзлар иккинчи компонентда ифодаланаётган отни бутунча қандай материалдан иборатлигини ифодалаб, сифат сўз туркумига мансуб бўлади: all-steel – фақат пўлатдан ясалган, all-metal – фақат металдан ясалган.

Бошқа бир гуруҳдаги All+N моделидаги сўзларда эса, от турли хилдаги шахсларни ифодалайди. Бу каби ҳолатларда қўшма сўз «фақатгина шундай шахслардан иборат» деган маънода бўлади. Масалан: all-American, all-Negro, all-star (cinema).

Учинчи гуруҳдаги сўзларда эса, от мамлакатлар, ташкилотлар ва ҳоказоларни ифодалайди. Масалан: all-Canada (conference), all-college (meeting).

⁸⁵ Marchand H. The Categories and Types..., Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1960. – С.25.

Self+N типдаги сўзлар эса, у қадар кўп эмас. Улар фақат китобий услубда яъни илмий матнларда учрайди: self-rule, self-analysis, self-contempt, self-dislike.

8. Pr.p+N модели. Бу моделдаги сўзлар кишилиқ олмошлари *he* ва *she* ва хайвон номларини ифодалайдиган отсўз туркумидан иборат бўлади:

he-goat, she-goat.

Инглиз тилида хайвонлар жинсини кўрсатувчи суффикслар чегараланганлиги сабабли, бундай воситаларга эҳтиёж сезилади.

He-goat типдаги қўшма сўзлар хайвонлар жинсини ифодалашдаги уч воситадан биридир: а) Биринчи компоненти he- ёки she-; б) Биринчи компонентда махсус сўзлар билан: pussy (pussy-cat), tom (tom-cat), billy (billy-goat), nanny (nanny-goat), cow (cow-elephant); в) -ess суффиксли сўзлар: lioness.

9. D+N модели. Эндоцентриқ, асинтактик модел. Бунга мисол тариқасида қуйидаги сўзларни киритиш мумкин: afterthought, outpost, overcoat, underclothes.

Айниқса after – компонентли қўшма отлар маҳсулдор саналади. Масалан: afterclap, after-life, aftermath, afterpiece, aftershock.

Биринчи компоненти D дан иборат бўлган қўшма сўзлар эндоцентриқ ва экзоцентриқ бўлиши мумкин. Биринчиси орқали қўшма отлар, иккинчиси орқали эса қўшма сифатлар ҳосил қилинади.

Қўшма отларга қуйидаги сўзларни мисол тариқасида келтириш мумкин: outfield – узоқ дала, outhouse - ховлидаги қурилиш, out-voter - бу сайлов округида яшамайдиган сайловчи.

Қўшма сифатлар эса унча кўп эмас. Масалан: outdoor, outcollege.

By+N тузилмаси «қўшимча, асосий бўлмаган» деган маънога эга: by-election, by-law, by-name, by-path, by-product.

Бундан ташқари яна D+N моделида иштирок этувчи бошқа равишлар: down (downtown), over (overcoat), up (uproad), counter (counter-part). Бу моделга Р.В.Зандворт *outbreak* типдаги сўзларни ҳам киритади. Лекин бундай сўзлар бу моделга мансуб эмас, балки конверсия натижасидир. 1). D+NV (break+out outbreak v.), 2). V N (outbreak v. out-break n.)

10. **Num_c + N модели.** Бу модел икки асосли ҳисобланади: Num_c + N = A, Num_c + N = N.

Num_c + N = A. Бу моделдаги сўзлар атрибутив қўшма сўзларни ҳосил қилиб, луғат бирликларини ҳосил қилмайди. Улар махсус ҳосил қилиниб, қисмларга ажратиш мумкин. Уларнинг яхлитлигининг белгиси иккинчи компонентнинг бирликда сон билан бирикишидир: *five-man (crew), five-year (period) : five-man (crew), five-year (period)*.

Бу каби сўзларнинг жуда оз қисми тилда мустахкамланиб, луғатларда қайд этилган. Масалан: Оксфорд луғатида *one-fold, two-fold, two-foot, two-hand, two-part, two-way, three-corner, three-fold, three-mast* каби сўзларни учратишимиз мумкин.

Улардан баъзиларида синоним суффиксал тузилишлар бор: *two-hand –two-handed*. Бундай сўзлардаги иккинчи компонент вақт бирликларини ифодаловчи сўзлардан иборат бўлади: *second, minute, hour, day, week, month, year*. Year бирикмаси билан келганда, бу каби тузилишларнинг учинчи компонентикўп ҳолларда *–old* ни олади: *five-year-old (child)*.

Num_c + N = N. *Five-finger, five-leaf, one-berry, nine-bark* (ўсимлик номлари) типдаги сўзлар бахуврихи типдаги сўзлар саналади. Айрим ҳолатларда эса от кўплик қўшимчасини олади: *nine-holes, nine-pins* (ўйин номлари).

Шу ўринда Г.Марчанднинг қуйидаги фикрларига тўла қўшилиш мумкин. Унинг таъкидлашича, *one-step* (ракс номи), *three-star* (коньяк маркаси) каби сўзлар эллипсис иштирокида ҳосил қилинган сўзлардир: *one-step (dance), three-star (brandy)*.

Шунинг учун бундай сўзларни ушбу моделга киритиб бўлмайди. *Two-seater* типдаги сўзлар қўшма сўз эмас, балки суффиксли қўшма-ясама сўзлардир.

11. **Num_o + N модели.** Худди ўнинчи моделдаги каби икки асосга эга: 1). Num_o + N = A, 2). Num_o + N = N.

Num_o + N = A моделидаги қўшма сўзларнинг кўп қисми махсус ҳосил қилинади: *first-year (student), second-hand (shop)*.

Одатда муайян бир ижтимоий бўёққа эга бўлган ва тез-тез такрорланиб турадиган сўзлар луғавий маъносининг фаоллиги билан характерланади. . Бунда уларнинг компонентлари ўзининг асл

маъносини йўқотиши ҳам мумкин: *second-hand* – ишлатилган, эски. Бундан ташқари яна шундай мисоллар луғатларда қайд этилган: *first-chop-биринчи навли*, *first-hand- биринчи қўлдан воситачисиз олинган*, *first-rate-биринчи классли*, *second-chop-иккинчи классли*, *second-class-иккинчи навли*, *third-rate- учинчи навли*, ёмон.

Бундай сўзларнинг биринчи қисми равиш маъносида қўлланилиши ҳам мумкин: *first-hand- биринчи қўлдан воситачисиз*, *first-rate – ажойиб*. *Second-rate* сўзи қўшма сўз ҳосил қилиб, «ўртача нарса» маъносини билдиради.

$Num_o + N = N$. модели. Бунда Num_o вазифасини *first* сўзи бажаради: *first aid* – биринчи ёрдам, *first cost* – ишлаб чиқариш нархи, *first cousin* – тоғавачча, холавачча, *first night* – премьераси.

12. Prep+N модели. Бу модел *in-flight* «парвоз вақтида рўй берадиган» типигаги сифатларни ҳосил қилади: *in-flight* (*refuelling, servies, movies*).

Бу каби тузилишларга яна бошқа мисоллар: **in-service**: *In-service training should be available to all school teachers and full-time staff in colleges*; **in-depth**: *The advances in research in this field are largely due to expanding and the in-depth understanding of the theory*; **in-house**: (*originating within an organization etc. rather than bought in from outside*); **on-line**: *online services*. **In-plant**; *in-plant facilities*.

Бу каби сўзлар янги тузилишлар саналади, лекин *Prep+N* моделининг ўзи 1711 йил Оксфорд луғатида *indoor* сўзи берилган пайтлардан бери мавжуддир.

13. Part+N модели. Бу моделдан *onlooker* типигаги сўзлар ҳосил қилинади.

Иккинчи компоненти V бўлган қўшма отлар

1. V+V модели. Бу моделдаги сўзлар *make-believe* – муғомбирлик, хаёл қилиш, *hearsay* – овоза, миш-миш каби қўшма отларни ҳосил қилади. *Hearsay* сўзи атрибутив функцияда учраши мумкин. Масалан: *hearsay evidence, hearsay knowledge*. Бу модел асинтактик, экзоцентриқ ҳисобланади.

Иккинчи компоненти G бўлган қўшма отлар

1. N+G модели. Бу модел *handwriting* типигаги сўзларни ҳосил қилади.

Уч ёки ундан ортиқ компонентдан ташкил топган қўшма отлар

Бундай қўшма сўзлар сўз бирикмаларига кўпроқ ўхшаб кетади. Уларни таркиби ва элементларининг жойлашиш тартибига кўра тасниф қилиш мумкин.

1. N+Prep+(Art) +N модели. Бу моделни тузилиши жиҳатидан икки турга ажратиш мумкин:

а). **N+Prep+(Art) +N =N.** Бу турга қуйидаги сўзлар мисол бўлиши мумкин: *man-of-war, mother-of-pearl, dog-in-the-manger, theatre-in-the-round.*

б). **N+Prep+(Art) +N=A.** Бу модел кўп турдаги махсус тузилган атрибутив сўзларни ҳосил қилади. Масалан: *payment-by-the-result (agreement), face-to-face (meeting).*

2. N+and+N модели. Бу модел ҳам атрибутив сўзларни ҳосил қилади: *mother-and-baby (shop), man-and-wife (income).*

3. A+to+V модели. Бу модел *easy-to-use, difficult-to-learn* типдаги атрибутив сўзларни ҳосил қилади.

Бундай кўп компонентли сўзларни фарқлаш жуда мураккаб, чунки турғун сўз бирикмалари ҳам атрибутив функцияда келиши мумкин.

Инглиз тилида сўз бирикмалари (фразалар) қўшма сўзга айланадиган бир неча турдаги конструкциялар мавжуд. Баъзи ҳолларда бундай конструкцияларни қўшма сўз деб ҳисоблаш ёки лексик-синтактик бирлик сифатида қараш керакми деган саволлар келиб чиқади. Айрим ҳолларда уларни синтактик типдаги қўшма сўзлар деб аташади. Қоидага кўра бундай сўзларнинг маънолари ноидиоматик, яъни уларнинг маънолари компонентлари маъносидан тўла англашилади. Агар «қўшма сўзларни синтактик бирикмалардан ажратувчи энг муҳим хусусияти ундаги синтактик муносабат ва уларни кўрсатувчи белгиларнинг йўқлигидир.»⁸⁶ деган фикрларни инобатга олсак, у ҳолда синтактик типдаги қўшма сўзларда ташқи синтаксиснинг белгилари, айниқса предлог ва боғловчилар сақланиб қолади. Масалан: *law-and-order, do-or-die, fly-by-night, made-to-measure, state-of-the-art, middle-of-the-road, lily-of-the-valley, good-for-nothing, go-between.*

Бу гуруҳдаги сўзларни эндоцентрик, экзоцентрик ва «дванда» деб аталувчи фразали қўшма сўзларга ажратиш мумкин.

⁸⁶ Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. – М, 1981. – С.62.

Фразали эндоцентрик қўшма отлар орасида энг маҳсулдор ва кенг тарқалган гуруҳ бу бошэлемент(head element) охирги ўринда турадиган, биринчи элемент ўрнида сўз бирикмаси ёки гап келадиган ҳолатидир. Масалан:

A what-do-you-think-movement

Фразали қўшма отларнинг маҳсулдор бўлмаган кичик гуруҳига асосий элементи биринчи ўринда келадиган сўзлар киради. Масалан:

lady-in-waiting, son-in-law.

Шу билан бирга ички артикл билан келадиган сўзларни ҳам шу гуруҳга киритиш мумкин. Масалан: *dog-in-the-manger*

«Дванда» (ёки копулятив) деб номланувчи конструкциялар двандалардан ўз ичига боғловчи олиши ва қўшма отлардан кўра кўпроқ синтактик сўз бирикмаларига ўхшаб кетиши билан фарқ қилади. Масалан: *bubble-and-squeak, whisky-and-soda*. Булардан баъзилари сифат каби қўлланилади: *milk-and-water, pepper-and-salt*.

А.И.Смирницкий⁸⁷ бундай сўзларни «ички синтаксис» ёрдамида ҳосил қилинган сўзлар деб атайди. Бундай қўшма бирликларнинг янги маънолари аддитив белгини вужудга келтиради ёки маъноларнинг ўзаро таъсири натижасида янги бутун бир сўз юзага келади: таққосланг: *pepper-and-salt, hole-and-corner, hook-and-ladder, black-and-white judgement, the ins-and-outs, a cock-and-bull story, free-and-easy*.

1. Иккинчи компонентнинг маъноси биринчи компонентнинг маъносини кучайтириши мумкин: *This meeting was one-and-only*.

Фразали экзоцентрик қўшма сўзлар турли-туман сўзларни ўз ичига олади. Масалан: *ўсимлик номлари: love-in-a-mist (нигелла, қўзиқориннинг бир тури), love-lies-bleeding (щипица), forget-me-not(бўтакўз), jack-in-the-pulpit (аризема)*.

П.В.Царевнинг⁸⁸ таъкидлашича, одатдаги қўшма сўзлардан, яъни икки ёки ундан ортиқ ўзаклардан ҳосил бўлган сўзлардан ташқари ҳозирги замон инглиз тилида таркиби жиҳатидан дарак, сўроқ ва буйруқ гапга ўхшайдиган, лекин қўшма сўз сифатида ифодаланадиган тузилмалар кенг қўлланилади. Бўлар қўшма сўз ва гап чегарасида турган сўз фразалардир. Масалан: *I-will-not-be-good determination; bring-*

⁸⁷ Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Московский Государственный Университет, 1998. – С.136.

⁸⁸ Царев П.В. Сложные слова в английском языке. – М.: Изд. МГУ, 1980. – С. 86.

your-own-bottle parties; John-go-to-bed-at-noon; the what's-he-getting-of-it attitude (what's he getting out of it?) – attitude сўзига аниқловчи сифатида ифодаланган сўроқ гап бўлиб, бу берилган контекстда қўшма сўз сифатида ишлатилаёпти. Бу каби сўзлар нутқий парчалардан ҳосил қилинган бўлиб, нутқ учун ҳарактерли бўлган синтагматик белгилар: артикл, предлог ва равишларнинг кўп белги хусусиятларини ўз таркибида сақлаб қолади.

§ 2.3. Инглиз ва ўзбек тили қўшма отларининг функционал-семантик хусусияти ва уларни ҳарактерловчи контекстуал омиллар

Сўз қўшишнинг семантик жиҳатларини ўрганиш ва таърифлаш деганда биз аввало қўшма сўзларни ўрганиш ва таърифлашни назарда тутамиз. Қўшма сўзларнинг ясалиши ва таркиби улардан англашилаётган маъно муаммолари билан, яъни қўшма сўзларнинг маънолари қисмлари маъносига тенг келиш-келмаслиги билан бевосита боғлиқ бўлади.

Сўз ясалиши тараққиёти мустақил илмий изланишларда аниқ бир тушунча, категорияларни илгари суради. Улар ичида энг муҳимларидан бири сўз ясалиши маъноларидир. О.Д.Мешковнинг фикрича бу категорияни вужудга келишидаги мантиқни қуйидагича тушуниш мумкин: «лексика бор экан лексик маъно бор, грамматика бор экан – грамматик маъно бор, сўз ясалиши бор экан – сўз ясалиши маъноси бўлиши шарт»⁸⁹.

Бизга маълумки, сўз ясалиши маъноси ҳозирги кунга қадар ҳал қилинмаган муаммолардан биридир. Сўз қўшишда «сўз ясалиши маъноси» тушунчасининг кенгайиши ҳақида гапиришдан аввал, қўшма сўз бўйича иш олиб борган тадқиқотчиларнинг ҳар доим қўшма сўзни тузилишидаги маъно (нафақат соф лексик) факторлари билангина қизиқишганини таъкидлаб ўтиш лозим. Лекин бу факторлар «сўз ясалиши маъноси» ни ифодаламайди.

«Сўз ясалиши маъноси» тушунчасининг келиб чиқиши билан боғлиқ ҳолда айтилишича, бундай факторлар барча турдаги ясама

⁸⁹Мешков О.Д. О композитном значении (на материале английских сложных слов N+N) // Слово в грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984. – С.124.

сўзларда, шу жумладан, композита (қўшма сўз) ларда ҳам албатта бўлиши шарт⁹⁰.

Бу ерда қўшма сўзлардаги сўз ясалиши маъносининг моҳияти қўшма сўз назариясида ишлаб чиқилган «қўшма сўз компонентлари ўртасидаги муносабат» тушунчасига олиб келади. Ўз-ўзидан маълумки, «қўшма сўз компонентлари ўртасидаги муносабат» муаммоси асосан суффиксли тузилишларда ишлаб чиқилган «сўз ясалиши маъноси» ни ўрганишда келгуси илмий изланишлардаги заруриятни инкор этмайди.

О.Д. Мешков бу ҳақда «композиталар маъноси» тушунчасини киритишни таклиф қилади: «Бу муаммонинг ечимини топишда биз қўшма сўзларга сўз ясовчи маъно берадиган композиталарга нисбатан «композит маъно» тушунчасини киритишни таклиф этамиз. Бундай тушунчанинг киритилиши сўз ясалишидаги аффиксли ясама сўзлар ва композиталардаги фарқларни аниқлашга имкон беради»⁹¹.

Қўшма отнинг компонентлари орасида турли семантик муносабатлар мавжуд. Кўп ҳолатларда қўшма отларнинг ясалиши ушбу сўзнинг сўз бирикмасидан фарқига боғлиқ бўлади. Тадқиқотчилар бундай алоқалар ҳақида шундай фикр юритадилар: Р.Квиркнинг фикрига кўра қўшма отларни семантик жиҳатдан одатий синтактик конструкциялардан келиб чиққан деб ҳисоблаш мумкин. Шундай экан бундай қўшма сўзлар қисмлари билан қиёслаш мумкин бўлган маънога эга, лекин ушбу қисмларнинг ўзидан маъно чиқариб бўлмайди. Масалан: а darkroom (a room used for photographic processing) бу шунчаки «қоронғи хона» эмас, шу билан бирга қоронғи хоналарнинг ҳаммаси ҳам фотолаборатория эмас⁹².

Худди шундай мисолларни И.В.Арнольдда⁹³ ҳам учратишимиз мумкин: а schoolroom – мактабдаги хона эмас, дарс учун хона. Бундай хоналар нафақат мактабда, балки уйларда ҳам бўлиши мумкин.

Қўшма сўзларнинг қизиқарли жиҳатларидан бири бу қўшма сўзларни ҳосил қилаётган сўзларнинг билдирадиган маъноларидир.

⁹⁰Пупченко Б.В., Коржеева Н.П. К вопросу о словообразовательных значениях сложных слов в английском языке. – Пятигорск, 1976. – С. 56.

⁹¹Мешков О.Д. Композитном значении (На материале английских сложных слов N+N) // Слово в грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984. – С.125.

⁹²Quirk R. et al. A Grammar of Contemporary English. London., 1973, – P 1020.

⁹³Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е, перераб. М.: Флинта; Наука, 2012. – С. 173.

Қўшма сўзларнинг маънолари ҳар доим ҳам унинг қисмларининг маъноларига тенг келмайдими. Масалан: *Redcoat* бу ҳамма киядиган *red coat* (қизил пальто) эмас. *She has a Redcoat in her closet* ва *She has a red coat in her closet* гаплари ўртасида катта фарқ бор.

Юқорида айтилганидек бу икки гап икки хил маъно ифодалайди. Лекин *bedchamber*, *bedclothes*, *bedside* ва *bedtime* қўшма отларида *bed* сўзига ҳар доим асосий эътибор қаратилади. *A bedchamber is a room where there is a bed* (қроват бор хона), *bedclothes are linens and blankets for a bed* (қроват учун чойшаблар ва кўрпалар), *bedside doesn't refer to the physical side of a bed but the place next to it* (бевосита қроватнинг ўзига эмас, балки унинг ёнидаги жойга тегишли нарса), *bedtime is the time one goes to bed* (уйқуга кетиш вақти).

Агар қўшма отларнинг компонентлари ўртасидаги муносабатда ҳеч қандай маъно англашилмайди деб ҳисобласак, у ҳолда тўла маъноли лексик бирлик бўлган компонентларнинг ўзи ўзаро маъно муносабатларини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, композиталар маъноси асосан қўшма отларнинг «семантик схема»сини аниқлаб берадиган компонент ўртасидаги муносабатга асосланади (2.8-расмга қarang):

2.8-расм. Қўшма отларнинг семантик таҳлилининг тамойиллари

Қўшма отнинг маъноси – энг аввало у ёки бу предметнинг ҳақиқий англатаётган маъносини аниқлашга имкон беради. Қўшма

отларнинг маъновий таҳлили кўрсатиб ўтилган шартларни ойдинлаштиришдан иборат.

Қўшма отларнинг семантик таҳлили алоҳида мураккаб муаммоларни келтириб чиқаради. Уларни асосий элементларга қуйидаги тарзда бўлиш мумкин:

1. Қўшма отларнинг асосланганлиги (мотивированность)
2. Қўшма от компонентлари ўртасидаги муносабат
3. Қўшма от маъносининг турлари (таркибий-семантик ва лексик) ва уларнинг бир – бирига ўзаро таъсири
4. Қўшма отларнинг қўп маънолилиги
5. Қўшма отларнинг идиоматиклиги
6. Қўшма от омонимияси

Бу элементларнинг ҳаммаси қўшма отларнинг семантикасида асосий муаммоларни ҳосил қилади. Бу ҳамма элементлар ўзаро бири-бири билан боғланган бўлиб, уларни алоҳида ҳолда тасвирлаш алоҳида шартлиликка эга бўлади.

Қўшма от компонентлари отдан иборат бўлган ҳолатларда унинг маъноси муаммолари янада аниқроқ кўзга ташланади. Шунинг учун қўшма отларнинг маъно муаммоларини N+N ва N+A моделидаги қўшма отларда кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу қўшма отларнинг анчайин кенг тарқалган турларидан бўлиб, уларнинг от ва сифатга мансублиги икки турдаги сўз қўшишни таҳлил қилиш имкониятини беради.

Қўшма отларнинг «асосланганлиги» тушунчаси ҳақида. Қўшма отларнинг асосланганлиги деганда нимани тушуниш мумкин? Қўшма отларнинг маъновий таркибини аниқлаш учун энг муҳими аввало таркибий мотивировка (асос, далил) тушунчасига эга бўлиш, яъни қўшма от қисмлари ўртасида денотатив, лексик маъноларини юзага келтирадиган ўзаро таркибий-маъновий таъсир ҳосил бўлиши керак. Мадомики бундай ўзаро таъсир қўшма отнинг қисмлари маъносини, семантикасини олдиндан белгилаб қўяр экан, демак, таркибий-маъновий асос – қўшма отларнинг таркибий-семантик маъносидан бошқа нарса эмас. Бундай маънонинг лексик маънодан фарқи шундаки, унда бир пайтнинг ўзида шу фикрни ифодалаш учун

берилган денотатдан чалғитувчи схематик (соддалаштирилган) маъно бўлади.

Агар О.С.Ахманованинг «асосланган» тушунчасига берган таърифига таянадиган бўлсак, асосланган қўшма сўз – бу бевосита сўз бирикмаси билан мос келадиган, унинг мазмуни, яъни маъносини берадиган сўзлардир.

Бу тушунчани соддароқ қўринишда шундай ифодалаш мумкин: *home-made (made at home)* сўзи асосланган, *house-broken (trained to live in a house)* сўзи эса асосланмаган ҳисобланади, чунки унинг маъноси *broken+prep+house* сўз бирикмасини ифодаламайди. Бунинг учун эса қўшимча элементларни (to live) талаб қилади.

Умуман олганда, қўшма сўзларнинг асосланган/асосланмаганлик тушунчасини тўла қабул қилса бўлади. Лекин *home-made* каби сўзларда биринчи компонент десемантизация(маъносизланиш) ходисасига учраса, сўзнинг маъноси кўчма маънода бўлишига эътибор бериш керак бўлади: қиёсланг: *a special dish of this restaurant is home-made noodles*. Бу ерда лексик асос йўқолаяпти, яъни *home-made* энди *made at home* эмас, балки «овқат тури» ни ифодалаяпти.

Инглиз тилида: Harry waited until he heard Mr. and Mrs. Wesley's *bedroom* door close, then headed back upstairs with the bottle. (J.K. Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, 43)

Келтирилган мисолни юқоридаги қоидага асосан таҳлил қиладиган бўлсак, *bedroom* сўзини *room at home* тарзида қабул қилсак бўлади.

Ўзбек тилида: Ойим ҳамон *касалхона*да ишлар, мен бўлсам ҳамон Нўғайқўрғондаги мактабга қатнар эдим. (Ў Ҳошимов. Икки эшик ораси , 673). Бу мисолни эса касал учун хона тарзида ифодалаш мумкин.

Қўшма отлар омонимияси

Қўшма сўзнинг семантик тузилишига қўшимча, аммо жуда муҳим жиҳати бу композицион омонимиядир. Қўшма сўзлар – композицион омонимия натижасида ҳосил бўлган омонимлар таҳлили билан ёритилади. Композит омонимия натижасида уларнинг қисмларининг ўзаро таъсирида пайдо бўлган маъносидаги фарқ билан боғлиқ жуфтликлар пайдо бўлади. Композит омонимиялар инглиз тилида айниқса кенг тарқалган бўлиб, бу камида учта сабаб билан изоҳланади:

1. Умуман тилнинг сўз қўшишга мойиллиги 2. Катта миқдордаги омонимик ўзакли – ясама бўлмаган сўзлар 3. Ушбу тилдаги қўшма сўзларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги муносабатларнинг катта эркинлиги.

Ушбу ҳолат инглиз тилидаги композицион омонимия муаммосини ўрганишни жуда қизиқарли ва самарали қилади.

Мисоллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз:

Инглиз тилида: *Playhouse* = 1) *a theater for live dramatic productions*; 2) *a small house for children to play*; 3) *a child's toy house or doll house*

Bedroom = 1) *a room used to contain a bed, a sleeping apartment*, 2) *room in bed, room for beds*

Ўзбек тилида: **Қоракўз** – 1) исм, 2) балиқ, 3) қишлоқ; **Бўтакўз** -1) гул, 2) қиз исми, 3) шаҳло кўз.

Инглиз тилида қўшма от компонентлари орасидаги муносабат

Икки ёки ундан ортиқ компонентларнинг бирикишидан ҳосил бўлган қўшма отлар (*нейтрал тур*): *boatlift, page-turner, airgate, airbag*. Бу турдаги қўшма от ясалиши инглиз тилида кенг тарқалган ва маҳсулдор ҳисобланади.

Компонентлари *-o-*, *-i-* унлилари ёки *-s-* ундошли боғловчи элементлар билан ифодаланган қўшма отлар (*морфологик тур*): *brides-mate, tragicomic*. Бундай қўшма сўз ясаш замонавий инглиз тилида кам учрайди: *handicraft, handiwork, tradesman, crowsfeet, Anglo-Saxon*.

Учинчи турдаги қўшма отлар боғловчи асосни сақлаб қолган сўзлардир: *bread-and-butter, hook-and-ladder, man-of-war, mother-in-law, up-to-date, good-for-nothing, a cock-and-bull story (афсона)*. Қўшма сўзларнинг бу тури ситнактик қўшма сўзлар дейилади.

Таққослаш (*blackhead, wiregrass*), материал (*tinware, network*), мақсад (*gunpowder*), ўрин, жой (*waterhouse*), пайт (*moon-flower*) каби муносабатлар

Қўшма отларнинг ташқи белгиларидан ташқари функционал, темпорал, локатив каби ички белги хусусиятлари ҳам мавжуд. Масалан: *night-owl*; «ночная сова»; *тунги бойқуш* (темпорал белги, яъни вақт билан боғлиқ белги), *mountain-ash*; «бот. рябина» (локатив белги),

smoothing-trowel; «стр. терка» (функционал белги), *dead-nettle*; «бот. глухал крапива» (ички белги).

Ўзбек тилида қўшма от компонентлари орасидаги муносабат

Ўзбек тилида қўшма отлар компонентлари орасидаги муносабат куйидагича ифодаланади:

Қўшма сўзлар қисмлари орасидаги маъно муносабати ҳар хил. Улар ўхшатиш, қиёслаш (карнайгул, откулок, туякуш, шерюрак, қўйкўз), хослик, бирор нарсага *мўлжалланганлик* (гултувак, молқўра, оловкурак, тоққайчи, қийматахта), бирор ўрин-жойга мансублик (сувилон, тоғолча, чўлялтиз, қўқонарава), бирор белгига нисбат бериш (аччиқтош, олақарга, шўрданақ, қизилиштон, Қизилтепа), миқдорга муносабат (беишбармоқ, мингоёқ, қирқоғайни, Беишариқ) ва б. маъноларни англатади.

Қўшма сўзлар от, сифат, равиш ва қисман феъл туркумида тарқалган. Уларнинг компонентлари бир сўз туркумига ёки турли сўз туркумларига мансуб бўлиши мумкин. Масалан, қўшма отлар от+от (белкурак), сифат+от (оққуш), сон+от (Олтиарик), феъл+от (Очилдастурхон), от+феъл (бўйўсар), феъл+феъл (Сотиб-олди, ишлаб чиқариш) каби қолипларда бўлади. Бошқа сўз туркумларига оид қўшма сўзлар ҳам ўзига хос қолиплар асосида ясалади.

Қўшма от компонентлари ўртасидаги семантик муносабатнинг турлари. Қўшма от компонентлари ўртасидаги муносабат муаммоси тилшуносларни, айниқса сўз қўшиши бўйича иш олиб борган мутахассисларни ҳар доим қизиқтириб келган.

Лингвистик адабиётларда қўшма отларнинг компонентлари орасидаги муносабатлар ҳақида кўплаб баҳс, мунозаралар бор. Қўшма отларнинг компонентлари орасидаги алоқалар ҳар хил яъни маъновий, мантикий (логик), семантик, таркибий-семантик ва бошқа шу каби номларда берилиши бу масаланинг моҳияти анча мураккаблигини кўрсатади. Улар адабиётларда турли хил номларда берилишига қарамасдан битта нарсани назарда тутлади.

Чех тадқиқотчиларидан бири⁹⁴ ҳам қўшма сўзлардаги маъновий муносабатлар ҳақида гапириб ўтади, лекин «маъновий» тушунчасида у

⁹⁴ Травничек Ф.Р. Грамматика чешского литературного языка. – М., 1950. – С.273.

бутунлай бошқа мазмунни беради. У бу муносабатларни боғловчили, аниқловчили, тўлдирувчили, холли, объектли деб номлайди.

Бошқа бир тадқиқотчилар эса қўшма от компонентлари орасидаги мантикий (логик) муносабатга эътибор қаратадилар. Нике Бергстен логик ва семасиологик муносабатларни фарқлайди, лекин, афсуски, айнан шу номлаш орқали нимани назарда тутганлигини изоҳлаб бермаган. Бундай муносабатларга мисол тариқасида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: *oak-tree* сўзида логик муносабат, *spirit lamp* сўзида эса семасиологик муносабат кузатилади. Биринчи ҳолатда оддий мантикий алоқа бор: *a tree which is an oak*, иккинчи ҳолатда эса махсус тушунтириш, изоҳ талаб қилинади.

N+N типидagi қўшма сўзларни таҳлил қилишда О.Есперсен шундай дейди: «The possible logical relations between the two parts are manifold»⁹⁵.

У логик муносабат орқали биринчи компонент иккинчисига қандай муносабатда бўлишини, яъни субъект, объект, ўрин, инструментни назарда тутди.

Н.Н.Амосова ҳам қўшма сўз компонентлари ўртасидаги мантикий муносабат ҳақида фикр юритади: «...Қўшма сўз компонентлари орасидаги муносабатларни очишга ҳаракат қилар эканмиз, улар орасида бўлиши мумкин бўлмаган синтактик муносабатлар ҳақида гапирмаймиз, чунки қўшма сўз ўз моҳияти билан сўзларнинг грамматик бирикмасидан яъни сўз бирикмаси ва мантикий муносабатларидан фарқ қилади»⁹⁶.

Яна бундан ташқари Н.Н.Амосова «қўшма сўзларнинг ички таркибий-мантикий (структурно-логическое) алоқаси» ҳақида ҳам гапириб ўтади.

Учинчи гуруҳ тилшунослар эса қўшма сўз қисмлари орасидаги семантик алоқаларни кўрсатиб ўтадилар.

Қўшма сўзларнинг компонентлари орасидаги бундай муносабатлар ҳақида И.В.Арнольд шундай ёзади: Инглиз тилида қўшма сўзларнинг элементлари орасидаги ўзаро семантик алоқалар турли хил бўлиши мумкин... элементлардан бири иккинчисида ифодаланаётган

⁹⁵ Jespersen O. A Modern English Grammar. – Part VI. Copenhagen, 2013. – P.161.

⁹⁶Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. – М.: Изд. стереотип., 2015. – С. 77-78.

материал, ранг, касб-хунар, ўрин-жой, вақт, вазифа ва шу каби турли маъноларни аниқлаши мумкин⁹⁷.

Нихоят, тўртинчи гуруҳ тилшунослар қўшма сўз компонентлари орасидаги синтактик муносабатга асосланадилар.

Синтактик муносабатлар бир қанча қўшма сўз бўйича иш олиб борган тадқиқотчилар томонидан ўрганиб чиқилган. Кўп ҳолларда қўшма сўз элементлари орасида шундай синтактик муносабатлар учрайдики, улар худди гапдаги алоҳида сўзларга ўхшайди.

Тилшуносликда қўшма сўз компонентлари ўртасидаги муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларини бирлаштирган ҳолда қуйидагича номлашга уринишлар мавжуд : «синтактик-маъновий алоқа»⁹⁸.

Шу билан бирга юқорида айтилган турли ҳилдаги қўшма сўз компонентлари ўртасидаги алоқаларнинг изоҳлашлари бўлмаганда эди, улар қисмлар ўртасидаги муносабатлар таҳлилидан иборат умумий муносабатлар асосида бирикиб, қўшма сўз таркибига кирган ўзакларда лексик ўзгаришлар содир бўлган ва уни сўз бирикмасидан фарқлаб, бутунича қўшма сўзларнинг маъновий таркибини ҳосил қилган бўлар эди.

Бундай муносабатда эса «компонентлар ўртасидаги алоқа» тушунчаси бутунлай бошқача маъно касб этади, яъни айнан қўшма сўз қисмларининг ўзаро лексик-семантик муносабати туфайлигина, унинг лексик маъноси параллел сўз бирикмаларидан фарқланади.

Қўшма сўз компонентлари ўртасидаги муносабатларни аналогик тасвирлашни маълум даражада Б.М.Яцимирскийда учратишимиз мумкин. У бу муносабатларни маъновий муносабат деб номлаган ҳолда, у орқали қўшма сўзларда ҳосил қилинган ва сўз бирикмасидан фарқловчи қўшимча маънони назарда тутди. У шундай ёзади: «... қўшма сўз компонентлари ўртасидаги маъновий муносабат кўпинча аналогик сўз бирикмаларидаги сўзлар ўртасидаги муносабат билан тенг эмас. Травосеяние – бу ҳар қандай ўтни эмас, балки озуқа бўладиганини

⁹⁷Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е, перераб. М.: Флинта; Наука, 2012. – С. 157.

⁹⁸Туробов А. Қўшма сўз компонентлари хусусида. // Хорижий филология. №4. – Самарқанд, 2016. – Б. 55-57.

экиш. Сўз яшаш – бу шунчаки «сўзларни яшаш» эмас, балки «тилда ясама сўзларни ҳосил қилиш»дир»⁹⁹.

Албатта қўшма сўзларда у ёки бу турдаги муносабатлар мавжуд бўлади: қўшма сўзнинг структурал-семантик маъносини ифодаладиган сўз ичидаги боғланган синтагматик муносабат ва қўшма сўзнинг лексик маъносини очиб берадиган ўзаро лексик муносабат. Лекин у ёки бунисини қўшма сўз компонентлари ўртасидаги муносабатни ифодалайди деб бир хил аташ мумкин эмас.

Бу икки хил турдаги муносабатни бир хил «қўшма сўз компонентлари ўртасидаги муносабат» термини билан аташ қўшма сўзларнинг маъноларини таҳлил қилишда ноаниқликларни юзага келтиради. Р. Лизнинг *gas chamber* сўзи орасидаги муносабатларни таҳлил қилишича, бу сўз «ички ёниш двигателининг газ камераси» маъносида *gas* ва *chamber* орасидаги битта муносабатни таърифлайди. Яна бир «ўлим лагерларида одамларни ёқиш учун газ камераси» маъносида эса бу компонентлар орасидаги бошқа муносабатларни таърифлайди.

Бу нотўғри: ҳар иккала ҳолатда ҳам структурал-семантик муносабат бир хил. Ҳар иккала ҳолатда ҳам иккинчи компонент биринчи компонентда ифодаланган предметнинг жойлашган ўрнини кўрсатаёпти.

Бу маънода *gas chamber* сўзи худди *money bag* сўзи билан бир қаторда туради. Камерадаги газ ҳақидаги савол структурал-семантик рамкадан чиқиб кетади ва тўлалигича сўзнинг лексик маъноси билан боғлиқ бўлади.

Муаммо шундаки, *gas chamber* сўзининг иккинчи маъноси биринчидан келиб чиққанми ёки биз ҳар хил омонимли сўзлар билан ишляпмизми? Бу саволлар қўшма сўз компонентлари орасидаги муносабат муаммоларига дахлдор эмас.

Қўшма отларнинг кўп маънолилиги ва идиоматиклиги. Ушбу бўлимда қўшма отларнинг кўп маънолилиги ва идиоматиклиги билан бир қаторда уларнинг таркибий жиҳатдан асосланган/асосланмаганлиги билан алоқаси ҳам кўриб чиқилади. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Қўшма отларнинг кўп маънолилиги

⁹⁹Яцимирский Б.М. Развитие способов словосложения в русском языке советской эпохи. – Уч. Зап.Ивановского пед. ин-та, том VI, Филол. науки. 1954. – С.21.

тараққиёти давомида кўчма маъноси чуқур лексик тушунчаларда идиоматик бўлиб қолади.

Кўшма отларнинг идиоматик таҳлилида азалий ва ўзлашган идиоматикликни фарқлаш керак бўлади.

Азалий идиоматик кўшма отлар – бу сўз ҳосил қилинган вақтдан бошлаб идиоматик бўлиб, ҳеч қачон ноидиоматик маънода қўлланилмайди. Масалан: *gate-crasher* сўзи фақатгина «чақирилмаган меҳмон», «чинтасиз томошабин», «қуён» маъноларини англатади. «Дарвоза синдирувчи одам» маъносида умуман қўлланилмайди.

Агар шундай шахсни тасвирлашга эҳтиёж туғилса ва хатто танлов ҳам айнан *gate-crasher* га тушсада, идиоматик кўшма от бўлган *gate-crasher* га алоқаси йўқ бўлган бошқа омоним сўз ишлатилади.

Шу билан бирга тилда кўшма отларнинг маънолари идиоматикликдан ноидиоматикликка айланиши эҳтимолдан узоқлигига ҳам эътибор бериш керак.

Бу ерда яна **lipstick** (лаб бўёғи) типдаги ҳолатлар ҳақида ҳам гапириш мумкин. Предмет қандайдир белги-хусусиятлар ёрдамида ифодалангандагина бу ҳақда гапириш мумкин. Бу сўз ўз маъносида «лаб таёқчаси» тарзида қўлланмайди. Бу каби сўзларнинг кўчма маъноси ҳақида ҳам умуман гапириш мумкин эмас.

Night car типдаги сўзлар юқоридаги ҳолатдан тубдан фарқ қилади. Биринчи маъноси *тунги қалтоқ* кейингиси *кечқурун ичиладиган бир пиёла чой* ва *шу куннинг охирги учрашуви (спорт)*.

Бу ўзлашган идиоматик кўшма отларга аниқ мисолдир. Лекин сўз ясалиш жараёнига бу идиоматикликнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Бир предметдан иккинчи предметга мазмунни кўчириш нафақат кўшма балки содда ва ясама сўз мазмунида ҳам содир бўлиши мумкин. Шу тарзда сўзда кўшимча мазмун пайдо бўлади ва кўп маънолилиқ ривожланиб боради.

Дарҳақиқат кўп маънолилиқ ва ўзлашган идиоматик кўшма сўз ясалиш таҳлилида эмас, балки лексик ҳудуд (сфера)да жойлашган. Чунки ўзлашган идиоматик кўшма сўзларнинг маъносининг ўзгариши ҳақиқий кўшма сўзларнинг таркиби билан умуман боғлиқ эмас. Маънонинг ўзгариши эса кўшма сўз тайёр лексик birlik шаклида келганда содир бўлади. Бу ўзгаришлар асосан асл маънодан кўчма

маънога лексик бирликларнинг кўп маънолилигини ривожлантирадиган қонуниятларга бўйсунди.

Шундай қилиб, *night car* тўғри маънода *тунги қалпоқ* кўчма маънода эса *кечқурун ичиладиган бир пиёла чой* ва яна бир маъноси *спорт* мусобақасининг якуни.

Бу каби кўп маънолилиكنинг ривожланиш мантиғи деярли аниқ: ўзида бироз нарсани тугашини, якунини, охирги ҳаракатини ва ҳоказони мазмунини олиб борадиган сўзни маъноли таркибий қисми ишлатилади.

Кўшма отларнинг маъно ўзгариш жараёни сўз ясалиш моҳияти эмас, балки лексик асосдан қатъий назар, кўшма отлардаги кўп маънолилиكنинг ривожланиши сўз кўшиш таҳлилида ҳам алоҳида қизиқиш уйғотади.

Кўшма отларнинг яхлитлигининг ўзи кўп маънолилиكنинг тараққиётида имконият ҳосил қилувчи фактор бўлиб хизмат қилади. Бу айниқса шундай параллел сўз бирикмаларидан фарқ қилувчи компонентлари изчил бўлган асинтактик кўшма отлар мисолида аниқ кўринади.

Шундай қилиб *made by a tailor* сўз бирикмаси кўп маъноли бўлмайди. *Tailor-made* кўшма сўзи эса кўчма маънода – *озода, аниқ ҳисобланган, аниқ бир мақсадга мўлжалланган* маъноларини беради. Масалан: *tailor-made education*.

Яхлитликнинг бундай роли кўшимча маънонинг ривожланишида асосий кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. (*moss-grown, iron-clad*).

Инглиз ва ўзбек тилларидаги кўшма отлар гапда бажарадиган вазифалари жиҳатидан бадиий адабиётлардан мисоллар орқали таҳлилга тортилди ва икки тил орасидаги фарқлар аниқланди. (1 ва 2 иловаларга қаранг).

Инглиз тилидаги кўшма отлар гапда эга, тўлдирувчи, хол вазифаларида ўзбек тилида эса эга, тўлдирувчи, аниқловчи, хол вазифаларида кўп қўлланилиши аниқланди.

Инглиз тилида кўшма отларнинг гапдаги бажарган вазифалари:

J.K. Rowling. *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*

The bedroom door had opened of its own accord. (subject) (232).

Then she opened her enormous handbag and said, «I've made you all sandwiches (object) (46)

Harry had crept downstairs, picked the lock on the cupboard under the stairs, grabbed some of his books, and hidden them in his bedroom. (adv. mod. of place, adv.mod.of place, adv.mod.of place) (2).

He went back upstairs to his bedroom (adv.mod.of place, adv.mod.of place) (13)

Ўзбек тилида қўшма отларнинг гаптаги бажарган вазифалари

Ў.Хошимов.Икки эшик ораси

Офтоб нурида яшнаб ётган гулзорда атиргулларнинг ўткир ҳиди анқийди. (аниқловчи) (618).

Йигит ҳайкали ҳам гулларга кўмилиб кетган, атиргуллар, лолалар, чучмомалар ранго-ранг товланарди. (эга) (622).

Қарасам Комил бува Ориф оқсоқолни ёнбошига кириб, тахта супачага олиб чиқяпти. (тўлдирувчи) (619).

Оқсоқолнинг юзи ёришиди (аниқловчи) (714).

Оқсоқол бир нуқтадан кўз узмай ўтирар эди.(эга) (716).

Қўшма отларнинг қўшимча маъносининг ривожланиши бу каби сўз қўшиш жараёнига ҳеч қандай алоқаси йўқлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Қўшма отлардаги қўшимча маънонинг ривожланиши бу каби ҳолатларда ҳақиқий лексик-семантик жараён ҳисобланади. Қўшма отларнинг асл таркибига эса ҳеч қандай таъсир қилмайди.

Шундай қилиб, қўшма отларнинг мазмуни ҳар ҳил элементларнинг тўплами ҳисобланади.

Қўшма отларнинг мазмуни сўз бирикмаси мазмунининг бири-бирига бўлган муносабатларининг характериға боғлиқ.

Ш БОБ. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚЎШМА ОТЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ-ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

§3.1. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг прагмалингвистик жиҳатлари

Жаҳон тилшунослигида тилни бир қолипга солиб, уни фақат назарий тушунча сифатида ўрганиш босқичидан амалий тилшуносликка ўтиш даври XX асрнинг иккинчи ярмидаёқ бошланган. Мазкур босқичда тил тушунчаси айнан табиий тил сифатида сунъий тилдан фарқланди ва унинг ўзига хос хусусиятлари муайян матн контекстида қўлланиши ҳолатида чуқур таҳлил қилинди. Биламизки, нутқ жараёнида нафақат тил бирликлари, яъни сўз, сўз бирикмалари, қўшма сўз, турғун иборалар ва бошқа бирикмалар фаол мулоқотни вужудга келтиради, балки улар билан бирга мулоқот иштирокчилари – шахс омили, замон ва макон омили, нутқ ҳосил қилувчининг ҳаракатлари ва мимиқаси каби экстралингвистик омиллар ҳам бевосита нутқ жараёнига ўз таъсирини кўрсатади. Демак, тилнинг фақат семантик, грамматик ва синтактик ўзига хосликларини тадқиқ қилишнинг ўзи етарли эмас, деган хулосага келиш мумкин. Бунинг натижасида эса «прагматика» соҳаси ўз мақсад ва вазифаларига эга бўлган ҳолда лингвистикада ўз ўрнини топди. С.Левинсон таърифлаганидек: *«Прагматика лисоний структурада кўзга ташланувчи ҳамда тил ва контекст орасидаги грамматикалаштирилган (кодлаштирилган) ўзаро алоқадорликларни ўрганувчи соҳа, ... прагматика семантика назарияси ўз қамровига ола олмаган барча яширин маъно аспектларини ўрганувчи йўналишидир, ... у тилдан фойдаланувчиларнинг жумлалар ва гапларни контекст ҳосил қилиш учун мос келган ҳолда танлай билиш қобилиятларини таҳлил қилади»*¹⁰⁰.

Мазкур таърифлардан кўриниб турибдики, прагматика кенг қамровга эга бўлиб; ушбу соҳа дейксис, мулоқот экспликатураси ва имплекатураси, пропозиция, интенция, пресуппозиция, инференция, нутқий акт, дискурс каби тушунчалар таҳлилини ўз ичига олади.

«Прагматика» юнон тилидан *pragma* (прагма-иш, ҳаракат) сўзидан олинган бўлиб, аслида фалсафий тушунчадир. У Сократдан олдинги

¹⁰⁰ Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 9-24.

даврларда ҳам қўлланишда бўлган ва кейинчалик уни Ж.Локк, Э.Кант каби файласуфлар Аристотельдан ўзлаштирганлар. Шу тариқа фалсафада прагматизм оқими юзага келган. Бу оқимнинг асосий тараққиёт даври XIX-XX асрлардир. Айниқса, XX асрнинг 20-30-йилларида прагматизм ғоялари сезиларли тарзда тарғиб қилина бошлади. Америка ва Европада бу тарғиботнинг кенг ёйилишида Ч.Пирс, Р.Карнап, Ч.Моррис, Л.Витгенштейн кабиларнинг хизматларини алоҳида эътироф этмоқ керак.

Мазкур параграфда инглиз тилидаги қўшма отларнинг коммуникация жараёнида сўзловчи томонидан билдирилган муносабат турларига кўра баҳолашни, таҳлил этишни мақсад қилиб белгиладик. Бу эса ҳозирги пайтда кенг ривож топа бошлаган функционал грамматика ва лингвистик прагматиканинг ўзаро кесишув нуқтасида содир бўладиган лисоний ҳодисаларни ўрганишни тақозо қилади. Шуларни эътиборга олган ҳолда бу коммуникатив грамматика ва лингвистик прагматика атамаларининг ҳозирги замон тилшунослигида қандай маънода ишлатилиши, уларнинг ривожланишининг қисқа тарихи ва бу атамаларни мазкур диссертацион изланишда қайси маънода ишлатаётганимиз ҳақида сўз юритамиз.

Анъанавий тилшунослик лисоний бирликларнинг фақат шаклий томондан ўрганишга эътиборни қаратади.

Бундай қараш, айниқса, тилга семиотик нуқтаи назардан ёндашиш, белгини фақат шаклдан иборат деб ҳисоблаш натижасида яна ҳам кучайди. Тил сатҳларининг ҳар бири ёпиқ тизим сифатида таҳлилга тортилди. Бунинг натижасида лисоний бирликларнинг ўзи ифодаланаётган объектив борлиқ билан муносабати эътибордан четда қолди. Кейинчалик тилни бундай ўрганишнинг бир ёқлама эканлиги, шаклни маънодан узиб бўлмаслиги маълум бўлиб қолди. Натижада лисоний бирликларнинг маъно томонига эътибор кучайди.

Тилшуносликда мазмуний тадқиқотларнинг кучайиши натижасида шу нарса маълум бўлдики, лисоний бирликларнинг шакл ва мазмун томондан тавсифи ҳам тилни тўлиқ изоҳлашга имкон бермайди. Лисоний бирликлар контекст, нутқ вазияти билан боғлаб

ўрганилгандагина уларнинг маъносини тўғри тушунишга имконият яратилади¹⁰¹.

Бу эса лисоний бирликларнинг прагматик томонига қизиқишни кучайтиради. Ахборотни тўғри тушуниш учун сўзлашувчиларнинг тил ҳақидаги билимидан ташқари, тингловчининг олам, жумла қўлланаётган ижтимоий ҳолат, сўзлаш жараёнида сўзлашувчилар руҳияти ҳақидаги билими ва бошқа билимларини ҳам қўшиш керак бўлади.

Прагматикани белгилар ва ушбу лисоний белгиларни яратувчи, узатувчи ҳамда қабул қилувчи шахслар ўртасидаги муносабатларни ўрганувчи фан сифатида тадқиқ қилган немис файласуфи Г.Клауснинг илмий қарашлари Ч.Пирс ва Ч.Морриснинг ушбу соҳа хусусидаги фикрларини мантиқан давом эттиради¹⁰².

XXI аср тилшуносларидан Я.Мей ва Д.Кимнинг лингвопрагматика соҳаси, унинг предмети ва бошқа соҳалар билан ўзаро алоқадорлиги ҳақидаги фикрлари аҳамиятлидир. Хусусан, *«Лингвопрагматика (ёки прагматика) – тилшунослик ва семиотиканинг бир соҳаси бўлиб, у контекстнинг маънога таъсир қилиш ҳолатлари ва йўллари ўрганади. Прагматика ўз ичига нутқий акт назарияси, мулоқотга киришиш жараёни, суҳбатдаги ўзаро муносабат ва нутқ ҳолатидаги тил билан боғлиқ бошқа хусусиятларни қамраб олади. Мазкур соҳа тилшунослик ва семиотикадан ташқари фалсафа, социология ва антропология билан ҳам боғлиқдир»*¹⁰³

Олимнинг назариясига биноан жонли мулоқот ҳолатидаги шахсларнинг лисоний нутқига таъсир этувчи ҳар қандай омил айнан лингвопрагматика соҳаси томонидан чуқур таҳлил этилади ва у тилшуносликдан ташқари бошқа ижтимоий-гуманитар соҳалар билан ҳам бевосита боғлиқ бўлади. Я.Мей фикрининг мантикий давомини Д.Кимнинг ушбу фикрида кўриш мумкин: *«Айнан лингвопрагматика сўзловчининг ўз нутқида тил бирликларини танлашда иккиланиши муаммосини ҳал қилади ва контекстдаги ҳолат, жой, вақт ва бошқа омилларнинг маънога ўтказадиган таъсирини кўрсатиб беради»*¹⁰⁴.

¹⁰¹ Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985.– С. 333.

¹⁰² Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 59.

¹⁰³ Mey J.L. Pragmatics: An Introduction. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 2001. – P. 148

¹⁰⁴ Kim D. et al. The Role of an Interactive Book Reading Program in the Development of Second Language Pragmatic Competence // The Modern Language Journal. Vol. 86, № 3, 2002. – P. 328-332.

Ш.Сафаров прагматика соҳасини қуйидагича таърифлайди: *«прагматика тилшуносликнинг алоҳида соҳаси бўлиб, унинг тадқиқот доирасига мулоқот жараёнида лисоний бирликларни танлаб олиш, уларни қўллаш ҳамда ушбу қўлланишдаги бирликларнинг мулоқот иштирокчиларига таъсири масалалари ўрганилади. ... Лингвистик таҳлилнинг асосий гояси ҳам лисоннинг табиатини унинг амалий фаолиятда қўлланишига нисбатан ёки бошқача айтганда, бажараётган вазифаси доирасида аниқлашдир. Айнан вазифа (функция) тушунчаси лисон таҳлилига прагмалингвистик ёндашувнинг пойдеворидир...»*¹⁰⁵.

Олимнинг бу назарияси прагматиканинг лингвистикада эгаллаган ўрни ҳамда вазифасини аниқ ва равшан кўрсатиб берди.

Мазкур параграфда инглиз тилидаги кўшма сўзларнинг коммуникация жараёнида сўзловчи томонидан билдирилган муносабат турларига кўра баҳолашни, таҳлил этишни мақсад қилиб белгиладик. Бу эса ҳозирги пайтда кенг ривож топа бошлаган функционал грамматика ва лингвистик прагматиканинг ўзаро кесишув нуқтасида содир бўладиган лисоний ҳодисаларни ўрганишни тақозо қилади. Шуларни эътиборга олган ҳолда бу коммуникатив грамматика ва лингвистик прагматика атамаларининг ҳозирги замон тилшунослигида қандай маънода ишлатилиши, уларнинг ривожланишининг қисқа тарихи ва бу атамаларни мазкур диссертацион изланишда қайси маънода ишлатаётганимиз ҳақида сўз юритамиз. Шуни эслатиб ўтишимиз лозимки, бу томондан қўлланилаётган лингвистикани айрим тилшунослар, шу жумладан, О.С.Ахманова ва А.Идзелис томонидан қўлланиладиган «прагматик лингвистика ёки прагма-лингвистика» билан аралаштириб юбормаслик керак. Улар ўртасида фарқ катта ва прагмалингвистика ҳақида сўз юритиш бизнинг вазифамизга кирмайди¹⁰⁶.

Ана шундай амалий эҳтиёж натижасида семантика ва прагматика вужудга келди. Лисоний бирликларнинг бу уч томонисиз алоқа воситаси бўлган тил ўзининг тўлиқ талқинини топа олмайди. Англашиладики, синтактик бирликларнинг ҳам уч томони мавжуд:

1) Синтактика 2) Семантика 3) Прагматика

¹⁰⁵ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси., 2008. – Б. 78.

¹⁰⁶ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. – Б.318..

Синтактика лисоний бирликларнинг шаклий муносабатларини, яъни лисоний белгилар ўртасидаги муносабатни ўрганади. Синтактика синтактик шакллар асосида иш кўради. Демак, синтактика анъанавий синтаксис гап бўлаклари номи билан ўрганиладиган гапнинг синтактик тизимига таянади. Синтактикага мувофиқ, ҳарқандай синтактик бирлик нутқий жараёнда турли вариантларда намоён бўлувчи умумлашган моҳият сифатида талқин қилинади.

Семиотика асосчиларидан бўлган Ч.Моррис семиотикани учга бўлади¹⁰⁷:

1. Семантика – белгининг борлиқдаги объект билан бўлган муносабати ҳақидаги таълимот;

2. Синтактика – белгининг бошқа бир белги билан бўлган муносабати ҳақидаги таълимот;

3. Прагматика – белгининг шу белгидан фойдаланувчи шахс, яъни сўзловчи билан муносабати ҳақидаги таълимот.

Бундан англашиладики, мазмуний синтаксис онгда акс этган объектив реаллик элементларини, яъни пропозициянинг синтактик қурилмалар орқалиқандай ифодаланганини ўрганади. Бошқача айтганда, мазмуний синтаксис қурилмаларнинг пропозиция томонини ўрганади¹⁰⁸.

Нутқ жараёнидаги икки томонлама алоқанинг тўғри қўйилганлиги ўша нутқда қўлланилаётган қўшма отнинг умумий маъноси ва контекстдаги ҳақиқий интенциясини ҳар икки томон ҳам тўғри тушунишига сабаб бўлади. Бу жараёнда адресант ҳам, адресат ҳам, энг аввало, қўшма отнинг умумий мазмунини билишлари лозим. Лекин унинг нутқ жараёнидаги асл тағмаъносини фақат контекстни билган ҳолда тушуниш мумкин. Масалан:

Оқсоқол сўзини «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да олти та маъносини учратишимиз мумкин. 1. Соч-соқоли оқарган кекса одам, мўйсафид 2. Илгариги даврда бир ёки бир нечта маҳалла ёки қишлоққа бошлиқ бўлган маҳаллий амалдор 3. Ҳозирги кунда: қишлоқ фуқаролар йиғинлари ва шаҳарлар маҳалла қўмиталари раиси 4. кўчма: Гуруҳ ёки синф бошлиғи 5. кўчма: Бирор соҳада кўп ишлаган, меҳнати синган

¹⁰⁷ Моррис Ч.У. Основы теории знаков. // Семиотика. М., 1983 г. – С. 37- 89.

¹⁰⁸ Столнейкер Р.С. Прагматика. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI, М., 1986. – С.420.

кекса киши, раҳбар 6. Кексаларга ёки ёши улуг кишиларга нисбатан ўз тенгқурлари томонидан ишлатиладиган мурожаат шакли¹⁰⁹.

Буни қуйидаги мулоқот матни мисолида кўриш мумкин:

– Бўлди, дўстим, бўлди!

– Оқсоқол рўпарасига туриб олиб ёқасига ёпишмоқчи бўлаётган пакана кишининг елкасига шапатилади.

– Ҳазилниям билмайсанми, нима бало, Дума! Маълим Нўзайқўрғонда мактаб очмоқчи. Катта мактаб. Ишонганимдан сеникига опкелдим-да, ўртоқ! (Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. Б.61.)

— Бугун кеч бўлди, — деди маҳалла оқсоқоли, — эрта пешинга чиқарамиз. Ҳар қалай, жон таслим қилганига анча кун бўлибди. Энди ушлаб турмай эртароқ жойига қўйганимиз маъқул.

— Хўп, деди боши қуйи эгилган Бобур, — маҳалла нима деса шу. (Нуриддин Исмоилов. Омонат ғор сири. Б. 121.)

Олд қаторда ўтирган синф оқсоқолимиз муаллимга бир нима деди. «Ёшлик»¹¹⁰.

Юқоридаги мисолларнинг прагматик таҳлилига тўхталадиган бўлсак, берилган учта матнда қўлланилган Оқсоқол қўшма оти бир-биридан тубдан фарқ қилади. Бу сўзнинг қайси маънода қўлланаётганини фақатгина контекстан ажратиб олишимиз мумкин. Биринчи контекстдаги оқсоқол луғатлардаги таърифга мос келади. Иккинчи ва учинчи матнларда қўлланган оқсоқол қўшма оти иккинчи матнда маҳалланинг раиси, раҳбари, бошқарувчиси прагматик маъноларини ифодаламакда. Учинчи матнда эса оқсоқол қўшма оти орқали синф етакчиси прагматик маъносини ифодалаяпти. Ушбу фикрлардан шуни англаш мумкинки, ҳар қандай қўшма отларнинг прагматик маъносини ифодалашда албатта матнга мурожаат этиш талаб этилади. Бир сўзнинг қўшма маъноларини топишда унинг лингвостилистик, лингвопрагматик жиҳатлари матн ёрдамида аниқланишини эсдан чиқармаслигимиз керак.

Демак, қўшма отларнинг нуткдаги вазифаси қуйидаги хусусиятларни ўзида акс эттиради: 1) қўшма отларнинг таг маъноси муайян бир контекстда аниқ юзага чиқади; 2) қўшма отлар турли нутк

¹⁰⁹ Бегматов Э., Мадвалиев А. Ўзбек тилининг имло луғати. – Т.: Академнашр, 2013. – Б 183.

¹¹⁰ Бегматов Э., Мадвалиев А. Кўрсатилган асар.

ҳолатларида турли прагматик вазифаларни бажаради, яъни турлича нутқий актлар, инференциялар (пресуппозициялар ва имплицатуралар), интенцияларни ифодалайди; 3) муайян бир қўшма от бир контекстнинг ўзида (одатда бадиий контекстларда) бир маротаба қўлланилиш ҳолатида ҳам бир нечта функцияларни (социологик, дидактик, лингвокультурологик, прагматик) ва бир нечта инференцияларни (полиинференционаллик) амалга ошириши мумкин. Демак, қўшма отлар тил таркибида қотиб қолган лингвистик бирлик бўлибгина қолмай, уларнинг ўзига хос хусусиятлари фақатгина маълум ҳолатга асосланган контекстда нутқ субъектларининг мулоқот жараёнида кўриниши сабабли уларнинг нутқдаги прагматик хусусиятлари талайгина. Қўшма отларнинг қандай ҳолатларда кимлар томонидан нима мақсадда қўлланилиши уларнинг контекстдаги «прагматик салоҳият»ини белгилаб беради.

Инсоннинг мулоқотга киришиш жараёни анчагина мураккабдир, чунки бунда нафақат нутқ иштирокчисининг сўз бойлиги, балки унинг дунёқараши, эгаллаган билим ва кўникмалари, ижтимоий ҳолати, мулоқот олиб борилаётган замон, макон ва вазият каби омилларнинг ҳам ўрни аҳамиятга эга.

Мулоқот бирон-бир мақсад - интенцияга эга бўлиши лозим. Сўзловчи ва тингловчи бевосита муайян бир мақсадга эришиш учунгина ўзаро мулоқотга киришади. Мулоқот иштирокчилари томонидан тез-тез қўлланиб турилувчи қўшма отлар ҳам мулоқотнинг мазмуний ва мундарижавий яхлитлигини ҳосил қилишда самарали иштирок этади ҳамда бу жараён натижасида мулоқот мазмунан таъсирчанлик ва эмоционал бўёқдорлик касб этади. Буни қуйидаги мулоқот матни мисолида кўриш мумкин:

I found out what a Rorschach is. It's the test I took before the operation - the one with the inkblots on the pieces of cardboard. The man who gave me the test was the same one. I was scared to death of those inkblots. (D. Keyes. Flowers for Algernon 10)

– Яхши...

– Дадам бир зум сукут сақлаб турди-да, қўшиб қўйди.

– Оқсоқолдан ҳам бир хабар олай деб кирсам, Абзидан хат кепти. Тойиржон ўқиб берди.

Ойим ҳеч нимани тушунмади шекилли, сўради.

– Ким?

– Абзи! – деди дадам қандайдир тантанавор оҳангда.

– Рашид абзи бор эди-ку! Қозондан хат ёзибди. Ҳаммага салом айтибди.

– Вой бечора! – Ойим шодон хитоб қилди. – Тирик эканми?

– Юрганмиш. Бутун Нўғайқўрғонга салом айтибди.

– Ўзиям топилмас одам эди-да! – деди ойим мамнун бўлиб.

– Ишқилиб соғ бўлсин...

– Вой бечора! – Ойим шодон хитоб қилди. – Тирик эканми?
(Ў.Хошимов, 581)

Ўзбек бадиий адабиётидан олинган юқоридаги парчани қуйидагича прагматик таҳлил қилиш мумкин: 1) ушбу контекст матннинг боши ҳам эмас, охири ҳам эмас, мулоқот қатнашчиларининг суҳбати ҳали тугамаган; мулоқот қатнашчилари яқиндан таниши бўлган катта ёшли ва ўрта ёшдаги аёл; 2) аёл асарда «қора амма» деб таърифланган аёл ва эркакшода Башорат 3) иккала аёл ҳам ўрта табақадан; 4) «Қора амма «да Башоратнинг эрини ҳол аҳволини билишга қизиқиш интенцияси мавжуд; 5) Башоратда ҳақиқий аҳволни яширишга уриниш интенцияси мавжуд; 6) Нўғайқўрғонлик одамлар Башоратнинг эрини «почча» деб чақиришга одатланишгани; 7) Қора амманинг ҳол-аҳвол сўрашидан сўнг Башоратнинг кўнгли кўтарилди; 8) Ушбу матнда гап Нўғайқўрғон ҳақида эмас, балки у ердаги одамлар ҳақида кетаяпти.

Ушбу мулоқот вазиятидаги қўшма от – *Нўғайқўрғон*. Мазкур мисолда Нўғайқўрғон жой номи бўлиб, ушбу вазиятда у адресантнинг яшаш жойини ифодалаб келмоқда, яъни Рашид Абзи аввал Нўғайқўрғонда яшаган ва кейин дом-дараксиз йўқ бўлиб кетганлиги борасидаги импликатура мавжудки, ушбу импликатуранинг таъсир босқичи, яъни перлокутив босқичи нутқ жараёнида жуда тез содир бўлган ва ижобий таъсирга эга бўлган. Бунга бир нечта сабаблар мавжуд: биринчидан, асл миллати ўзбек бўлмаган Рашид Абзи ўз жойини ташлаб ўзининг асл юртига кетиб қолади. Кейин унинг асарда яна пайдо бўлиши ўқувчиларнинг эътиборини жуда тез тортади;

иккинчидан, мазкур қўшма отнинг таркибидаги компонентлар ҳақиқий ўзбек топонимини ифодаловчи лингвокултуремадир.

Бундан ташқари компонентлар ўртасидаги муносабатни ўз мазмунида сақлаган ушбу қўшма от контекстдаги ўрин-жойга ишора қилаётгани сабабли, ушбу қўшма от контекстда дискурс дейксиси вазифасини бажармоқда.

Ҳар қандай қўшма сўзни оддий бир лингвистик операция, аниқроғи, трансформация ёрдамида гапга айлантириш мумкин. Масалан:

rain → water This water is from the rain. This water is the result of the rain.

Old-maid → This maid is old.

Backwoodsman → This man lives in the far backwoods.

Шунинг учун гапнинг айрим хусусиятлари ҳақида ҳам гапириб ўтишни лозим топдик. Гап тузилиши, бу гап орқали ифодаланаётган борлиқ парчаси тузилиши билан солиштирилади. Синтаксиснинг асосий бирлиги гап инсон онгида акс этган борлиқдаги айрим воқеани, борлиқ парчасини ифодалайди: *бола ўйнапти, олма гуллади*. Гап бўлаги эса борлиқнинг онгда акс этган алоҳида элементларининг шу вазиятда қандай вазифа бажараётганлигини кўрсатади: *талаба хонага кирди* (*талаба* – ҳаракат субъектини, *хонага* – ҳаракат ўрнини, *кирди* – ҳаракатни ифодалайди). Сўз бирикмаси эса онгда акс этган борлиқ элементларининг ўзаро муносабатини ифодалайди: *қизил гул, китобни ўқимоқ*.

Лисоний бирликларнинг, шу жумладан, қўшма отларнинг синтактика ва семантикаси бу бирликларнинг тўлиқ тавсифи учун камлик қилади.

Синтактика ва семантикага прагматика қўшилгандагина, тил бирликлари ўзининг ҳақиқий талқинини топади. Масалан: *ҳамма вақтини хушнуд ўтказмоқда* жумласи орқали муайян шахслар ва уларнинг муайян замон ва макондаги ҳолати пропозицияси ифодаланган. Лекин, жумла орқали пропозициянинг сўзлашувчиларга тушунарли бўлиши учун бўғин кифоя килмайди. Бунинг учун сўзлашувчилар вақтини хушнуд ўтказаётган маълум гуруҳлар ҳақида ва бу гуруҳларнинг ҳолати рўй бераётган маълум макон ва замон ҳақида

умумий билимга эга бўлишлари лозим бўлади. Чунки, дунёдаги барча одамлар вақтини хушнуд ўтказиши мумкин эмас. Демак, юқоридаги жумла аниқ шахслар, аниқ макон ва замон билан боғланган бўлиши керак. Жумла орқали ифодаланаётган пропозициянинг нутқ вазияти билан ана шундай муносабатини ўрганиш жумланинг прагматика томонини ташкил қилади¹¹¹.

Прагматикага семантика масалаларини ўрганиш кучайган бир пайтда эътибор берилиши бежиз эмас. Семантиканинг текшириш кўлами ғоят кенгайиб кетганлиги туфайли уни бир оз енгиллатишга, маънонинг контекст билан боғлиқ қисмидан халос қилишга тўғри келди. Натижада прагматика семантикадан ажралиб чиқди.

Нутқ вазияти билан контекст прагматик тадқиқотларнинг асосини ташкил қилади. Шунинг учун ҳам синтактик қурилма ифодалаган пропозициянинг сўзлашувчиларга тушунарли бўлиши учун нутқ вазияти ёки контекст зарур бўлган жойда прагматикага эҳтиёж ортади.

Бу қуйидаги ҳолларда рўй беради.

1. Жумла таркибида *сен, ҳатто, фақат, ҳозир* сингари дескриптив бўлмаган («ичи бўш») сўзлар иштирок этганда. Б.Расселнинг таъкидлашича, дескриптив сўзлар таҳлили семантика томонига, дескриптив бўлмаган сўзлар таҳлили эса прагматика томонига «тортади». Унинг кўрсатишича, кўк ёки *чироқ* сўзларини тўғри қўллаш учун энг муҳим нарса тилдан ташқаридаги объектни танлашда адашмаслик бўлса, *сен, ҳатто, фақат, ҳозир* сингари сўзларни тўғри қўллаш учун прагматик қуршов ҳақидаги маълумот ғоятда зарур бўлади.

2. Жумла кишилар ўртасидаги алоқа жараёнида вужудга келади. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бирида шахс ўз ифодасини топади. Чунки, «тил - борлиқнинг уйи» (М. Хайдеггер), унда инсониятнинг маънавий, руҳий олами акс этади.¹¹²

Жумла мазмунини сўзловчи билан узвий боғлаб турган сўзлар ҳам прагматиканинг тадқиқот объектидир. Бевосита модусни ифодаловчи киришлар, баҳо билдирувчи сўз ва воситалар синтаксиснинг прагматика томони орқали ўрганилади.

¹¹¹ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. – Б.318.

¹¹² Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI, М., 1985. – С.23.

3.Инсоннинг субъектив руҳиятини акс эттирувчи дискурс ҳам прагматиканинг ўрганиш доирасига киради.

Э. Бенвенистнинг фикрига кўра, сўзловчи ва тингловчини тақозо қилувчи ва сўзловчининг тингловчига таъсирқилиш мақсадини акс эттирувчи ҳар қандай жумла дискурс саналади¹¹³.

Жумланинг ифода мақсадига кўра турлари, объектив мазмун билан ифодаланган шакл ўртасидаги муносабат, шакл ва мазмун ўртасидаги тенгсизлик ҳолатининг нутқдаги таъсири каби масалалар ҳам прагматикага киради:

4. «Мен» ва «бошқалар» ўртасидаги муносабатни кўрсатувчи нутқий одат (этикет), ҳурмат ифодалаш усуллари ҳам прагматиканинг ўрганиш соҳаси саналади.

5. Прагматиканинг ўрганиш соҳаларидан энг муҳими тағбилим (пресуппозиция)дир. Масалан, «Аҳмад келди» жумласидан қандайдир шахснинг келганлиги бошқалар учун маълум бўлса ҳам, лекин Аҳмаднинг қандай шахслиги, қаердан қаерга ва нима мақсадда келганлиги ҳақидаги ахборот қоронғи бўлади. Сўзловчи ва тингловчининг олдиндан шундай маълумотга, умумий билим манбаига эга бўлиши бевосита ифодаланадиган ахборотнинг сўзловчилар учун тушунарли бўлишини таъминлайди.

Инглиз тилидаги қўшма сўзларнинг прагматик аспектлари таниқли тилшунос Д.У.Ашурованинг докторлик диссертациясида ҳам кенг ёритилган. Қўшма сўзларнинг инглиз тилидаги сўз яшаш воситаларининг бири сифатида таҳлил қилган тилшунос олима барча сўз ясовчи воситалар билан бир қаторда қўшма сўзларнинг стилистик ва прагматик аспектларининг батафсил тўлиқ таҳлилини беради.

Д.Ашурованинг диссертациясида ясама сўзларнинг, шу жумладан, қўшма сўзларни яратиш жараёнида содир бўладиган структуравий-семантик кўчишларнинг коммуникатив қиймати, қўшма сўзлар мотивациялашганлиги ва ички предикативликнинг мавжудлиги каби масалалар ҳам кенг ўрин олган¹¹⁴.

Асосчилари Ч.Моррис, Ч.С.Фирс, Дж.Р. Сёрл, Дж. Остин, З.Вейдлер, П.Грайс, Л.Минский, П.Ф.Стросон ва бошқалар бўлган лингвистик прагматика аниқ чегараларига эга эмас. Сўзловчи субъект,

¹¹³ Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт: М., 1988. – С.3.

¹¹⁴ Ашурова Д.У. Ўша манба. С.192.

адресат ва улар ўртасидаги мулоқот ҳамда нутқ ситуациясидаги муносабатлар муаммоларини ўз ичига олади. Лингвистик прагматика уч катта йўналишдаги масалаларни таҳлил этишни ўз вазифаси деб билади.

I. Нутқ субъектига алоқадор бўлган тушунчалар мажмуаси:

1. Нутқнинг очик ва яширин мақсадлари (Дж.Остиннинг атамасини қўллаганда «иллокутив кучлар»).

2. Сўзловчи нутқ хулқининг тактикаси ва типлари

3. Мулоқот юритиш қонун-қоидалари

4. Сўзловчининг бу мулоқотни амалга оширишда олдига қўйган ниятлари; (нутқнинг прагматик маъноси).

Нутқда актуаллашмаган прагматик пресуппозициялар.

Нутқда ифодаланган тушунчалар ҳақида сўзловчининг референцияси.

Сўзловчининг ўзи яратаётган, жўнатаётган нутқ маҳсулотига бўлган муносабати.

II. Нутқни қабул қилиб олувчига алоқадор бўлган тушунчалар:

1. Нутқ маҳсулотининг таҳлили.

2. Нутқ маҳсулотининг тингловчига кўрсатган муносабати.

3. Нутқ ситуациясида олинган стимулга кўрсатилган нутқий реакциянинг турлари.

III. Мулоқотнинг иштирокчилари ўртасидаги ўзаро муносабатлар нуқтаи назаридан қуйидаги масалалар ўрганилади:

1. Нутқий мулоқот турлари (диалог, суҳбат, тортишув, жанжал, айтишув ва ҳоказо)

2. Нутқнинг ижтимоий-ахлоқий томонлари (мулоқотнинг шакл ва услублари)

3. Мулоқот иштирокчилари ўртасидаги муносабатлар (илтимос, буйруқ ва ҳоказо)

Кўриниб турибдики, тадқиқотимиз объекти бўлмиш қўшма отлар табиатини очиб беришда юқоридаги аспектларнинг барчаси ҳам фойдали бўла олмайди, чунки лингвистик прагматикага объект бўлиб, тўлиқ, тугал фикрлар сўзловчи муносабати, кўп ҳолатларда таҳлил объекти қилиб олинади, чунки сўзловчини фикри алоҳида бир сўзга эмас, балки бутун бир нутқ маҳсулотига нисбатангина аён бўлиши мумкин. Сўзловчининг алоҳида олинган бир сўзга нисбатан бўлган муносабати кўринмаслиги ёки умуман нейтрал бўлиши мумкин.

Масалан, агар биз: *The house is on fire* деган гапни айтсак, ёки фақатгина биргина сўздан иборат бўлган «*Fire*» бир таркибли, эллиптик гапининг прагматик маъносини, яъни гапирувчини шу сўзга нисбатан муносабатини таҳлил қилсак, ҳар иккала ҳолда ҳам бир хил натижани кузатишимиз мумкин. Фақат иккинчи ҳолатдагина сўз гап шаклида бўлиб, нутқда муайян коммуникатив вазифани бажараётганлиги учунгина прагматик маънога эга бўлиши мумкин.

Шу нуқтаи назардан олганда, инглиз тилидаги қўшма сўзларнинг коммуникатив-прагматик томонларини биз фақатгина 5-муаммо бўлиб келаётган масала, яъни нутқда ифодаланган тушунчалар ҳақида сўзловчининг референцияси масаласи нуқтаи назаридангина кўриб чиқишимиз мумкин, холос.

Мураккаблашган таркибли қўшма сўзлар томонидан нутқ жараёнида ифодаланган тушунчалар ҳақида сўзловчининг референцияси нуқтаи назаридан биз қўшма сўзларни икки гуруҳга бўлишимиз мумкин:

1. Бирламчи референцияли қўшма сўзлар. Бу турдаги қўшма сўзлар одатда оддий асосланган ёки асосланмаган маънога эга бўлган қўшма сўзлардир. Масалан: *old-maid, cart-whip, cart-wright, case-book, cat-fish, cathead, chainwheel, bluebottle, blue-bell, bluebird, blueberry, afterstrain, backbite, backblow, backpack* ва бошқалар. Бу турдаги қўшма сўзлар бевосита тўғридан-тўғри ифодаланган референтларга эга. Аниқроғини айтсак, сўзловчи томонидан ташқи борлиқнинг оддий ёки мураккаб ситуациясини қўшма сўзлар ёрдамида бевосита номлайди.

2. Иккиламчи референцияли қўшма сўзлар. Масалан: *old-maidish, gentelmanly, ungentelmanly, wild-animal-house, door-knob-wiper, furnitureateria, hamburger, fishburger, beefburger, cheeseburger, jack-in-the-pulpit, devil-may-carp, man-of-war, brother-in-arms*.

Бу қўшма сўзлар томонидан англашилган маъно, тушунчанинг предмет акси ёки референти мураккаб ёки иккиламчи бўлади. Масалан: *old-maid* сўзининг биринчи маъноси яъни тўғри, бирламчи референцияси – «қариқиз» тушунчаси бўлса, унга қўшимча – *ish* қўшилганда бу аниқ предмет, референцияси мавхумлашади ва -*симон* каби референциал маъно пайдо бўлиб сўзнинг маъноси туманлашади. *Gentleman* – сўзининг ўзи қўшма сўз бўлиб, унинг референциал маъноси

«яхиши хулк, юриши-туриши, одоб нормаларини мукаммал эгаллаган шахс» бўлиб, бунини аниқ бир референт мисолида кўриш, сезиш ва баҳолаш мумкин. Агар бу сўзга – *lu* кўшимчаси қўшилса, бу кўшма сўзнинг маъноси ўзгариб «яхиши хулк, юриши-туриши, одоб нормаларини мукаммал эгаллагандек, (эгаллаганча, эгаллаганҳолда)» маъноси ҳосил бўлиб, референт маъноси мавҳумлашади.

Бу иккиламчи референция сўзловчи томонидан субъектив муносабатини билдириш, баҳолаш мақсадида ёки бўлмаса баҳоланаётган шахс юриш-туришига нисбатан ўз баҳосини бераётган бўлиши мумкин. Агар бу сўзга яна бир элемент қўшилса, *ungentelmanly* – сўзи ҳосил бўлади ва бу сўзнинг маъноси янада мавҳумлашиб дастлабки референциал маъно кўлами жуда кенгайиб хусусий ҳолатдан умумий ҳолатга кўчади. Мавҳумлашиш ўзининг охириги босқичига етиб борадики, ундан ортиғини сўзловчи нуктаи назаридан ифодалаб ва тингловчи томонидан қабул қилиб бўлмайди.

Wild-animal-house кўшма отида эса референция мураккаблиги бу сўзни ташкил этувчи элементлар ўз референциал маъноларини тўла сақлаганлиги оқибатида юзага келади. Бу нарса «ёввойи ҳайвонлар учун уй, бино» деб тушунилиши ёки бўлмаса «отар, қўтон» тарзида тушунилиши мумкин, аммо бунинг иложи йўқ, чунки «отар» ва «қўтон» сўзларининг референциал маъноси одатда «катта, тепаси очик, кўп миқдордаги уй ҳайвонлари сақланадиган, қўриқланадиган жой» деб тушунилади ва одатда ёввойи ҳайвонларни тепаси очик, девори нисбатан паст жойларда сақлаб бўлмайди. Бу кўшма сўздаги «*house*» сўзи бу сўзда «биносимон деворли, томи ёпилган» маъно борлигидан хабар беради.

Door-knob-wiper кўшма сўзи ҳам юқоридаги каби уч компонентдан иборат, учинчи компонент эса ясама сўз. Бу эса сўзда тўртта маъно компоненти борлигидан далолат беради. Таркибнинг мураккаблиги ўз навбатида референтнинг мураккаб бўлишига олиб келади, яъни «эшик кўнгироғи тугмачаси» кўз олдида келтириш мумкин, энди унга «*wiper*» элементи қўшилиши оқибатида сўз референциал маъносининг қай йўсинда бўлиши, яъни уни қай йўсинда тингловчи томонидан қабул қилиниши, тингловчининг лисоний ва ҳаётий тажрибасига боғлиқ.

Man-of-war қўшма сўзи таркиби жиҳатидан мураккаб бўлиб, ифодаланаётган референциал маъно ҳам идиоматик характерга эга. Чунки, «жангчи» маъноси бир томондан жангчи маъносига тўғри келса-да, лекин бу нарса тўлалигича мос келмайди.

Bubble-and-squeak қўшма сўзининг референциал маъноси мотивацияланмагандир. Бу сўзларнинг луғавий маъноларини оддий суммаси бўлмай бутунлай бошқа идиоматик йўл билан пайдо бўлган маънодир. Бу сўз «илитилган совуқ гўшт ва сабзавотлар қўшилган овқат» маъносини беради. Бу ерда қўшма сўзнинг иккиламчи референцияси аниқ кўриниб турибди.

But-and-ben қўшма сўзи ҳам мотивацияланмаган референциал маънога эга бўлган сўз бўлиб, у ифодалаётган маъно «икки хонали коттедж» қўшма сўзни ташкил этаётган сўзлар маъноларини йиғиндиси сифатида ҳосил бўлмайди. Бу ерда ҳам иккиламчи референция ҳодисаси кузатилади.

Chest-on-chest қўшма сўзида ҳам иккиламчи референция кузатилмоқда, яъни «комод» сўзининг маъноси, оддий қилиб устма-уст қўйилган яшиқлар деган сўз эмас.

Chuck-a-luck қўшма сўзидаги иккиламчи референция ифода этилаётган ситуацияни ифодалашда уни жараён сифатида билдиради – «учта ошиқ билан ўйналадиган қимор ўйини». Бу ерда жараён ва натижага эътибор қаратилаяпти.

Backwoodsman қўшма оти ҳам мураккаб таркибга эга бўлган сўз бўлиб, бу нарса бу сўз томонидан ифода этилаётган референциал маънонинг мураккаб бўлишини тақозо этади. Сўзнинг маъноси «чекка ўрмонларда яшайдиган одам», «овлоқ ўрмонлар яшовчиси» бўлиб, бу уч семантик компонентнинг бирикувидан ҳосилбўлган.

Aircraftman қўшма оти ҳам иккиламчи референцияга эга бўлган сўз бўлиб, бу ерда билдирилаётган маъно «ҳарбий ҳаво кучлари жангчилари» сўзнинг бирламчи референциясига асосланган ҳолда яратилган.

Мазкур бобда биз қўшма отларни функциялари ҳақида гапиришни ўзимизга мақсад қилиб белгилаган эдик. Қўшма отларнинг борлиқдаги воқеа-ҳодисаларни тил унсурлари томонидан акс этиши, борлиқнинг

онгдаги образларини тилда структураланиши актуализациясининг усул ва воситаларидир.

Нутқда ифодаланган тушунчалар хақида сўзловчининг референциясига кўра инглиз тилидаотли қўшма сўзлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Борлиқдаги бирор иш-ҳаракатни бажаришга бажарувчи томонидан ифода қилинган мақсад маъносини билдирувчи қўшма отлар. *Haymarket, nightgown.*

Haymarket – пичан, сомон, похол ва бошқа шу каби ем-хашак сотиладиган жой (= сотиш мақсадида очилган, қурилган жой).

Bird-dog – қушларни қувлаш учун ишлатиладиган қўриқчи ит (= қувлаш мақсадида боқиладиган).

Bear-dog – айиқ овлаш пайтида фойдаланиш мақсадида боқиладиган ит.

Basket-ball – тўпни махсус қонун-қоидаларга бўйсунган ҳолда рақиб саватига тушириш мақсадида ўйналадиган ўйин, баскетбол.

Bodyguard – тансоқчи, яъни бирор кимсанинг танасига (жонига) бошқалар томонидан қилиниши мумкин бўлган тажовузларнинг олдини олиш учун ёлланган махсус тайёргарликка эга бўлган одам.

Tea-party – чойхўрлик қилиш мақсадида уюштириладиган зиёфат.

Nightgown – тунда кийиб ётиш мақсадида енгил, кенг, юмшоқ матодан тикилган кўйлак.

Alarm-gun – тревога эълон қилинадиган вақтларда одамларни кўзғатиш мақсадида отиладиган замбарак.

Alarm clock – будильник, одамларни уйғотиш учун ишлатиладиган соат.

2. Борлиқда амалга ошуви кутилган бирор иш-ҳаракатни бажаришга режалаштирилган, мўлжалланган нарсалар.

Alarm-bell – хавф-хатар хақида хабар беришга мўлжалланган кўнғироқ.

Air-washer – хавони тозалаш учун ишлатишга мўлжалланган сув фильтри.

Ale-bench – пивоҳона ичидаги ёки ташқарисидаги пивоҳўрлар ўтириб пиво ичишларига мўлжалланиб ўрнатилган узун курсилар.

Ale-bush – пиво сотилаётганлигини билдириш учун вивеска сифатида қўлланадиган ёзув.

Ale-house – пивохона, пиво сотиб олиб ичиш учун қурилган бино.

Ale-barrel – пиво қуйиш учун ясалган бочка.

Alarm-word – пароль учун ишлатиладиган сўз.

3. Борликдаги тил бирликлари томонидан ифода этилаётган нарсаларнинг сифат-хоссаларини билдирувчи қўшма сўзлар.

Ice-cream – муздай совуқ қаймоқ

Blackbird – қора қуш, қоп-қора қарға

April-fool – биринчи апрел куни аҳмоқ қилинган одам, лакма

Apple-squire – қўшмачилик билан шуғулланадиган шахс

Ant-egg – чумоли тухуми, кўп ва кучсиз нарсалар

Afteryears – кейинги йиллар

Afterdays – кейинги кунлар

4. Борликдаги тил бирликлари томонидан ифода этилаётган нарсаларнинг нимадан келиб чиқишини билдирувчи қўшма сўзлар.

Rainwater – ёмғир суви, ёмғирдан тўпланган сув

Stonewall – бутунлай тошдан қурилган девор

Air pillow – ҳаво ёстиғи, ҳаводан қилинган ёстиқ

Air-gas – ёнувчи газ, ёниш хоссасига эга бўлган газ

Ale-gar – ўткир пиво, кучли, соз, яхши пиво

Air-screw – ҳаво винти, ҳаво оқими таъсирида айланадиган винт

Anchor-ice – туб музи, дарё, кўл ости музи

Amazon-stone – амазонит минерали

Anchory-paste – селедка пастаси

5. Тил бирликлари томонидан ифода этилаётган нарсаларнинг атроф-борликдаги аниқ ўрни-жойини, фазовий координаталарини билдирувчи қўшма сўзлар.

Fatherland – оталар яшаган замин, оталар ери, ватан

Door-knob – эшик дастаси, эшикка ўрнатилган даста

Homeland – она-ватан, уй жойлашган ватан, она-юрт

Baby-house – кўғирчок уйи, кўғирчоқлар турадиган уйча

Backhouse – сув устига қурилган уй

Bakehouse – новвойхона, нон ёпиладиган уй

Bankshall – товар омбори, мол-товар сақланадиган склад

Bastel-house – уй-қалъа

Battle-field – жанг майдони, жанг ҳаракатлари бўлиб ўтган жой

Beer-garden – очиқ хавода пиво сотиладиган жой

Air-port – аэропорт

6. Тил бирликлари томонидан ифода этилаётган нарса ёки ходисаларнинг фазодаги муайян координатларида содир бўлиш пайтини билдирувчи қўшма сўзлар.

After-winter – қиш охири, қишнинг қайтиб келиши

After-time – келажак, бўлғусида

Afteryears – кейинги йиллар

Afterdays – кейинги кунлар

Banian-day – рўза куни, рўза тутиладиган кун

7. Тил бирликлари томонидан ифода этилаётган нарса ёки ходисаларни модификация қилувчи, яъни уларнинг касби, вазифа, унвонини билдирувчи қўшма сўзлар.

Field-marshall – фельдмаршал, жуда олий ҳарбий унвонлардан бири

Air-marshall – ҳавокучлари авиацияси

Airlog – аэролог, ҳавошунос

Airmechanic – бортмеханик

Airmonger – фантазер

Airfitter – авиамоторист

Airwoman – учувчи аёл

Ale-brewer – пиво пиширувчи

Ale-dropper – пивохоно эгаси

Ale-knight – пивохонанинг доимий клиент

Ale-wife – пивохоно эгаси (аёл)

Ape-bearer – кўчагар қизиқчи, масхҳарабоз

Almsman – қашшоқ, камбағал одам

8. Тил бирликлари томонидан ифода этилаётган табиат воқеа-ходисалари, ўсимлик ва жонзотларини характеристика қилувчи, яъни улар ҳақида қўшимча маълумот берувчи қўшма сўзлар.

Rainbow – ёмғирдан кейин пайдо бўладиган камалак

Bee-eater – асаларихўр ҳайвон

Bee-clue – асалари тўдаси

Beast-fly – сўна, итпашша

Billy-goat – эркак эчки, така

Black-wood – қора дарахт, қора ёғоч

Blind-worm – қўрилон, сувилон

Bitter-bump – қамишзорда яшовчи қуш

9. Тил бирликлари томонидан ифода этилаётган нарсга ёки ходисалар ўртасидаги ўхшашлик, фарқланиш муносабатини билдирувчи қўшма сўзлар.

Blackmailer – шантажчи, қора ишлар билан шуғулланувчи одам

Blackleg – сотқин, ичи қора одам

Black-face – негр ашулачи, ҳабаш юзли

Black-lead – графит минерали

Blue-cellar worker – ишчи, қора ишчи

Blue plant – кунжут дарахти

Gold-fish – олтин балиқ

10. Воқеланиш усуллари ва воситалари турлича бўлган бошқа маънодаги тушунчаларни ифодаловчи қўшма сўзлар.

Bench-engine, bill-man, birth-right, bench-system, beef-head, blind-spot, batman, benefit-society, bible-clerk ва ҳоказолар.

§3.2. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг қўлланишида изоморфизм ва алломорфизм ҳолатлари ва уларни келтириб чиқарувчи омиллар

Қўшма от тил луғат бойлигида алоҳида ўринга эга бўлиб, воқеликда содир бўлаётган ҳодисалар, мавжуд предметлар тўғрисидаги тушунчаларни оддий, қулай усулда аташдир. Қўшма сўзлар ҳақида қатор тадқиқотлар яратилган бўлса-да¹¹⁵, нутқий мулоқотда қўшма отлар таҳлили борасида айрим баҳсли масалалар мавжуд.

Қўшма отларнинг турли кўринишдаги нутқий тузилмалар, шу жумладан, фразеологик бирликлар таркибида қўлланиш хусусиятларини ўрганишдан олдин уларнинг ўзларидаги лексематик, номинатив

¹¹⁵Қаранг: Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. Т.1982; Ҳожиёв А. Ўзбек тилшунослигида қўшма сўзлар билан боғлиқ масалаларнинг ўрганилиш ҳолати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, №4, Б. 27-32.

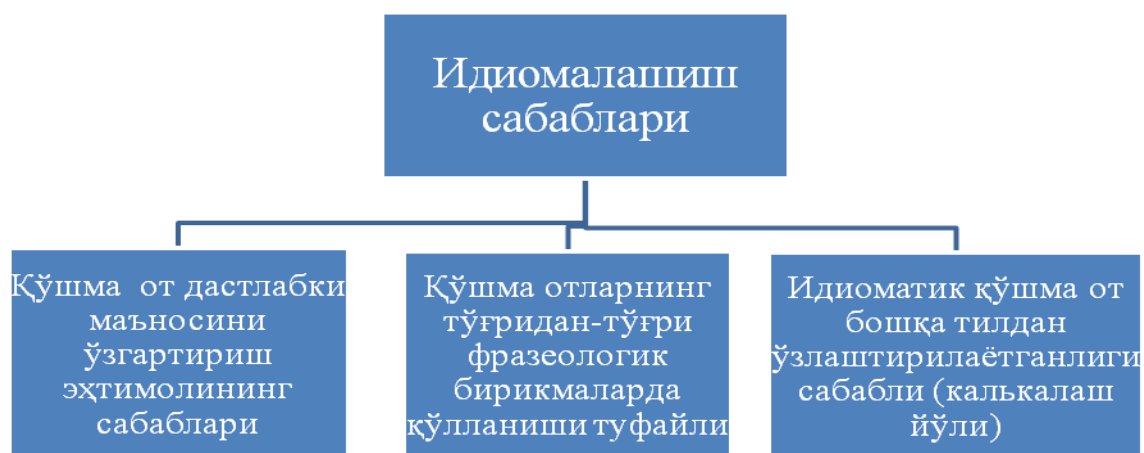
белгиларини аниқлаш эҳтиёжи туғилади. Маълум бир турдаги тил бирликларини қўшма от сифатида талқин этиш учун ушбу бирликлар бир қатор шаклий ва мундарижавий белгилар мажмуасига эга бўлиши лозим, аммо бундай белгилар барча ҳолатларда ҳам бир хил кўринишда намоён бўлавермайди.

Шунинг учун қўшма отларнинг тўлиқ таснифини бериш ва уларни бошқа турдош кўриниш жиҳатидан яқин ҳодисалардан фарқлаш осон вазифа эмас. Бинобарин, қўшма сўзларни бир томондан аффиксли ясама лексемалардан, бошқа бир томондан эса, аналитик атамалар бўлган фраземалар ёки эркин сўз бирикмаларидан фарқлаш учун хизмат қиладиган «ўлчам»ларни топиш керак бўлади¹¹⁶.

Бу йўналишдаги изланишлар мантиқан икки асосий мақсадни кўзлайди: қиёсланаётган бирликларни фарқлаш ва ўхшаш томонларини аниқлаш. Қўшма отнинг сўз бирикмаси билан ўхшашлик томони унинг «ички синтаксиси», яъни пайдо бўлиши учун асос бўлган синтактик тузилма билан муносабатида намоён бўлади.

Дарҳақиқат, *the house has many stories – a many– storied building* – уйнинг кўп қавати бор, кўп қаватли бино; *the child is three years old* *child* – бола уч ёшда, уч ёшли бола каби қаторларни солиштирганда, қўшма сўзлар замирида турли кўринишдаги нутқий қурилмалар ётганлигига гувоҳ бўламиз. Бироқ, қўшма сўз ҳосил бўлиши оддийгина бирор-бир синтактик бирикманинг трансформацияси – кўчиши сифатида қараш маҳсулдор нуқтаиназар эмас. Бу каби фикрлар аллақачон генератив грамматика тажрибасида ўз аксини топган. Трансформация, номинализация каби ҳаракатлар тил ҳодисалари таркибий тузилишини кўрсатишда қўл келса ҳам, сўз ясалиши моҳияти нутқий мулоқотда тил бирликларини тежаш тамойилининг устиворлигида ҳам қўринади. Нутқ тизимида ҳар доим ҳажм жиҳатидан кичик бўлган, лексик бирлик воситасида иложи борица кенг миқёсдаги ахборотни маълум қилиш ҳаракати сезилади (3.1-расмга қаранг):

¹¹⁶Тухтаева К. Структура и семантико-номинативные характеристики сложных слов, входящий в состав фразеологизмов. Дисс...кан.фил.наук. – Навои., 2002. – С.78.

3.1 – расм. Идиомалашуш сабаблари

Қўшма отларнинг турғун сўз бирикмалари билан алоқаси ўрганилаётганда асосий эътибор уларнинг ўхшаш томонларига қаратилаётгандек туюлади. Бундай ўхшашлик лексик бирликлар маъно қисмларининг шаклланишида, уларнинг идиома кўринишини олишда кўзга ташланади. Қўшма сўзнинг лексик маъноси турли сабабларга кўра идиомалашади: 1) қўшма сўзлар тўғридан-тўғри фразеологик бирикмаларда қўлланиши мумкин; 2) қўшма сўз дастлабки маъносини ўзгартириш эҳтимоли мавжуд; 3) идиоматик маъно қўшма сўз бошқа тилдан ўзлаштирилаётганида (калькалаштириш йўли билан) туғилади¹¹⁷.

Қўшма сўз мазмун жиҳатидан турғун сўз бирикмасига жуда ҳам яқин туради. Бу яқинлик, айниқса, фразеологик бирикма маъносининг нутқ жараёнида эркин қўшма сўзга кўчишида кўринади. Масалан, инглиз тилидаги *to oil one's palm* «пора бермоқ» (сўзма-сўз: «қўлини ёғламоқ») турғун бирикмаси заминида *bribe* «пора» (сўзма-сўз: «қўл ёғи») лексемалари пайдо бўлган. Аммо бундай таркибий ва маъно ўхшашлиги қўшма сўзнинг фразеологизмлар билан алоқасининг биргина томонидир. Ушбу алоқанинг яна бир эътибордан четда қолиб келаётган томони мавжудки, уни ўрганмасдан туриб, тил бирликларининг структуравий-семантик хусусиятларини, уларнинг нутқий мулоқот тузилмаларидаги вазифасини тўлалигича ёритиш мушкул бўлиб қолаверади. Чунончи, қўшма сўзларнинг тил тизими

¹¹⁷Ахманова О.С. К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц. // Тр. инс-та языкознания АН. – М., 1954. – Т.4.

луғат жамғармасыда мавжуд бўлган кўплаб фразеологик бирикмалар таркибида қўлланиши барчага маълум ҳодисадир. Бироқ, бу сўзлар тайёр луғавий «хом ашё» сифатида қўлланиладими ёки улар бевосита нутқ жараёнида юзага келадими, ушбу сўзларнинг турғун бирикма мазмунига таъсири қандай, деган қатор саволлар ҳалигача ўз жавобини кутмоқда.

К.Тўхтаеванинг фикрига кўра, кўшма сўз ҳар қандай ясама луғавий бирлик каби нутқий ва мантикий фаолият маҳсулидир. Бундай фаолият ички ва ташқи томондан мукаммал бўлган лингвистик ҳамда тафаккур ҳаракатлари асосида юзага келиб, унинг натижасида нутқий фаолият ижодкори ташқи оламдаги предмет, ҳодисаларни идрок этади, уларнинг умумий қатордаги ўрнини аниқлайди, бошқалари билан қиёслайди, кейин эса уларга ном беради, атайди. Аташ фаолияти кўпгина ҳолатларда «иккиламчи» лингвистик ҳаракат бўлиб, бунда тил тизимида мавжуд бўлган бирликлар жараёнининг асосий мазмунини тўлиқ очиб бериш қудратига эга эмас. Зеро, кўшма сўз ҳосил бўлиши жараёнининг фақатгина синтаксис нуқтаи назаридан талқин қилиш унинг бошқа, жумладан, семантик ва функционал хусусиятларини инкор қилиш хавфини туғдиради. Ҳолбуки, синтаксис кўпгина ҳолатларда семантикага нисбатан иккиламчи ўринни эгаллаб, у маълум бир мазмунни шакллантириш вазифасини ўтайди холос. Кўшма сўзнинг луғавий ҳодиса эканлигини белгиловчи асосий кўрсаткичларидан бири унинг ўзига хос номинатив (аташ) функциясини бажариш имкониятига эга бўлишидир¹¹⁸.

Кўшма сўз ясаш жараёни мукаммал семантик фаолият натижасидир. Бу жараёнда биз турли хил номинатив воситаларнинг ўзаро мослашуви заминида ўзига хос маъноларнинг бирикиши юзага келишини кўрамиз. Кўшма сўз ва нутқий-семантик тузилма даставвал ташқи дунё воқеа-ҳодисаларининг турлича инъикоси натижасидир. Бу икки ҳолатда воқеликда юзага келаётган ҳодиса, предметнинг бутунлай бошқа-бошқа томонлари ва белгилари ажратиб олиниб, алоҳида бўрттириб кўрсатилади (масалан: *wooden-legged- leg made of the wood*) ёки бошқача кўринишдаги мантикий муносабатларни ифодалаш мақсади амалга оширилади. Синтактик тузилма ва кўшма сўз бир хил

¹¹⁸Тухтаева К. Структура и семантико-номинативные характеристики сложных слов, входящий в состав фразеологизмов. Дисс...кан.фил.наук. – Навои., 2002. – С.79.

референтга, яъни номинатив асосга эга бўлмаслигини, уларнинг негизида турган мантикий фикр-мулоҳазанинг ўзаро мос келмаслигида ҳам кўриш мумкин. қиёсланг: *he drives a car* – у машина ҳайдайди; а *car driver* – машина ҳайдовчи. Бундай мутаносибликнинг сабаби ўз-ўзидан равшан: синтактик тузилма коммуникатив бирлик бўлиб, у бевосита нутқий мулоқот жараёнида юзага келади, қўшма сўз эса номинатив бирлик, унинг нутқда қўлланиши бевосита, яъни нутқий-синтактик тузилмалар таркибига кириш воситасида амалга оширилади¹¹⁹.

Синтактик қурилма ва номинатив бирлик – қўшма отнинг турли хил вазифа бажариши натижасида уларнинг бирида аниқ предмет-ҳодиса ҳақида фикр юритилса (масалан: *the pear looks like an apple*), иккинчисида эса реферант аниқ эмас, умуман, маълум гуруҳга, турга кирувчи предмет аталади (*анжир шафтоли*).

Хуллас, қўшма сўзнинг бошқа тил ҳодисалари билан бўлган муносабатини таҳлил қилиш, унинг тил тизимидаги ўрни ва мундарижавий хусусиятларининг шаклланиш йўллари аниқлашга хизмат қилади.

Қўшма сўзларнинг функционал семантикаси масаласи ҳақида кўп тилшунослар ўз фикр муносабатларини билдирган. Шулардан бири И.Солиев бўлиб, у ўз мақоласида инглиз тилининг сўз ясалиш тизимида ясама сўзлар муаммоси алоҳида категориал тип сифатида қаралиши ҳақида гапириб, шу нарсани таъкидлайдики, қўшма сўзлар юзасидан олиб борилган ишда ясама сўзлар ҳақида, уларнинг функционал аспектлари ҳақида деярли сўз юритилмаган, агар юритилган бўлса ҳам, шунчаки, йўл-йўлакай кайд этиб ўтилган¹²⁰.

Маълумки, кўпчилик олимларнинг фикрича, ясама қўшма сўзлар умумий қўшма сўзлар таркибидан ажралиб чиққан сўзлар бўлиб, ўзларининг бир хусусиятлари билан содда қўшма сўзлардан фарқ қилади. Ясама қўшма сўзлар содда қўшма сўзлардан энг аввало ўзларининг ясалиш усуллари билан фарқланади.

Ясама қўшма сўзларнинг иккиламчи референцияли тури таркиб жиҳатидан ҳам энг мураккаби ҳисобланади. Янги прагматик маъно аффикслар қўшилиши ёрдамида аввалроқ бир-бирига қўшилган сўзлар

¹¹⁹ Каращук П.М. Словообразование английского языка. – М.: Высшая школа, 1977. – С. 21.

¹²⁰ Солиев И. Тиллараро типологик шахс категориясини ифодалашда қўшма сўзларнинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001, №6. – Б.83.

тўғри ёки идиоматик маъноларига қўшимча тарзда қўшилиши орқали ҳосил қилинади. Масалан: *high-flier*, *high-scaler* қўшма-ясама сўзларнинг иккинчи қисми бўлган *flier* ва *scaler* сўзлари луғатларда берилган бўлса, уларнинг референциал маъноси бутун қўшма сўзнинг референциал маъносидан бироз фарқ қилади.

Қўшма отнинг умумий референциал маъноси ва унинг таркибини ташкил этувчи сўзлар референциал маънолари ўртасидаги муносабатини, табиатини ўрганиш қўшма отлар функционал-семантикасини тадқиқ этишнинг асосий шартларидан ҳисобланади. Бу нарсани тадқиқ этишда идиоматиклик ҳодисасининг мавжудлигига эътибор қаратишимиз керак. Бу мезонга кўра қўшма отлар уч гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳга референциал маъноси идиоматиклик характериға эға бўлган қўшма отлар киритилади. Бу гуруҳга кирган сўзлар билан трансформация ёки субститутция процедураларини амалға ошириб бўлмайди. Масалан: *catcall*, *skylight* қўшма сўзлари шу гуруҳға киради. *Catcall* – **the call of a cat*, *Skylight* – **the light of a sky*, *mushroom* – **the room for mush*, *dogcall*, *catcry*, *skyshine*, *catsound*, *earthlight*.

Ўзбек тилида: *Туятон*, *айиқтон*, *бўтакўз*, *Тангачонди*, *Сотиболди*, *Қорақулоқ*, *мингдевона*, *кўксултон*, *бўрикалла*, *қораялоқ*, *қизилиштон*.

Иккинчи гуруҳға кирувчи қўшма отлар референциал маъносининг табиатига кўра ноидиоматик референциал маъноға эға бўлган қўшма отлар бўлиб, улар билан трансформация қилиш ва биринчи элементнинг субституциясини амалға ошириш мумкин. Бу гуруҳ қўшма отларига мисол қилиб *bedroom*, *sitting-room*, *ball-room*, *crush-room*, *green-room*, *bathroom* каби сўзларни келтириш мумкин. *Bedroom* – *the room for beds*, *sitting-room* – *the room for sitting*, *ball-room* – *the room for balls*, *bathroom* – *the room for bathing*.

Бу гуруҳға бундан ташқари *blue-book*, *cash-book*, *cheque-book*, *day-book*, *guide-book*, *hand-book*, *horn-book*, *log-book*, *mess-book*, *note-book*, *school-book*, *song-book*, *text-book*, *word-book*, *work-book*, *stock-book* каби сўзларни ҳам киритиш мумкин.

Бу каби қўшма отларда иккинчи компонент қайсидир маънода доимийлик ва такрорийлик характериға эға ва шунинг учун бу ерда

иккинчи доимий компонент бўлган моделнинг нуткдаги реализацияси кузатилади, десак нотўғри бўлмайди.

Бу гуруҳ анчагина сермахсул гуруҳ ҳисобланиб, нуткда янгидан-янги қўшма отлар шу модел асосида кўплаб яратилади. Масалан: *farmyard, churchyard, bookland, clubland, Disney-land, dockland, dreamland, filmland, starland, downland, grassland, homeland, tableland, headland, highland, moorland, woodland*.

Ўзбек тилида: *ошхона, чойхона, гулхона, меҳмонхона, ишхона, мактабхона, машқхона, девонхона, қоровулхона, таванхона, касалхона, қассобхона, сартарошхона, иссиқхона, отхона, Тўрқовоқ, носқовоқ, ошқовоқ, попуққанд, оққанд, Лайлактепа, Оқтепа, Хирмонтепа, Беишқўрғон, Оққўрғон, Тўрақўрғон*.

Учинчи гуруҳ қўшма отлар ўзларининг референциал маъносининг табиатига кўра ноидиоматикдир. Тузилиши ва ташкил этувчи элементлари ўртасидаги муносабатларга кўра у иккинчи гуруҳга жуда ўхшашдир. Иккинчи гуруҳдан фарқи шундаки, қўшма отнинг умумий референциал маъноси қўшма от иккинчи компонентининг референциал маъносига тенг бўлади, биринчи компонентни эса бошқа сўз билан алмаштириб бўлмайди. Масалан: *beehive – hive*.

Бошқа мисоллар: *blow-out, cut-off, runaway, draw-back, stand-still, frame-up, down-pour, income, offset, outbreak, outlet, overdress, handshake, cock-shy, earthquake, hold-all, sundown, nosegay, E-boat, V-day* ва ҳоказолар.

Ўзбек тилида: *кўзойнак, тиллақош, аччиқтош, музқаймоқ, қирқоёқ*.

Қўшма отларнинг функционал аспектининг таҳлили уни ташкил этувчи сўзларнинг референциал маъносининг бутун қўшма от референциал маъноси ўртасидаги муносабат, референциал маъноси табиати каби масалалардир. Бу ўринда биз мана шу нуқтаи назардан қўшма отларнинг референциал маъноси табиатини кўриб чиқамиз.

Insecticide – ҳашаротларни қириш учун восита; *fratricide* – қариндошлар, биродарларнинг бир-бирини ўлдириши; *homicide* – қотиллик, қотил; *genocide* – геноцид, одамларни ўлдириш.

-*cide* элементи ўзак морфема бўлиб, у «ўлдираётган» маъносини билдиради, биринчи компонентининг предметлик ва жонлилик маъносига эга бўлиб, у ўлдириладиган объектни кўрсатади.

Бу компонент билан ясалган бошқа қўшма отлар қуйидагилар: *suicide, viticide, valpicide, fungicide, parasiticide, germicide, felicide*.

Кўриниб турибдики, бу ерда санаб ўтилган қўшма отлар референциал маъноси стабиллик, доимийлик ва ўзгармаслик табиатига эга. Бу стабиллик эса шу турдаги янги қўшма сўзларни ясашга модел бўлиб хизмат қилади.

Democracy (халқ ҳокимияти), *stratocracy* (ҳарбий ҳокимият), *ergatocracy* (ишчилар ҳокимияти), *gynocracy* (аёллар ҳукмронлиги), *monocracy* (якка ҳукмронлик), *foolocracy* (аҳмоқлар ҳукмронлиги), *pedantocracy* (чаласавод педантлар ҳукмронлиги), *technocracy* (технократия), *aristocrat* (аристократ), *democrat* (демократик партия аъзоси), *landocrat* (камта ер эгаси), *technocrat* (техник экспертлар ҳукмронлигини қўллаб қувватловчи), *autocrat* (чекланмаган ҳукмронликни ўз қўлига олган ҳукмдор).

Бу қўшма отлар референциал маъноларининг таҳлили шу нарсани кўрсатадики, агар аввалги гуруҳларда, яъни-*cide,-cracy* лар билан ясалган қўшма сўзларда иккинчи компонент референциал маъноси ўзгармас характерга эга бўлган бўлса, бу гуруҳга яъни иккинчи компоненти - *crat* бўлган сўзларда юқоридаги ҳолат кузатилмайди. Аниқроқ қилиб айтганда, бу ердаги иккинчи элемент референциал маъноси «биринчи элементда кўрсатилган нарсанинг эгаси» каби маъносидан, яъни нисбатан пассив эгадор шахсдан, то «жуда фаол, ҳукмронлик ишини катта ҳажмда олиб боровчи ўта фаол, шунинг оқибатида салбий оттенкага эга бўлган шахсни билдириш» даражасидаги катта кўламдаги референциал маънога эгадир. Бу иккинчи элементнинг функционал жиҳатдан фаоллиги тил системасига янги-янги қўшма отларнинг пайдо бўлишига олиб келган.

Кейинги мисоллар гуруҳининг таҳлилига ўтамиз. Бу қўшма отларнинг иккинчи компоненти – *gram* бўлиб, у махсус приборлар ёрдамида бирор нарсани ёзиб олишни билдиради. Масалан: *roentgenogram* (флюорографик ёзув), *aerogram, marconigram, radiogram, cablogram*. Бу каби сўзларда ёзувнинг қайси йўл билан амалга

оширилиши ҳақида сўз юритилади. Бу элемент билан ясалган яна бир гуруҳ сўзларда ниманинг ёзуви амалга оширилганлиги кўрсатилади. Масалан: *sphygmogram* – юрак уришининг ёзуви; *shygmogram* – пульс, пульсация; *thermogram* – бирор бир муҳитнинг ҳароратининг ёзуви; *heliogram* – қуёш юритишни давомийлигини ёзиш; *scpectrogram* – спектрни акс эттирувчи ёзув; *palatogram* – талаффуз вақтида танглайнинг ўзгаришларини ёзиб олиш; *phonogram* – овозни ёзиб олиш ва уни қайта эшиттириш.

Юқорида айтиб ўтилган қўшма отларнинг элементи бўлган-*gram* нинг референциал маъноси жараёни билдирган бўлса, бу унинг ягона маъноси эмас. Бу элемент томонидан билдириладиган референциал маънонинг яна бир тури «ҳарф, белги» маъносидир. Масалан: *anagram* (сўзда ҳарфлар жойлашиш тартибини алмаштириш), *logogram* (стенография ёзуви вақтида ҳарфлар ўрнига ишлатиладиган белги), *monogram* (бирор кимса исми, шарифи ва отасининг исми бош ҳарфларини бир-бирига қўшиб ёзилган шакли), *hexagram* (гексаграм), *parallelogram* (параллелограм), *polygram* (полиграм) сўзларида -*gram* элементи «чизиқ» маъносини билдиради. Булар жумласига *tengram* сўзи ҳам киритилиб, унинг маъноси «маълум бир фигураларни тузиш йўли билан ечиладиган Хитой бошқотирмаси»дир.

Навбатдаги сўз-*graph* бўлиб, бу ўзак морфема тўрт хил референциал маънони англатади: 1) ўзи ёзар асбоб, аппарат маъносини билдиради: *phonograph* – овоз ёзиш асбоби; *Spectrograph* – спектрларнинг суратини олишга ишлатиладиган асбоб; *Chonograph* – вақт оралиқларини қайд қилишга ишлатиладиган асбоб; *Spirograph* – пациентлар ўпкаси ҳаво сиғимини ўлчашга ишлатиладиган асбоб.

2) тасвир, сурат, гравюра маъносини билдиради: *Xylograph* – ёғочга, дарахтга ўйиб ишланган сурат; *lithograph* – тошга ўйиб ишланган сурат.

3) ёзув, ёзилган нарса: *Autograph* – ўзи-ўзича ёзилган ёзув, ўз-ўзидан пайдо бўлган ёзув; *petrograph* – қояга ўйиб ёзилган ёзув; *critograph* – шифрланган хат.

4) ҳарф, белги маъносини билдиради: *Digraph* – бир товушни ифода қилувчи икки ҳарф; *ideograph* – тушунчани ифодаловчи ёзма белги; *pictograph* – расмли ёзув.

Иккинчи элемент референциал маъносида рўй берган ўзгаришлар бу ўзак морфема функционал қўлланилиш кўламининг кенгайиб бориши билан изоҳланади. Бундай кенгайиш натижасида яна бир қанча сўзлар пайдо бўлди. Масалан: *barograph*, *mutograph*, *meteograph*, *radiograph*, *typograph*, *electrograph* ва ҳоказо.

Кейинги қўшма отлар серияси *mania* элементи билан ясалган қўшма отлардир. *Bibliomania*, *Anglomania*, *gallomania*, *Germanomania*, *Graccomania*, *Teutonomania*. Бу каби ҳолатлар бошқа қўшма отларнинг элементлари билан ҳам содир бўлади. Масалан: *landscape* қўшма отининг иккинчи элементи –*scape* кўплаб бошқа сўзлар билан қўшилган ҳолда янги қўшма отлар яратади. Бўларнинг барчасида қўшма от билдираётган маъно кўлами кенгайиши бу элементнинг функционал сферасининг кенгайиши билан изоҳланади. Агар янги ясамаларга эътибор берсак *earthscape* – ер планетасининг пейзажи туширилган сурат, *seascape* – денгиз тасвири туширилган сурат, *cloudscape* – булутлар тасвирланган пейзаж, *landscape* – сахро, кенг қумликлар тасвирланган сурат, *mountainscape* – тоғ манзараси чизилган сурат, *moonscape* – ой манзараси акс эттирилган сурат, *parkscape* – парк манзараси акс эттирилган сурат, *skyscape* – осмон манзараси акс эттирилган сурат, *waterscape* – сув манзараси чизилган сурат, *housescape* – уй манзараси чизилган сурат, *roadscape* – йўл манзараси чизилган сурат ва ҳоказоларда – *scape* элементининг функционал қўлланилиш кўлами нутқда кенгайганлигидан далолат беради.

Ҳозирги замон инглиз тили сўзлашув нутқида, оммавий ахборот воситалари тилида ҳамда реклама ахборот воситалари тилида кўп ишлатиладиган сўз яшаш воситаси *worthy* элементи бўлиб, бу сўз ўз референциал маъносини тўла сақлаган ҳолда янги сўзлар билан бирикиб янги қўшма отлар яратади. Масалан: *seaworthy* – денгизга олиб чиқишга арзийдиган кема ёки қайик, *roadworthy* – йўлга олиб чиқишга арзийдиган ёки йўл курса арзийдиган, *blameworthy* – айблашга арзийдиган, айбланишга тўла асосга эга бўлган, *trustworthy* – ишончга лойиқ, ишончга сазовор, *newsworthy* – янгилик сифатида айтишга арзийдиган. Бундан ташқари, иккиламчи деривация натижасида янги сўзлар «*unroadworthy*» яралди. «*The car is unroadworthy*» – бу машина ёмон йўлларда ҳам юраверади.

Референциал маъноси қисман ўзгарган ҳолда янги сўз яшашда фаол иштирок этган сўзлардан яна бири *-happy* сўзи бўлиб, унинг деривацион потенциали кенгайиб нутқда фаоллашувни бошидан кечирди. Бу фаоллашувнинг натижаси сифатида қуйидаги сўзларга эга бўлдик: *slaphappy* – қаттиқ зарба еб нокаутга учраган боксер, *bark-happy* – вовуллаб чарчамайдиган ёки зерикмайдиган қўриқчи ит, *stripe-happy* – унвони оширилишини жуда хоҳлайдиган унвон жинниси, *trigger-happy* – арзимамайдиган сабаб, баҳона билан тўппончага ёпишадиган одам, кўчма маъноси ўзини боса олмайдиган, ўпкаси йўқ, ҳовлиқма одам, *fight-happy* – курашиб чарчамайдиган, кураш тушишни яхши кўрадиган одам, *dollar-happy* – пулни жонидан ортиқ севадиган одам.

Бу сўзга функционал жиҳатдан ўхшаш бўлган сўз *crazy* дир. Бу сўз ҳам маъно жиҳатидан *happy* га яқинроқ туради ва у «бирор нарсанинг ўта ишқибози, жинниси» маъносини беради. Масалан: *girl-crazy* – қизларнинг кетидан юришни яхши кўрадиган йигит, *boy-crazy* – йигитларни яхши кўрадиган қиз, *stir-crazy* – қамоқхонада ўтиравериб озодликни унутаёзган маҳбус, *fight-crazy* – кураш жинниси, *stage-crazy* – сахна жинниси. Бу каби қўшма-ясама сўзларнинг бир гуруҳи турли феълларнинг сифатдош II шакллари ёрдамида ясалган. Масалан: *stage-struck*, *movie-struck*, *girl-struck*, *security-minded*, *social-minded*, *federation-minded*.

Яна бир қанча гуруҳлар *jokey* сўзининг функционал доираси кенгайиши оқибатида юзага келган. Масалан: *plough jokey* – фермер. Бу сўзнинг сўзма-сўз таржимаси – шудгорни бошқарадиган, олиб борадиган одам бўлиб чиқади). *Bus-jokey* – автобус ҳайдовчиси; *jet-jokey* – реактив самолёт учувчиси; *chopper-jokey* – вертолёт учувчиси.

Шу каби қўшма отларнинг яна бир гуруҳи «*pot*» сўзининг функционал сферасининг кенгайиши оқибатида пайдо бўлган. Масалан: *rumpot* – ичкиликбоз, ромга роса тўйган, бўкиб қолгунча ичган, сўзма-сўз таржимаси эса ром бочкаси ёки қозон, *crackpot* – думбул, мияси айниган одам, сўзма-сўз таржимаси дарз кетган қозон, бочка, *fuss-pot* – ваҳиманинг уяси, ваҳимачи одам, *stinkpot* – ёқимсиз одам, сасиган қозон, бочка.

Функционал жиҳатдан кенгайган ва бунинг оқибатида янги ясама сўзлар пайдо бўлишига олиб келган яна бир сўз «*monkey*» дир. Бу

компонент билан ҳам қатор идиоматик қўшма сўзлар ясалганки, уларнинг маъносида-*monkey* сўзининг маъносидан деярли ҳеч нарса қолмади. Масалан: *roadmonkey* – йўл қурилиш ишчиси, *broonmonkey* – пол супурувчи одам, *powdermonkey* – кўпоров ишлари ишчиси.

Бу каби қўшма сўзларнинг нимага асосланган ҳолда пайдо бўлганини изоҳлаб, тушунтириб бериш жуда қийин, чунки йўл қурилиши ишчиси билан маймун ўртасида бирор-бир яқинлик ёки умумийлик борлигини топиш жуда мушкул.

Шу каби сўзлардан яна бири «*bait*» сўзи бўлиб, у ўлжани ўзига тортадиган, илинтирадиган нарса маъносини беради. Аммо бу элемент билан ясалган сўзларда бу маъно қисман бўлсада асос билан ясама сўз маъноси ўртасидаги фарқ жуда каттадир. Масалан: *jailbait* – турмада ошно тутилган дўстлар, *draftbait* – армиядаги хизматда дўст тутинганлар, *museum-bait* – аломат, бу дунёда топилмайдиган галати бир феълли одам.

Функционал жиҳатдан кенгайишни бошдан кечирган яна бир сўз бу «*job*» сўзидир. Ўзининг луғавий, нейтрал маъноси «иш» бўлган бу сўз бириккан ҳолда шундай сўзлар ясаганки, унинг дастлабки маъносидан ҳеч қандай ном-нишон қолмаган. Масалан: *blowjob* – реактив самолёт. Балки бу сўзнинг келиб чиқишига реактив самолётларнинг турли сабабларга кўра портлаб кетиши бошқа турдаги самолётларга караганда кўпроқ содир бўлганлиги боисдир. Унда *mental-job* – «ақлан заиф, томи кетган одам» маъносида асос нимага қаратилганини айтиш қийин. *Show-job* қўшма сўзининг маъноси «хушомадгўйлик йўли билан бировнинг ишончига кириш, ишончга сазовор бўлиш» бўлса, бу ерда бу томоша сўзининг айрим бир кимсага тегишли эканлигини матн орқали билиш мумкин ҳолос.

Сўз яшаш соҳасида ўз функцион фаоллигини кескин оширган сўзлардан бири *fiend* сўзидир. Унинг дастлабки луғавий маъноси 1) иблис, ёвуз рух, дев; 2) инсоният душмани; 3) ёвуз; 4) одат қули; 5) ташаббускор; [БАРС, 506 бет].

Қўшма от таркибида бу сўзнинг маъноси бир оз ўзгаради ва қуйидаги сўзлар ҳосил бўлади: *drugfiend* – наркоман, банги, *cigarettefiend* – кўп чекувчи, *fresh-air-fiend* – тоза ҳаво қули, *golf-*

fiend – гольф жинниси, *autographfiend* – автограф олиш дарди бор одам, *dopefiend* – нашаванд, банги, *cocaine-fiend* – кокаин кули.

Craft сўзининг дастлабки луғавий маъноси: 1) ҳунар; 2) қобилият, эпчиллик, санъат бўлиб кейинроқ қўшма сўзнинг таркибий элементи бўлиб хизмат қилган пайтда унинг маъноси деярли бутунлай сақланиб қолган. Масалан: *witchcraft* – жодугарлик илми, *smithcraft* – темирчилик, *statecraft* – давлатчилик. Бу хоссаси билан бу гуруҳ аввалги гуруҳдан фарқ қилади.

Юқоридагиларга қўшимча тарзда инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отларни фарқли жиҳатларини ихчам тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин:

Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг фарқли жиҳатлари:

1) инглиз тилида қўшма отлар асосан битта кучли урғу олади, баъзи ҳолатларда бир урғу сўзнинг ички маъносини ажратиш учун ҳам ишлатилади. Ўзбек тилида қўшма сўзлар бир асосий урғуга бўйсунди, логик урғу ҳам қўшма сўзларга бутунлигича тушади, компонентларига эмас;

2) инглиз тилида қўшма от компонентлари мустақил ҳолда синтактик алоқага кириша олмайди. Ўзбек тилида қўшма отларнинг таркибидаги элементлари ўртасида синтактик алоқа йўқ;

3) инглиз тилида қўшма отларда кўплик қўшимчаси турлича ифодаланиши мумкин. Лекин ўзбек тилида асосан охириги компонентга қўшилади.

4) инглиз тилида қўшма отларнинг таркибий яхлитлиги уларни сўз бирикмасидан фарқловчи хусусияти бўлиши мумкин. Ўзбек тилида қўшма сўзлар сўз бирикмасининг компоненти сифатида ҳам келиши мумкин;

5) инглиз тилида қўшма отлар боғловчили, предлогли бирикмалар шаклида бўлиши мумкин, ўзбек тилида бундай хусусият йўқ;

6) инглиз тилида қўшма отлар турлича: қўшиб, ажратиб, дефис орқали ёзилиши мумкин, ўзбек тилида эса қўшма сўзларнинг имлоси (уларни қўшиб ёки ажратиб ёзиш) кишилар (субъект) томонидан белгиланади.

Қўшма отлар маъно ва қўлланиш қўламини коммуникатив прагматика нуқтаи назаридан ўрганиш уларнинг структуравий семантик ва функционал аспектларининг нафақат тилда, балки шаклан хилма-хил бўлган нутқда фаоллашуви ва мавжуд бўлиш қонуниятлари очиб беради.

Қўшма сўзлар мураккаб ҳаётий ҳолатларни икки ёки уч ўзак морфема бирлаштириб бир структура шаклига олиб келиниши йўли билан ясаладиган тил бирликлари бўлганлиги учун уларнинг аҳамияти нутқда ва янги ҳолатларни номлашда катта аҳамият касб этади.

Айрим ўринларда ўзининг бераётган ахбороти ҳажми билан ҳамда ўзи ташиб келган коммуникация нуқтаи назаридан қўшма сўзлар каттароқ тил бирликлари бўлмиш сўз бирикмаси ва ҳатто гапга тенг келади. Тил тизимида қўшма отларнинг бажарган функцияси бу нутқ жараёнида тежамкорлик тамойилини оширишга хизмат қилади. Бу эса синтактик компрессия (сиқиклик) га олиб келади.

ХОТИМА

Жахон тилшунослигида инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отларнинг структурал-семантик ва функционал-прагматик тадқиқи юзасидан олиб борилган тадқиқотлар сўз яшаш соҳасини алоҳида йўналиш сифатида шаклланишига салмоқли хисса қўшди. Қардош бўлмаган ёки синтагматик муносабатдаги тиллар тизимини қиёсий-типологик жиҳатдан таҳлил қилиш уларнинг умумий структуравий-семантик ва функционал типларини, изоморфик ва алломорфик хусусиятларини илмий жиҳатдан асослаб бериш ҳамда қўшма отларнинг нутқ актида яъни контекстда намоён бўладиган структуравий, семантик ва функционал жиҳатларини аниқлаш имконини берди.

Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отлар структурал, семантик, грамматик ҳамда лингвомаданий хусусиятларда ўзаро ўхшаш ва фарқли томонларига эга: ҳар икки тилда ҳам содда ва мураккаб таркибли қўшма отлар мавжуд бўлишига қарамай, инглиз тилида мураккаб таркибли қўшма отлар ўзбек тилига нисбатан сезиларли даражада кўпроқ учради; қўшма от мазмунида унда ифодаланаётган тушунчага ўша қўшма от эгаси бўлган миллатнинг ўзига хос муносабати, қарашлари, шунингдек, ушбу халқнинг маданияти, маънавияти ва менталитети акс этиши аниқланди, шу сабабли қўшма от ҳам лингвокультурема эканлиги кузатилди. Инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отларнинг структуравий-функционал таҳлили янгича ёндашув орқали гап таркибидаги турли иерархик қатламларга мансуб бўлган тил бирликларининг ўзаро синтактик ва семантик алоқалари (атрибутив, адвербиал, аппозитив, координатив ва ҳ.к.)нинг табиатини аниқлаб, уларнинг гапдаги ўрнини структуравий моделлар асосида изоҳлаб бериш имконини яратди. Идиоматиклашган қўшма от таркибидаги компонентларнинг бири коммуникация эҳтиёжларига кўра алмаштирилса бутун қўшма от томонидан билдирилаётган маъно ўзгариб кетиши кузатилди. Умумий маънонинг ўзгариши қўшма отни маъноси яқинроқ бошқа бир от билан алмаштириш тести ёрдамида бажарилиши аниқланди. Қўшма от яхлит бир сўз ёки бирлик сифатида қўллана оладиган тил воситаси бўлиб, турли сўз туркумларига мансуб

бўлиши, тилда мустақил шаклда учраши аниқланди. Қўшма от қисмлари мустақил ҳолда ҳам қўлланиб, компонентларининг архаик ва ноархаик жойлашиши кузатилди. Қўшма отларнинг қўшиб ёзилиши семантик яхлитликни намоён қилади. Шу билан бирга шунга ҳам эътибор бериш керакки, доимий нашрларда «от +сифатдош» қўшма сўзларини ажратиб ёзиш ҳоллари аниқланди. Тилни сезиш бу ерда таркибий яхлитликка эмас, балки семантик бўлинишга суяниши асосланди. Қўшма отнинг компонентлари лексик мустақилликка эга эмаслиги, бунинг оқибатида эса компонентлар орасида синтактик алоқа бўлмаслиги аниқланди. Сўз бирикмаси компонентлари орасида эса ҳамма вақт синтактик алоқа бўлиши кузатилади. Қўшма отлар прагматик хусусиятларини ўрганиш тил бирликларининг коммуникация жараёнида функционал юкламани бажариши асосланди. Қўшма отларнинг ишлатилиши сўзловчи томонидан дунёнинг концептуал картинасини яратишда тилнинг прагматик вазифасини бажариш воситачи унсури бўлиб хизмат қилиши белгиланди. Қўшма отларнинг сўзловчи томонидан ишлатилиши тингловчига эмоционал таъсир ўтказиш, тингловчида суҳбат олиб борилаётган мавзу объектига қизиқиш уйғотиш ва тил элементларини сўзловчи хоҳлаган ёки назарда тутган мазмунни тўла ҳажмда тушуна олиш стратегиясини амалга оширишга ёрдам беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 76 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисида Қонуни // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997.
3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 31–61.
4. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ–4947–сон Фармони. 2017 йил 7 февраль.
5. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5847-сон Фармони. 2019 йил 8 октябрдаги.
6. Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ – 1875 – сон Қарори. 2012 йил 10 декабрь.
7. Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ–2909 – сон қарори. 2017 йил 20 апрель.
8. Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-3775-сон қарори 2018 йил 5 июнь.
9. Олий таълим тизими учун хорижий ўқув ва илмий адабиётлар харид қилиш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 174-сон қарори. 2016 йил 24 май.
10. Таълим муассасаларида чет тилларини ўқитишнинг сифатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон

Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 610-сон қарори. 2017 йил 11 август.

11. Олий таълим муассасаларини ўқув адабиётлари билан таъминлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 816-сон қарори. 2018 йил 10 октябрь.
12. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 5 мартдаги Наманган вилояти Тўрақўрғон тумани Исоқхон Ибрат номидаги мактаб интернатига таърифидagi нутқи. Электрон ресурс: <http://www.uza.uz/oz/...prezidentimiz-is-okhon-t-ra-ibrat-mazhm>
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – President.uz сайти, 2020 йил 24 январь. <https://president.uz/uz/lists/view/3324>[мурожаат санаси: 17.02.2020]

14. II Монография, илмий мақола ва илмий тўпламлар

15. Абдурахмонов Ғ.А., Шоабдурахмонов Ш.Ш., Ҳожиев А.П. Ўзбек тили грамматикаси. I - т. Морфология. – Т.: Фан, 1975.– 610 б.
16. Абдурахмонов Х ва б. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 217 б.
17. Азимова М.Н. Структурно-семантические особенности сложных существительных в современном английском и таджикском языках // Вестник таджикского государственного университета права, бизнеса и политики.серия гуманитарных наук. № 1.– Хужанд, 2012. – С. 166-179.
18. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. – М.: Изд. стереотип., 2015. – С.220.
19. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е, перераб. М.: Флинта; Наука, 2012. – 376 с.
20. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. 3-изд. –М.: Высшая школа, 1986. – С.295.
21. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт: М., 1988. – 243 с.

22. Ахманова О.С. К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц // Тр. инс-та языкознания АН. – Т.4. – М., 1954. – С. 50-23.
23. Ахманова О.С. О разграничении слова и словосочетания: Автореф. дисс. ... д-ра фил. наук. – М., 1954. – 54 с.
24. Ашурова Д.У. Производные слово в свете коммуникативной теории языка. – Т.: Фан, 1991. – 97 с.
25. Ашурова Д.У. Стилистические и прагматические аспекты словообразования английского языка: Автореф. дисс. ... д-ра фил. наук. – Т., 1993. – 43 с.
26. Ашурова Д.У. Стилистические и прагматические аспекты словообразования английского языка. Дисс... .канд. фил. наук. – Т.: 1993. – 405 с.
27. Бакиева Г.Х. Узбекский язык для стран СНГ. – Москва: МГЛУ, 2012. – 120 с.
28. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – 2-е изд. стереотип. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 448 с.
29. Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
30. Бортничук Е.Н и др. Словообразование в современном английском языке. – Киев.: Вища. школа, 1988. – 263 с.
31. Бортничук Е.Н и др. Сложные слова синтаксического типа неологизмы // Вестник Киевского университета, 1987, – № 21. – С. 9-12.
32. Буранов Дж.Б. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983. – 267 с.
33. Василевская Е.А. Словосложение в русском языке. – М.: Учпедгиз, 1962. – 132 с.
34. Васильевская Е.А. О русском словосложении. – М.: Учпедгиз, 1968. – 159 с.
35. Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис. – М.: Наука, 1979. – 264 с.
36. Гуломов А. Ўзбек тилида урғу. Т. 1947. – 246 б.
37. Гуломов А.Ғ. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. Тил ва адабиёт институти асарлари. Ўзбек тили грамматикасидан материаллар. 1 китоб. – Т.: Фан, 1949. – 239 б.

38. Джусупов М.Д. Звуковые системы русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Обучение произношению. – Тошкент: 1991. – 240 с.
39. Иванова И. П и др. Структура английского имени существительного. – М.: Высшая школа, 1975. – 168 с.
40. Иванова И.П и др. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: 1981.– 285 с.
41. Иванова И.П. О характеристике сложного слова в английском языке // Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Вып.1. – Л., 1967. – С.4-8.
42. Ирискулов М.Т. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 256 б.
43. Каракотов М.Д. Словообразовательные и номинативные свойства экзоцентрических композитов английского языка // Теоретические основы словосложения и вопросы создания сложных лексических единиц.: межвуз.сб. науч.тр. – Пятигорск. 1988. – С. 90-100.
44. Каращук П.М. Словообразование английского языка. – М.: Высшая школа, 1977. – 303 с.
45. Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. – М., 1985. – 333 с.
46. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М, Л.: Изд. Академии наук, 1960. – 446 с.
47. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
48. Мадалиев Б. Сложные слова в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. фил.наук. – Т., 1957. – 49 с.
49. Мадалиев Б. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма сўзлар: Фил. фан. номз. ... дисс. – Т., 1957. –155 б.
50. Маматов Н. Собственносложные слова в узбекском языке: Автореф. дисс. ... д-ра. фил. наук. – Т., 1990. – 48 с.
51. Маматов Н. Собственносложные слова в узбекском языке: Дисс. ... д-ра фил. наук. – Т., 1990. – 327 с.
52. Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. – Т.: Фан, 1982. – 233 с.
53. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тили назарий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 228 с.

54. Мешков О.Д. О композитном значении (на материале английских сложных слов N+N). – В кн.: Слово в грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984. – С.124-128.
55. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. – М.: Наука, 1976. – 245 с.
56. Мешков О.Д. Словосложение в современном английском языке. – М.: Высшая школа, 1985. – С. 186.
57. Мирзаев М ва б. Ўзбек тили. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – 256 б.
58. Мирзакулов Т. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 42 б.
59. Моррис Ч.У. Основы теории знаков // Семиотика. – М., 1983. – С. 37- 89.
60. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Высшая школа, 1984. – 255 с.
61. Нурмонов А. Тилшуносликнинг назарий ва амалий муаммолари бўйича танланган мақолалар. Танланган асарлар 3-жилд. – Т.: 2012. – 323 б.
62. Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, №4. – Б.54-57.
63. Пупченко Б.В., Коржеева Н.П. К вопросу о словообразовательных значениях сложных слов в английском языке. – В кн.: Лексикология и стилистика английского языка. – Пятигорск, 1976. – 431 с.
64. Расулова М.И. Проблемы лексической категоризации в разносистемных языках. – Т.: Фан, 1996. – 145 с.
65. Рахматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Т.: Фан, 1970. –157 б.
66. Рахматуллаев Ш. Орфография қоидалари – саводхонлигимиз асоси. – Т.: Фан, 1980. – 256 б.
67. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: УчПедГиз, 1960. – 431 с.
68. Решетов В.В., Решетова Л.В. Рус тили грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1968. – 184 б.
69. Рященцев К.Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке. – Оржоникидзе.: Изд-во СОГУ, 1976. – 285 с.

70. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 318 б.
71. Смирницкий А.И. К вопросу о слове (проблема отдельности слова), Вопросы теории и истории языка. – М., 1952. –194 с.
72. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Московский Государственный Университет, 1998. – 260 с.
73. Содиқов А ва б. Тилшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1981. –225 с.
74. Солиев И. Тиллараро типологик шахс категориясини ифодалашда қўшма сўзларнинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001, – №6. – Б. 83-85.
75. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики // Труды по общему языкознанию.– М.: Прогресс, 1977. – 253 с.
76. Столбовская М.А. Структурно-семантическая классификация сложных существительных авиационного английского языка. // Филологические науки. вопросы теории и практики. №4. – Тамбов, 2018. – С. 395-399.
77. Столнейкер Р.С. Прагматика. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. – М., 1986. – 420 с.
78. Травничек Ф.Р. Грамматика чешского литературного языка. – М.: 1950. – 273 с.
79. Туробов А. Қўшма сўз компонентлари хусусида. // Хорижий филология. №4. – Самарқанд, 2016. – Б. 55-57.
80. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 400 б.
81. Тухтаева К. Структура и семантико-номинативные характеристики сложных слов, входящий в состав фразеологизмов: Дисс... . кан. фил. наук. – Навои., 2002. – 176 с.
82. Тухтасинов И.М. Лингвокультурологические и гендерные особенности сложных слов в художественном тексте. (на материале английского и узбекского языков): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 2011. – 30 с.
83. Умарходжаев М.И. Основы фразеографии. – Ташкент: Фан, 1983. – 133 с.
84. Усмонова М ва б. Ўзбек тили. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – Б. 246.

85. Успенский Б.А.. Проблема универсалии в языкознании. Новое в лингвистике. Вып.V. – М.: 1970 .– С.10.
86. Халифман Э.А., Т.С.Макеева, О.В.Раевская. Словообразование в современном французском языке. – М.: Высшая школа, 1983.– С. 14.
87. Ҳамроев. М. ва б. Она тили. Т.: 2006. – 197 б.
88. Холмухамедов Б. Ф. Ўзбек тилида лексемалашув. Филол. фан. бўй. фал. д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. – 48 с.
89. Ҳожиёв А. Сўз яшаш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 4, 1975, –Б. 24-28.
90. Ҳожиёв А. Сўзнинг морфологик ва сўз яшалиш структураси // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 3. – Тошкент, 1976. – Б.29-32
91. Ҳожиёв А. Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981. – Б. 313.
92. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз яшалиши тизими. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. –168 б.
93. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз яшалиши. – Т.: Ўқитувчи, 1989. – 110 б.
94. Ҳожиёв А. Ўзбек тилшунослигида кўшма сўзлар билан боғлиқ масалаларнинг ўрганилиш ҳолати // Ўзбек тили ва адабиёти, – №4, 1988, –Б. 27-32.
95. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма яшалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 80 б.
96. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Т.: Фан, 1963. – Б. 145.
97. Царев П.В. Продуктивное именное словообразование в современном английском языке. – М.: Изд.университет, 1984. – 225 б.
98. Царев П.В. Сложные слова в английском языке. – М.: Изд. МГУ, 1980. – 126 с.
99. Шамлиди Е.Ю. К вопросу о семантико-синтаксической классификации сложных существительных английского языка // Вторичная номинация в современном английском языке. – Пятигорск., 1987. – С. 16-27.
100. Шамлиди Е.Ю. Эндоцентрическая и экзоцентрическая номинации в сложных существительных английского языка // Теоретические основы словосложения и вопросы создания сложных лексических

- единиц.: межвуз. сб. науч. тр. Пятигорский пединститут. Пятигорск. –1988. – С.65-75.
101. Шанский Н.М. и др. Современный русский язык. Словообразование. II – часть. – М.: Просвещение, 1981. – 270 с.
102. Шведова Н.Ю. и др. Русская грамматика. Т. I. – М.: Наука, 1982. – С.122-451.
103. Шереметьева А.Г., Рамазанова Ш.Р. Сложные слова в структуре русских словообразовательных гнезд // Преподавание языка и литературы. – Т., 2003. – №4. – С.15-19.
104. Юлдашев А.Г. Идиоматик қўшма сўзларда концептуал деривация. // Хорижий филология. № 4. – Самарқанд, 2016. – Б. 101-104.
105. Юлдашев А.Г. Идиоматик қўшма сўзларнинг лингвокогнитив аспекти (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 2017. – 46 с.
106. Юсупов У.К. Проблемы сопоставительной лингвистики. – Т.: Фан, 1980. – 135 б.
107. Якубов Ж.А. Модаллик категориясининг мантиқ ва тилда ифодаланиш хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2006. – 307 б.
108. Ярцева В.Н. Слово в грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984. – 223 с.
109. Яцимирский Б.М. Развитие способов словосложения в русском языке советской эпохи. – Уч. Зап.Ивановского пед. ин-та, том VI, Филол. науки. 1954. – С.21-26.
110. Adams J.K. Pragmatics and Fiction. – Amsterdam/ 1985. – P. 78.
111. Adams V. An Introduction to Modern English Word-Formation. – L., 1973. – P. 320.
112. Alice Maclin. Reference Guide To English. – Washington., 1994. – P. 405.
113. Arnold I.V. The English Word. – М.: Высшая школа, 1973. – P. 303.
114. Bauer L. The Grammar of Nominal Compounding with Special Reference to Danish, English and French. Odense University Studies in Linguistics. Odense: Odense University Press, 1978. – Pp. 250.
115. Downing P. On the Creation and Use of English Compound Nouns // Language, 1977, Vol.53, №4. – P.310-342.

116. Elli Terzoglou. Reviewing English Grammar. Greece. «Agia Paraskev, Athens», 1992. – P. 268.
117. Foulke A. English for Everyone. – N.Y., 1964. – P. 62.
118. Ginsburg R.S et al. Course in Modern English Lexicology. – M.:Высшая школа, 1979. – P. 271.
119. Hanson C. Problems in the Semantic Analysis of Compounds // Lexical meaning. – Berlin: Humboldt University, 1978, – P. 32-42.
120. Jacobson R. On Linguistic Aspects of Translation «On Translation», Harvard University Press, 1959. – P.236.
121. Jespersen O. A Modern English Grammar - On Historical Principles - Part VI - Morphology. – London - Copenhagen, 2013. – P. 586.
122. Kim D. et al. The Role of an Interactive Book Reading Program in the Development of Second Language Pragmatic Competence // The Modern Language Journal. Vol. 86, № 3, 2002. – P. 328-332.
123. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London and New York: Longman, 1983. – P. 250.
124. Lees R.B. Problems in the Grammatical Analysis of English Nominal Compounds. «Progress in Linguistics». Ed.by M.Bierwish and K.E.Heidolph.The Hague, 1970, – P.118.
125. Lees. R. The Grammar of English Nominalizations // Journal of American Linguistics, 1960, v.26, № 3, P.115-121.
126. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 9-24.
127. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. – Cambridge Univ. Press., 1972. – P. 538.
128. Marchand H. The Categories and Types of Present Day English Word-Formation. – Munchen, 1969. – P. 427.
129. Marchand H. The Categories and Types of Present Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1960. P. 379.
130. Mey J.L. Pragmatics: An Introduction. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 2001. – P. 148
131. Nida E. Componental Analysis of Meaning. – The Hague : Mouton, 1975. – P.272.

132. Nida E. Morphology, a Descriptive Analysis of Words. – Ann. Arbor: University of Michigan Press, 1970. – P. 342.
133. O.' Grady Dobrovolsky Aronoff. Contemporary Linguistics. – New York.: St. Martin's Press, 1997. – P. 710.
134. O. Jespersen. A Modern English Grammar, part VI, – London., 2013. – C. 896.
135. Partridge Eric. Usage and Abusage. A Guide to Good English. W. W. Norton, Incorporated, 1997 – Language Arts & Disciplines – P. 389.
136. Quirk et al R. A Grammar of Contemporary English. – London, 1974. – P. 1120.
137. Richard M. Hogg, Norman Francis Blake, Roger Lass. The Cambridge History of the English Language. – UK.: Cambridge University Press, 1992. – P. 733.
138. Stuart Redman. English Vocabulary in Use. – Cambridge Univ. Press., 1997. – P. 270.
139. Victoria Fromkin., Robert Rodmon. An Introduction to Language. Third edition. – Holt, Rinehart and Winston., 1983. – P. 385.
140. Yeleseyeva A.G. Compound Nouns of the Type «Break-Down», – M.: Изд- во МГУ, 1975. – P. 116.

III Фойдаланилган бошқа адабиётлар

A. Луғатлар

141. Longman Advanced American Dictionary. – Foreign Language Teaching and Research Press. 2003. – P. 1746.
142. Michael Rundell. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners of American English. – U.K. Foreign Language Teaching and Research Press. 2003. – P. 1658.
143. Ақобиров С.Ф. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида қўшма сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1965. – № 6. – 560 б.
144. Ақобиров С.Ф., Алиқулов Т.А ва б. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Итом. – М.: Рус тили, 1981. – 715 б.
145. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
146. Бегматов Э., Мадвалиев А. Ўзбек тилининг имло луғати. – Т.: Академнашр, 2013. – 520 б.

147. Маматов Н. Ўзбек тилидаги ҳозирги қўшма сўзлар луғати. – Т.: Fan va texnologiya, 2019. – 368 б.
148. Рахматуллаев Ш. Ҳожиёв А. Қўшма сўзларнинг имло қоидалари ва луғати. – Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1961. – 52 б.
149. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.
150. Эйто Дж. Словарь новых слов английского языка. – М.: Русский язык, 1990. – 426 с.

151. В. Бадиий адабиётлар

152. Keyes. D. Flowers for Algernon. – Издательство: Gollancz, 2019. – P.216.
153. Rowling J.K. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban. – Scholastic Inc.; Reprint edition. August 27, 2013. – P.289.
154. Исмоилов Н. Омонат ғор сири, – Т.: Вектор-Пресс, 2009. – 172 б.
155. Ҳошимов Ў. Икки эшик ораси. – Т.: Янги аср авлоди, 2016. – 752 б.

156. С. Интернет ресурслари

157. <https://journal.fledu.uz/uz/category/iyosij-tilshunoslik>
158. www.ziyo.net
159. <http://samxorfil.uz/arxiv/4-2016/files/basic-html/page56.html>
160. <https://ru.m.wikipedia.org>

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
I. БОБ ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИКДА ҚЎШМА СЎЗЛАР ТАДҚИҚИ	
§1. 1. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг назарий талқини.	5
§1. 2. Инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отларнинг умумий хусусиятлари.	17
II. БОБ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚЎШМА ОТЛАРНИНГ СТРУКТУРАЛ-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ ВА ТАСНИФИ	
§ 2.1. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари.	34
§ 2.2. Инглиз ва ўзбек тили қўшма отларининг компонент таҳлили ва уларнинг қўлланилиши.	52
§ 2. 3. Инглиз ва ўзбек тили қўшма отларининг функционал-семантик хусусияти ва уларни характерловчи контекстуал омиллар.	71
III. БОБ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚЎШМА ОТЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ-ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	
§3. 1. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг прагмалингвистик жиҳатлари	82
§3. 2. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма отларнинг қўлланишида изоморфизм ва алломорфизм ҳолатлари ва уларни келтириб чиқарувчи омиллар.	96
ХОТИМА	107
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	109

Н.Э.ЮЛДАШЕВА

**ҚЎШМА ОТЛАРНИНГ
ФУНКЦИОНАЛ-ПРАГМАТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ**

Мухаррир:

Юлдашева Н.Э

Техник мухаррир:

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети Илмий-техникавий кенгашида (2022 йил 25 февралдаги № 2 сонли баёни) муҳокама қилинди ва очиқ нашр этишга тавсия этилди.

Мухаррир З.Н.Буранов

Босишга рухсат этилди 19.10.2022й. Бичими 60X84 ¹/₁₆.

Босма табағи 7,5. Шартли босма табағи 7,5. Адади 100 нусха.

Баҳоси келишилган нархда.

«Университет» нашриёти. Тошкент, Талабалар шаҳарчаси,

ЎзМУ маъмурий биноси.

Ўзбекистон Миллий университети босмахонасида босилди. Тошкент,
Талабалар шаҳарчаси, ЎзМУ.